DİLBİLİM

İŞLEVSEL GENEL DİLBİLİM

ANDRÉ MARTINET
ÇEVİREN: BERKE VARDAR

İŞLEVSEL GENEL DİLBİLİM

© MULTILINGUAL, 1998

ISBN 975-7262-20-x

İŞLEVSEL GENEL DİLBİLİM
André Martinet / Çeviren: Prof. Dr. Berke Vardar /
Kapak: Tolga Arkonaç / Baskı: Matbaa 70, Mayıs 1998

André Martinet

İŞLEVSEL GENEL DİLBİLİM

Çeviren
Prof. Dr. Berke Vardar

MULTILINGUAL
Klodfarer Cd. 40/6 Çemberlitaş-İstanbul
Tel: (212) 518 22 78 Fax: (212) 518 47 55

SUNUŞ

XX. yüzyıl dilbiliminin en büyük kuramcıları arasında yer alan André MARTINET'nin, çevirisini sunduğumuz bu yapıtının özgün adı *Éléments de linguistique générale*'dir.* İlk baskısı 1960 yılında yayımlanan** söz konusu yapıt o günden bugüne birçok kez yeniden basılmış ve pek çok dile çevrilmiştir. İçerdiği kuramın büyük bir yaygınlık kazanmasıyla Saussure sonrası dilbilimin temel yapıtları arasına girmiş, özellikle işlevsel dilbilim akımlarının esin kaynağı ve başlıca yöneşme noktası olmuştur. İşlevsel dilbilimin kuramsal ve kavramsal çekirdeğini oluşturan yapıtın bu özelliği, 1960'tan bu yana geçen süre içinde çok daha belirginleşmiştir. İşte bu nedenle, kitabın içerdiği kuramsal çerçevenin; başlığına da yansımasının yerinde olacağını düşündük. Bu yoldaki önerimizi yazarın da benimsemesi üzerine çevirimizi *Genel Dilbilim Öğeleri* (ya da *İlkeleri*) gibi bir başlık yerine *İşlevsel Genel Dilbilim* başlığı altında sunuyoruz.

Öte yandan, XIII. sayfada *Yeni Önsöz* (1979) başlığıyla yer alan önsözüyle birlikte, kitabının yeni baskıları için öngördüğü tüm ekleme ve değişiklikleri Sayın André Martinet daha 1979 yılında yararlanmamıza sunmuştur. Hem bu nedenle, hem de yapıtın çevirisine gösterdiği yakın ilgiden ötürü kendisine gönül borcumuz, bulunduğunu burada belirtmek isteriz.

B. VARDAR

(*) André Martinet ve önderi olduğu dilbilim akımıyla ilgili olarak bak. özellikle *Dilbilim* dergisinin 4. (1979), 5. (1980) ve 6. (1981) sayılarıyla *XX. Yüzyıl Dilbilimi* (Hazırlayanlar: B. Vardar, Ö. Demircan, E. Doğuman, N. Güz, G. Işık, Ş. Ozil, E. Öztokat, O. Senemoğlu, N. Sevil, E. Sözer), Ankara, TDK. yay., 1983.

(**) Paris, Armand Colin.

ÖNSÖZ

İnsanoğlunun, diliyle gerçekliği özdeştirmesinin ne denli doğal ve kolaylık sağlayıcı olduğunu düşündüğümüzde, bunları birbirinden ayırarak her birini özel bir inceleme konusu yapması için doğallık çizgisini ne denli gerilerde bırakmış olması gerektiğini de sezinleriz. Şu Tirollü'nün öyküsünü hepimiz biliriz: İtalya'dan dönüşte adamcağız yurttaşlarına bu ülkenin güzelliklerini öve öve bitirememiş; ama, orada oturanların, sözcüğün tam anlamıyla kaçık olduklarını, çünkü aklı başında herkesin *Pferd* (Almanca da "at") diye bildiği hayvana *cavallo* (İtalyanca'da "at") demekte direndiklerini de eklemiş. Sözcükle nesnenin böylesine özdeşleştirilmesi belki de dili bilinçsiz ve engelsiz kullanmanın koşuludur. Ama bir dili kullanma düzleminden onu gözlemleme düzlemine geçmek istediğimizde zorunlu olarak bu özdeşleştirmeyi aşmamız gerekir. Bu yöndeki ilk çabalar insanı, dilıyle usu özdeşleştirmeye götürmüştür: Özü bakımından mantık, konuşma sanatını belirtir. Kuşkusuz bu, ya dilin en abuk sabuk tutarsızlıklarında bile usçul ve mantığa uygun bir nitelik bulmak ya da kullanımın usa uymaz göründüğü durumlarda kural koymak gibi sakıncalara yol açacaktı. Dilsel yapıların çeşitliliğini, çoğu kez tarihselci art düşüncelerle gerçekleştirilen dil karşılaştırmaları sezinletti. Böylece, insan usunun tek olmasına karşın, dil biçimlerinin onunla özdeşleşmediği ortaya çıktı. Bundan ötürü de, dili düşüncenin, mantık yasalarına bağlı olmak yerine toplumsal yapılarla belirlenen bir düşüncenin yansıması olarak görmek gerektiği sonucuna varıldı. Böylece de dilbilim ruhbilimsel ve toplumbilimsel bir etkinlik olmaya yöneldi. Bu durum, dilbilim, insan dilini oluşturan özellikleri bulmak yerine evrim olgularını incelemek amacını güttüğü sürece de değişmedi. Dil olgularını insanın, her an dilsel aracın uyum yapmasını zorunlu kılan değişken gereksinmelerinden soyutlama yoluyla arıtma olanağını yalnızca kesinkes eşsüremli bir bakış açısı verebilirdi.

Ferdinand de Saussure'ün, eşsüremli incelemeyi genel dilbilimin ilk ve temel girişimi olarak sunan *Dersler*'inin yayımlanmasından bu yana artık tümüyle özerk bir genel dilbilimin yerindeliğinden kuşku duyulmuyor. Ama, Saussure'ün öğretimi ancak başka sürgünlere aşılanarak gerçekten meyve verebilmiştir. Çeşitli yapısalcı akımlar bu öğretimin geçerliği kalmamış yönünü ya hemen, ya da birtakım denemelerden sonra ayıklamak zorunda kalmışlardır: Söz konusu yön, sesbirimsel eklemlemeye tam anlamıyla dilbilimsel bir nitelik vermeyi engelleyen ve dilde önem taşıyan her şeyin, söz çevriminin her noktasında şu ya da bu biçimde yer aldığını görmemizi önleyen oldukça açık bir ruhbilimselciliktir.

Günümüz "yapısalcılar"ı ilkece eşsüremli incelemenin önceliğini savunma ve her türlü içebakışı yadsıma konusunda oylaşım içindeler. Ne var ki bunun ötesine geçtiniz mi, görüş açılarıyla yöntemler bir okul ya da eğilimden öbürüne büyük ölçüde değişir; terimsel uyarlıklar çoğu kez temel nitelikli ayrılıkları örter. Onun için, çağdaş dilbilimciler arasında geçerli olan öğretilerin tümünü de bir tek yapıtta sunmaya kalkışmamak gerekir. Her türlü bağdaştırma girişiminin başarısızlığa uğrayacağını söylemeye de gerek yok. Aşağıda sunulan ilkelerle yöntemler öbür ilke ve yöntemlere oranla daha gerçekçidir ve biçimcilik ya da *önselcilik*ten daha arınmıştır. Eğer bu satırların yazarı herhangi bir büyüklenmeye kapılmadan böyle diyebiliyorsa, bunun nedeni, günümüz kuramcılarının olgulara uymayı her zaman salık vermemeleridir. Yapıtımızda dilsel birimlerin işlevleri de, bunların oluşturduğu yapılar da aynı oranda vurgulanacaktır. Eşsüremin ötesinde, artsürem de ilgimizi çekecek, ancak bu iki bakış açısı hiçbir zaman birbiriyle karıştırılmayacaktır. Bu yapıtın çeşitli bölümlerinin tümü de kuşkusuz yazarın yeğlemeleriyle kişiliğini yansıtmaktadır. Ama bunun oranı bölümden bölüme değişmektedir: Sesbilime ilişkin inceleme ilkeleri çoktandır kamuya mal olmuştur. Tersine, 4. bölümde sözdizim üstüne söylenenler yeni, bu türlü bir elkitabı için çok yenidir; tutarlı biçimde dil olgularının tümünü kucaklayacak bir betimleme yöntemi sunma zorunluğu, ortak bir çalışmanın bitiminden önce davranmak zorunda bıraktı bizi: Bu

ortak çalışma gerektiği biçimde eşgüdümlenmemiş olmakla birlikte, anlamlı birimler konusunda, sesbilimin ayırıcı birimler alanında gerçekleştirdiği çalışmaya benzer bir incelemeyi ortaya koymaya yöneliyordu. 5. ve 6. bölümlerde, kullanımların çeşitliliği ve dillerin devimselliği üstüne söylenenler kuşkusuz daha az özgün; bütün bunlar, şu ya da bu biçimde daha önce açıklığa kavuşturulmuştur. Ne var ki bu bölümlerde söylenenlerin evrensel olarak benimsenmediği de bir gerçektir.

Önsözler az okunur. Ama eğer dilbilime yeni başlayan bir kimse önsözümüzü gözden geçirmeye kalkarsa, bunun kendisi için yazılmadığını bilmelidir. Asıl yapıtı daha dolaysız biçimde anlayabileceğini ve okumayı bitirdikten sonra bu ilk sayfalara yeniden dönecek olursa, çağdaş dilbilim araştırmaları içinde yazarın öğretisinin nasıl bir yer tuttuğunu daha iyi göreceğini umuyoruz.

YENİ ÖNSÖZ
(1979)

İlk önsözde de belirtildiği gibi, bu yapıtın dördüncü bölümü, anlamlı birimlere ilişkin incelemeyi tam olarak işlevsel bir çerçeve içinde kesin çizgilerle belirlenmiş bir temele oturtmayı amaçlayan toplu bir çabanın sonuçlanmasını beklemeden oluşturulmuştu. Bizimkilerden çok ayrı önvarsayımlara dayanan kimi kuramlarla, uygulamalara gösterilen yakın ilgi, bu yapıtın ilk baskılarında yalnızca tohum olarak bulunan kuramsal ve yöntemsel bir aygıtın hem kapsamlı biçimde, hem de derinlemesine gelişmesini durdurmadığı gibi aksatmamıştır da. Bu gelişmeyi, yayımlanmış ya da yayımlanmamış doktora tezlerine konu olmuş pek çok dil betimlemesi ve Ecole des Hautes Etudes'deki seminerlerimde sürdürülen toplu çalışma desteklemiştir.

Söz konusu araştırmaların kimi sonuçları bu yapıtın birbiri ardı sıra yayımlanan baskılarına katılmıştır: Ama bu, pek belli belirsiz bir biçimde, özgün betiğin değiştirilmesi yerine, eklemeler yoluyla gerçekleştirilmiştir. Yapıtın Türkçe'ye, Vietnamca'ya ve İzlanda diline çevrilmesi sırasında, temel nitelikli olduğu ortaya çıkan kimi kavramları daha iyi değerlendirmek ve kendi hesabıma daha önce yararlı bulduğum, ama işlevselci uygulamanın göz önünde tutmadığı ya da kimi araştırmacıları yanlış yollara sürükleyen birtakım kavramları da dışlamak amacıyla bazı altbölümleri yeniden yazmak gerekmiştir.

Bu yenileştirme, yapıtın düzenini değiştirecek denli ileri gitmemiştir. Yalnız bir tek altbölümün (4-39) başlangıçtaki içeriğinden bir şey kalmamıştır. Ancak, yapıtın altı bölümüne de katmamızı, özgün çerçeveye bağlı kalışımızın önlediği yeniliklere, kitabın sonundaki eklerde topluca yer verilmiştir. Bu eklerde sunulan kavramlar terim dizininde bulunmaktadır.

Öte yandan, kaynakça yenilenmiş, özellikle de hafifletilmiştir. Günümüzde, çağdaş dilbilimin çeşitli akımlarına ilişkin kaynaklar bulmak güç değildir. Onun için, burada işlevsel dilbilime ayrılmış yayınlarla çalışmalara gönderme yapmakla yetinebiliriz.

André MARTINET

TÜRKÇE ÇEVİRİNİN İKİNCİ BASKISI ÜSTÜNE

André Martinet (doğ. 1908) yirminci yüzyıl dilbiliminin en önde gelen yaşayan adlarından biri. 1920'li yılların sonuna doğru oluşan Prag Dilbilim Çevresi'ne katkılarıyla adını duyuran, bildirişimde işlev kavramına ağırlık vererek çağımızın en gelişmiş kuramını yaratan bir bilim adamıdır. Dilin çift eklemli bir bildirişim aracı olduğunu kanıtlayan tanımıyla da bu alanda bir çığır açmıştır.

Elinizdeki yapıt André Martinet'nin kuramını ayrıntılarıyla sunduğu, dilin tümü kapsayıcı bir tanımını verdiği en önemli yapıtıdır.

Ancak Fransızca yazılan bu yapıtın dünya dilbilimi için taşıdığı önem kadar Berke Vardar'ın çevirisi de üzerinde durulmaya değer bir olaydır. Gerek terimsel güçlüklerin aşılması, gerekse akıcı bir Türkçe kullanımı Fransızca ve dilbilim alanındaki engin birikiminin bir ürünüdür.

Türkiye'de dilbilim araştırmalarının yerleşip yaygınlaşması ve Vendryes, Saussure, Martinet gibi kuramcıların baş yapıtlarının dilimize kazandırılması, uluslararası düzlemde Türkiye'nin, özellikle de İstanbul Üniversitesi'nin adının bir dönemler anılması hep Berke Vardar'ın çalışmalarıyla gerçekleşmiştir.

André Martinet bir söyleşide: "Türkçe öğrenme olanağı bulamadım ancak bu dilin geliştirilmeye çok elverişli bir yapısının olduğunu biliyorum. Özellikle de Berke Vardar'ın Saussure'ü çevirirken terim alanındaki çalışmalarını yakından izleyerek ne denli önemli bir atılım gerçekleştirdiğini gördüm", derken Türkçe'nin ve Berke Vardar'ın bilimsel düzlemdeki üstün konumunu vurgulamaktadır.

Kitabı okuyanlar hem bu "genç" ama insanbilimleri için vazgeçilmez olan dilbilimin temel kavramlarını öğrenme olanağı bulacaklar, hem de Berke Vardar'ın dil ustalığını göreceklerdir.

1998, İsmail Yerguz

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 5
ÖNSÖZ 6
YENİ ÖNSÖZ 9
TÜRKÇE ÇEVİRİNİN İKİNCİ BASKISI ÜSTÜNE 10
BİRİNCİ BÖLÜM. – **Dilbilim, Dilyetisi ve Dil** 13
İKİNCİ BÖLÜM. – **Dillerin Betimlenmesi** 37
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM. – **Sesbilimsel İnceleme** 73
I. Sessel Öğelerin İşlevleri, ... 73
II. Sesbirimbilim, ... 76
III. Bürünbilim, ... 98
IV. Sınırlandırma, ... 111
V. Sesbilimsel Birimlerin Kullanılması, ... 113
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM. – **Anlamlı Birimler** 118
I. Sözcelerin Çözümlenmesi, ... 118
II. Anlambirimlerin Aşamalanması, ... 126
III. Yayılım, ... 149
IV. Birleşkebilim, ... 153
V. Anlambirimlerin Sınıflandırılması, ... 160
BEŞİNCİ BÖLÜM. – **Dillerin ve Dilsel Kullanımların Çeşitliliği** 167
ALTINCI BÖLÜM. – **Dillerin Evrimi** 196
I. Toplumsal Değişim ve Dilsel Değişim, ... 196
II. Dildeki Tutumluluk, ... 201
III. Bilgi, Sıklık ve Girdi, ... 206
IV. Birimlerin Niteliği, ... 223
V. Sesbilimsel Dizgelerin Devimselliği, ... 227
EKLER 237
İŞLEVSEL DİLBİLİM KAYNAKÇASI 241
TERİM DİZİNİ 244

1

DİLBİLİM, DİLYETİSİ VE DİL

1 - 1. BUYURUCU OLMAYAN BİR DAL: DİLBİLİM

Dilbilim, insanın dilyetisini ele alan *bilimsel incelemedir*.

Bir incelemeye, olguların gözlemine dayanıp birtakım güzelduyu ya da aktöre ilkeleri adına bu olgular arasında bir seçme yapılmasını önermekten kaçındığında bilimsel denir. Demek ki "bilimsel", "buyurucu"nun karşıtı. Dilbilim söz konusu olduğunda, incelemenin buyurucu değil de bilimsel nitelikli olduğunu vurgulamak özel bir önem taşır: Bu bilimin konusu bir insan etkinliği olduğundan, yansız gözlem alanının dışına çıkarak belli bir davranışın benimsenmesini öğütleme, gerçekten söyleneni saptamak yerine söylenmesi gerekeni buyurma yolunda güçlü bir eğilim vardır insanda. Bilimsel dil incelemesini kuralcı dilbilgisinden sıyırıp ortaya çıkarmakta karşılaşılan güçlük, aktöreden gerçek bir töre bilimini çıkarıp ortaya koymakta karşılaşılan güçlüğü anımsatır. Tarih bize şunu gösteriyor: Dilyetisi ya da dillerle uğraşanların çoğu, pek yakın bir geçmişe değin buyurucu amaçlar gütmüştür; amaçlarının bu niteliği taşıdığı ya doğrudan doğruya kendilerince açıklanmıştır ya da açık seçik

olarak ortadadır. Bugün de, aydın Fransız kamuoyu bile, okullarda okutulan dilbilgisiyle seçkin çevrelere seslenen fıkra yazarlarının kuralcı etkinliğinden ayrı bir dil biliminin varlığından hemen hemen habersizdir. Ne var ki çağdaş dilbilimci, *la lettre que j'ai écrit, occasion à profiter, la femme que je lui ai parlé** karşısında, katışıksız dil yanlısının erdemli öfkesine de, putkırıcının coşkulu sevincine de kendini kaptırmaz. Bunlara yalnızca saptanarak içinde yer aldıkları kullanımlar çerçevesinde açıklanması gereken olgular gözüyle bakar. Bu sözleri duyanlardan kimilerinin karşı çıkışlarını ya da alaylarını, kimilerinin de ilgisizliğini belirlerse görevinin sınırlarını aşmış olmaz. Ne var ki, kendi payına yan tutmaktan kaçınacaktır.

1 - 2. DİLYETİSİNİN SESLİ OLMA ÖZELLİĞİ

Dilbilimcinin incelediği dilyetisi insamnkidir. Bunu vurgulamaya gerek görülmeyebilir. Çünkü "dil" sözcüğünün öbür kullanımları hemen hemen her zaman eğretilemeli kullanımlardır: "Hayvanların dili" öykünce (fabl) yazarlarınca uydurulmuştur; "karıncaların dili", bir gözlem verisi olmaktan çok bir varsayımı belirtir; "çiçeklerin dili", daha niceleri gibi bir düzgüdür. Gündelik kullanımda "dil", sözcüğün tam anlamıyla insanların sesli göstergelerle anlaşma yetisini belirtir. Bu *sesli olma özelliği*, üzerinde durulmaya değer bir özelliktir: Uygar ülkelerde birkaç bin yıldır, insan dilindeki sesli göstergelerin karşılığı olarak görüntüsel ya da çizimsel göstergeler kullanılmaktadır çoğu kez. Buna da yazı denir. Ses kayıt aygıtı bulununcaya değin, ağızdan çıkan her sesli gösterge ya hemen algılanır ya da bir daha algılanmamak üzere yitip giderdi. Buna karşın, yazılı bir gösterge, taştan, parşömenden ya da kâğıttan dayanağı ve bu dayanak

---

* Sözkonusu deyişler, *la letre que j'ai écrite* "yazdığım mektup", *occasion de pofiter* "yararlanma fırsatı" ve *la femme dont je lui ai parlé* "kendisine sözünü ettiğim kadın" sözlerinin halk dilindeki biçimleridir. ÇN

üstünde keski, şiş ya da kalemin bıraktığı izler kaldıkça varlığını sürdürürdü. Latince *uerba uolant, scripta manent* (sözler uçar gider, yazılar kalır) özdeyişiyle bu gerçek dile getirilirdi. Yazılı biçimin bu kalıcı niteliği büyük bir saygınlık kazandırdı ona. Bugün de ekinimizin temelini oluşturan yazınsal yapıtlar günümüze değin yazılı biçimde aktarılageldi (bunların yazınsal diye adlandırılmasının nedeni de doğrudan doğruya bu yazılı biçimdir). Abecesel yazılar her gösterge için, basılı betiklerde birbirinden iyice ayrılmış biçimde yer alan ve okulda öğretilen bir yazaç dizilişi öngörür: Okuması yazması olan her Fransız *temps* "zaman" yazılı göstergesinin bileşenlerinin ne olduğunu bilir; ne var ki, bunun karşılığı olan sesli göstergenin bileşenlerini ayırt etmekte güçlük çeker. Gerçekte her şey, okumuş yazmış kişilerin kafasında sesli göstergeyle bunun yazılı karşılığını özdeşleştirmeye, yazılı göstergeyi bütünün tek geçerli örnek biçimi olarak benimsetmeye katkıda bulunur.

Bu durum, insan dilindeki göstergelerin öncelikle sesli olduğunu, yüzbinlerce yıl boyunca bu göstergelerin salt sesli gösterge özelliği taşıdığını ve bugün de insanların çoğunluğunun okuma bilmeden konuştuğunu unutturmamalıdır bize. Okumayı öğrenmeden önce konuşmayı öğreniriz: Okuma konuşmadan sonra gelir; hiçbir zaman bunun tersi olmaz. Yazıya ilişkin inceleme gerçekte dilbilimin eklentilerinden biriyse de ondan ayrı bir daldır. Onun için, dilbilimci ilkece yazı olgularından soyutlar incelemesini. Yazı olgularını ancak bunlar sesli göstergelerin biçimini etkilediğinde göz önünde tutar. Bu duruma ise az rastlanır.

1 - 3. BİR İNSAN KURUMU OLARAK DİLYETİSİ

Dilden sık sık insanın bir yetisi olarak söz edilir. Yeti terimini yukarda biz de kullandık, ama kesin bir değer yüklemedik ona. İnsanla dilyetisi arasındaki ilişkilerin, dilyetisini belirli işlevlerin daha geniş bir türüne duraksamadan bağlamamızı engelleyecek denli özel bir nitelik taşıması

olasıdır. Kesinlenemeyecek bir şey varsa o da -akciğerlerle bacakların varlık nedenini oluşturduğu söylenebilecek olan solunum ya da yürüme gibi- dilyetisinin de herhangi bir örgenin doğal kullanımından kaynaklandığıdır. Kuşkusuz, konuşma örgenlerinden söz edilir, ama genellikle bu örgenlerden her birinin ilk işlevinin bütün bütün ayrı bir şey olduğu da eklenir: Ağız, besinleri yutmaya; geniz boşlukları solunuma yarar, vb., vb. Dokusal bozuklukları sık sık sözyitimiyle bağıntılı olduğundan beynin, konuşma özeği olarak görülen kıvrımının dil kullanımıyla belli bir ilgisi bulunabilir. Ne var ki bu kıvrımın ilk ve temel işlevinin bu olduğunu hiçbir şey kanıtlamaz.

Bu koşullarda, dilyetisine insan kurumları arasında yer verme eğilimi ağır basar. Olgulara bu açıdan bakmanın tartışılmaz yararları vardır: İnsan kurumları toplum yaşamının ürünüdür. Her şeyden önce bir bildirişim aracı olarak düşünülen dilyetisi de öyledir. İnsan kurumları çok değişik türden yetilerin kullanılmasını gerektirir. Bu kurumlar çok yaygın olabilir; dilyetisi gibi, bir topluluktan öbürüne özdeşlik göstermemekle birlikte, evrensel bir nitelik de taşıyabilir: Örneğin aile belki de tüm insan toplaşmalarının belirgin niteliğidir; ancak, çeşitli yerlerde değişik biçimlerde ortaya çıkar. Dilyetisi de, işlevleri açısından özdeş kalmakla birlikte, bir topluluktan öbürüne değişir; öyle ki ancak belli bir topluluktan kişiler arasında işlevini yerine getirebilir. İlk veri niteliği taşımayıp toplum yaşamının ürünü olduklarından kurumlar değişmez değildir; çeşitli gereksinmelerin baskısı ve başka toplulukların etkisiyle değişime uğrayabilirler. İşte, dilyetisinin değişik biçimleri olan diller için de durumun aynı olduğunu göreceğiz.

1 - 4. DİLYETİSİNİN İŞLEVLERİ

Ancak, dilyetisinin bir kurum olduğunu söylemek bu olgunun öz niteliği üstüne yeterli bilgi vermez. Bir eğretileme de olsa, bir dilin araç ya da gereç olarak nitelendirilmesi

çok yerindedir ve dikkati, dili öbür birçok kurumdan ayıran özelliğe çeker. Bir dille özdeşleşen bu *aracın* başlıca işlevi *bildirişim* işlevidir: Örneğin Fransızca, bu dili konuşan kimselerin birbirleriyle ilişki kurmalarına olanak veren araçtır her şeyden önce. Her dilin zaman içinde değişmesinin özellikle, kendisini konuşan topluluğun bildirişim gereksinmelerine en tutumlu biçimde ayak uydurmasından kaynaklandığını göreceğiz.

Ne var ki dilyetisinin karşılıklı anlaşmayı sağlamaktan başka işlevleri bulunduğunu da unutmamak gerekir. Bir kez dilyetisi -söz yerindeyse-düşüncenin dayanağıdır. Öyle ki, bir dilin çerçevesinden yoksun bir anlıksal etkinliğe gerçekten düşünce adının yaraşıp yaraşmadığı sorulabilir. Ne var ki bu konuda karar vermek dilbilimciye değil, ruhbilimciye düşer. Öte yandan, insan çoğu kez dilini, içindekileri dışa vurarak anlatmak, daha açık bir deyişle, olası dinleyicilerin tepkileriyle aşırı ölçüde ilgilenmeden, duyumsadıklarını çözümlemek için kullanır. Bunu yaparken de, gerçekten herhangi bir şey bildirme isteği olmadan, kendini hem öz benliğine, hem de başkalarına tanıtlama olanağını bulur. Dilin, bildirişim ve anlatım işlevleriyle iç içe olduğundan incelenmesi güç bir güzelduyu işlevinden de söz edilebilir. Son çözümlemede, dil denilen bu aracın temel işlevi olarak bildirişimi, daha açık bir deyişle karşılıklı anlaşmayı ele almak gerekir. Bu açıdan, toplumların özkonuşuyu, dilin salt anlatımsal amaçlarla kullanılışını alay yoluyla kınamaları ilginçtir. Kınanma korkusu olmadan içindekileri dışa vurmak isteyen kişinin, önünde dilsel alışveriş güldürüsü oynayacağı bir topluluk bulması gerekir kendine. Kaldı ki, anlaşılma zorunluğu olmasa herkesin dili hızla bozulur: Tüm olgular bunu gösteriyor. Aracın işler durumda kalmasını sağlayan da bu sürekli zorunluktur.

1 - 5. DİLLER BİRER AD DİZELGESİ MİDİR?

Yalınkat, ama oldukça da yaygın bir anlayışa göre, her dil bir sözcük dizelgesidir; daha açık bir deyişle, her biri bir

nesnenin karşılığı olan sesli (ya da yazılı) bir oluşturumlar sıralamasıdır. Bu anlayışa göre, bir hayvanı, örneğin atı, Fransız dili adıyla bilinen özel dağar, yazımda *cheval* biçiminde gösterilen belli bir sesli oluşturumla karşılar; diller arasındaki ayrılıklar adlandırmadaki ayrılıklara indirgenebilir: Ata İngilizce'de *horse*, Almanca'da *Pferd* denir; ikinci bir dil öğrenmek demek yalnızca, eski ad dizelgesine her noktada koşut yeni bir dizelge öğrenmek demektir. Bu koşutluğa ters düşen kimi durumlar ise "özel deyimler" oluşturur. Doğrudan doğruya sesli oluşturumlar da bütün dillerde genellikle aynı seslerden kuruludur; diller arasındaki ayrılıklar yalnızca, bu seslerin bir sözcük için değişik biçimde seçiliş ve bir araya getirilişindedir. Sesler yerine yazıyı ele alacak olursak, çok değişik diller için aynı abecenin kullanılmasıyla bu görüşün doğrulandığını görürüz: *Cheval, horse, Pferd* adlandırmalarında gerçekten de aynı abecenin yazaçları kullanılır: Her üç sözcükte de bulunan *e, cheval* ile *horse*'taki *h, horse* ile *Pferd*'deki *r*, vb. Kuşkusuz, işitim düzleminde, her şeyin, aynı öğelerin seçim ve düzenlenişine indirgenemeyeceğini gözlemlemek gerekir. İşte, bu durumda "söyleyiş biçimi"nden söz edilir: Aynı anlayışa göre, söyleyiş biçimi oldukça ikincil bir olgudur, dildeki seslerin olağan söylenişine eklenir ve kendi dilimiz dışında bir dil öğrenirken buna öykünmeye çalışmak biraz gülünç, neredeyse densiz bir davranıştır.

1 - 6. İNSAN DİLİ YA DA DİLYETİSİ GERÇEKLİĞİN BİR ÖYKÜNTÜSÜ DEĞİLDİR

Bu dağar-dil kavramı, tüm dünyanın, insanların şu ya da bu biçimde algılamasından önce, birbirinden kesinlikle ayrı, her biri zorunlu olarak bir adlandırmaya konu olan nesnelerin oluşturduğu ulamlar uyarınca düzenlendiği yolundaki yalınkat düşünceye dayanır. Bu, örneğin canlı türleri söz konusu olduğunda bir noktaya değin doğru sayılırsa da, başka alanlarda hiç de öyle değildir: Akan suyla durgun su

arasındaki ayrıma doğal gözüyle bakabiliriz. Ama bu iki ulam içinde, okyanuslar, denizler, göller, gölcükler; ırmaklar, çaylar, dereler, seller biçiminde yapılan altbölümlemelerdeki nedensizlik kimin gözünden kaçar? Uygarlık ortaklığı nedeniyle Batılılar için Ölü Deniz bir deniz, Büyük Tuz Gölü de bir göldür. Ne var ki bu durum, yalnızca Fransızlar'ın denize akan ırmakla *(fleuve)* bir başka akarsuya kavuşan çayı *(rivière)* birbirinden ayırt etmesini önlemez. Bir başka alanda Fransızca, ağaç ekili bir yeri, genel olarak ağaç özdeğini, doğramacılıkta kullanılan tahtayı ve yakılacak odunu aynı terimle belirtir: *Bois*. Bunlara *bois de cerf* "geyik boynuzu" türünden daha özel kullanımları da ekleyebilirsiniz. Danca'da hem ağacı, hem de genel olarak ağaç gerecini belirten, *tømmer*'le birlikte keresteyi gösteren bir terim vardır: *Troe*. Ama bu dil, ağaçlık bir yer için de, yakılacak odun için de bu sözcüğü kullanmaz: Ağaçlığa *skov*, yakılacak oduna *broende* denir Danca'da. Fr. *bois* sözcüğünün başlıca anlamlarını vermek için İsp. *bosque, madera, leña;* İt. *bosco, legno, legna, legname*; Alm. *Wald, Gehölz, Holz;* Rusça *les, dérevo, drová* sözcüklerini ayırt eder birbirinden; bu sözcüklerin her biri de, Fransızca'nın "bois" sözcüğü dışındaki bir biçimle belirteceği nesnelere uygulanabilir: Alm. *Wald* çoğu kez bir "orman"dır; Rusça *derevo,* Danca *troe* gibi, Fr. *arbre* "ağaç"ın olağan karşılığıdır. Güneş tayfında bir Fransız, Batılılar'ın çoğu gibi, mor, mavi, yeşil, sarı, turuncu ve kırmızı renklerini ayırt eder. Ne var ki bu ayrımlar tayfın kendisinde yoktur gerçekte: Tayfta, mordan kırmızıya değin uzanan bir süreklilik bulunur. Bu sürekliliği diller değişik biçimlerde eklemler. Avrupa dışına çıkmadan bile, Bretonca'yla Galce'de, Fransızca'da yaklaşık olarak maviyle yeşilin örttüğü bölgeye bir tek sözcüğün *(glas)* uygulandığı saptanır. Yeşil olarak adlandırdığımız bölümün, biri mavi dediğimiz, öbürü sarıya ayırdığımız bölümün büyük bir kesimini kaplayan iki birime ayrıldığı da sık sık görülür. Kimi diller, yaklaşık olarak tayfın iki yarısının karşılığı olan iki temel renkle yetinir. Bütün bu söylenenler, aynı nedenlerle, insan deneyiminin daha soyut

yönleri için de geçerlidir. Bilindiği gibi, İngilizce'deki *wistful,* "istekli; dalgın" Almanca'daki *gemütlich,* Rusça'daki *nicevo* türünden sözcüklerin Fransızca'da hiçbir kesin karşılığı yoktur. Fr. *prendre* "almak", İng. *take,* Alm. *nehmen,* Rusça *brat'* gibi birbirinin eşdeğerlisi gibi görülen sözcükler bile her zaman aynı durumlarda kullanılmaz ya da, bir başka deyişle, kesin olarak aynı anlamsal alanı örtmez. Gerçekte, her dilde *deneyim verilerinin özel bir düzenlenişi* söz konusudur. Başka bir dil öğrenmek demek, bilinen nesnelere yeni adlar yapıştırmak demek değildir; dilsel bildirişimlerin konusu olan şeyleri başka bir biçimde çözümlemeye alışmak demektir.

1 - 7. HER DİLİN ÖRNEK SESLERİ VARDIR

Dilin seslerine ilişkin düzlemde de durum aynıdır: İngilizce *bait* "üzerine köpek salmak, işkence etmek, vb.; tuzak, yem, vb." ünlüsü İngiliz ağzıyla söylenmiş bir Fransızca kapalı *e; bit* "parça, bölüm"ün ünlüsü aynı nedenlerle bozulmuş bir *i* değildir. Şunu anlamak gerekir: Fransızca'nın *i* ile kapalı *e*'yi birbirinden ayırt ettiği ses çıkarım bölgesinde İngilizce üç ünlü türünü karşıtlaştırır: Fransızca'nın *i*'lerine, kapalı *e*'lerine hiçbir biçimde indirgenemeyecek olan bu türleri sırasıyla *beat* "dövmek, vurmak", *bit* ve *bait* sözcüklerinde buluruz. İspanyol yazımında *s* ile gösterilen ve Kastilya'da, biraz Fransızca'nın *chien* "köpek" sözcüğünün ilksesini andıran biçimde söylenen ünsüz ne *s*'dir, ne de *ch.* Gerçekte, birtakım söyleyiş olanakları arasında Fransızca iki türü seçmiştir: *Sien* "kendinin, kendininki" ile *chien*'in ilkseslerindeki türleri. İspanyolca'daysa bir tek tür vardır ve bu da ne *sien*'in ilksesiyle özdeşleşir, ne de *chien*'in ilksesiyle. Yabancı "ağzı" denilen olgu, değişik iki dildeki ses birimlerinin yanlış olarak özdeşleştirilmesinden kaynaklanır. Fr. *tout* "her, bütün", İng. *tale,* Alm. *Tat,* Rusça *tuz*'un ilksesini aynı türün değişkeleri olarak görmek, Fr. *prendre,* İng. *take,* Alm. *nehmen,* Rusça *brat*'ın, bu adlandırmalardan önce var olan aynı gerçekliğin karşılığı olduğunu düşünmek denli sakıncalı ve yanlıştır.

1 - 8. DİLYETİSİNİN ÇİFT EKLEMLİLİĞİ

Sık sık, dilyetisinin eklemliliğinden söz edildiğini duyarız. Bunu söyleyenler, tam anlamıyla ne demek istedikleri sorulsa, düşüncelerini açıklamakta sanırım güçlük çekeceklerdir. Ne var ki eklemlilik teriminin, bütün dilleri gerçekten de niteleyen bir özelliği belirttiği de kuşkusuzdur. Ancak dilyetisinin eklemliliği kavramına açıklık getirerek bunun iki değişik düzlemde ortaya çıktığını belirtmek yerinde olur: Gerçekten de, birinci eklemlilikten kaynaklanan birimlerin her biri de başka türden birimler biçiminde eklemlenir.

İnsan dilinin birinci eklemliliği, aktarılacak her deneyim olgusunun, başkalarına bildirilmek istenen her gereksinimin her biri sesli bir biçim ve bir anlamla yüklü bir birimler dizilişi olarak çözümlenmesini sağlayan eklemliliktir. Başım ağrırsa bunu çığlıklarla anlatabilirim. Bu çığlıklar istenç dışı olabilir; bu durumda fizyolojinin alanına girerler. Şu ya da bu oranda istençli de olabilirler ve çevremdekilere acımı bildirme amacını güdebilirler. Ama çığlığın, dilsel bildirişim niteliği kazanması için yeterli değildir bu. Çığlık çözümlenemez; her çığlık, acı duygusundan kaynaklanan çözümlenmemiş bütünün karşılığıdır. Eğer Fr. *j'ai mal à la tête* "başım ağrıyor" tümcesini söylersem durum tümüyle değişir: Burada, Fransızca'nın altı ardışık biriminden (*j'* "1. kişi adılı", *ai "avoir* eyleminin şimdiki zaman 1. kişisi", *mal* "ağrı, kötülük, vb.", *à,* "çeşitli kullanımları olan bir ilgeç", *la* "dişil belirli tanımlık", *tête* "baş") hiçbiri acımın özgül yanının karşılığı değildir. Bunların. her biri, başka deneyim olgularını iletmek üzere bambaşka bağlamlarda, örneğin *mal, il fait le mal* "kötülük yapıyor" da, *tête, il s'est mis à leur tête* "başlarına geçti" de yer alabilir. Bu birinci eklemliliğin ne denli tutumluluk sağladığı ortada: Belli bir durum, belli bir deneyim olgusu için özel bir çığlığın öngörüldüğü bir bildirişim dizgesi varsayılabilir. Ancak bu durum ve deneyim olgularının sonsuz çeşitliliğini düşünelim: Böyle bir dizgenin dillerden beklenen verebilmek için o denli çok sayıda ayrı gösterge içer-

mesi gerekir ki insanın belleği bu yükü kaldıramaz. *Tête, mal, ai, la* gibi birleşim olanakları geniş birkaç bin birim, milyonlarca eklemsiz değişik çığlığın iletebileceğinden daha çok şey aktarmamızı sağlar.

Birinci eklemlilik, belirli bir dilsel topluluğun tüm üyelerince paylaşılan ortak deneyimlerin düzenleniş biçimidir. Çok büyük sayıda bireyin ortaklık kurduğu alanla zorunlu olarak sınırlanan bu deneyim çerçevesinde dilsel bildirişimde bulunulur ancak. Düşüncenin özgünlüğü yalnızca birimlerin beklenmedik bir düzenlenişiyle kendini gösterebilir. Tek bireye özgü yanları başkalarına iletilemeyen kişisel deneyim, her biri düşük oranda özgüllük içeren ve topluluğun tüm üyelerince bilinen ardışık birimler biçiminde çözümlenir. Daha ileri bir özgüllüğe yöneliş ancak yeni birimlerin katılımıyla, örneğin bir ada sıfatlar, bir sıfata belirteçler ve genel olarak da bir belirtilene belirtenler eklenmesiyle olanaklıdır. Konuşan bireyin yaratıcılığı bu çerçeve içinde kendini gösterebilir.

Yukarda görüldüğü gibi, bu birinci eklemlilik birimlerinin her biri bir anlamla sesli (ya da sessel) bir biçim sunar. Anlamı olan daha küçük ardışık birimlere bölünemez: *Tête* bütünü "baş", demektir; *tê-*'ye de, *-te*'ye de, toplamı "baş" anlamına eşdeğer olabilecek ayrı anlamlar verilemez. Ama sesli biçime gelince iş değişir; her biri, örneğin *tête*'i *bête* "hayvan", *tante* "teyze, hala, yenge" ya da *terre* "toprak; yeryüzü" gibi başka birimlerden ayırmaya yardımcı olan ardışık birimlere ayrıştırabiliriz onu. *İnsan dilinin ikinci eklemliliği* diyeceğiz bu olguya. *Tête*'te bu türden üç birim vardır; yanal çizgiler arasına konulmuş *t e t* yazaçlarıyla gösterebiliriz bunları; böylece /tet/ çıkar ortaya. Bu ikinci eklemliliğin ne denli büyük bir tutumluluk sağladığı ortada: Eğer en küçük anlamlı her birim için özgül ve çözümlenemez bir sesli bütün oluşturmak gerekseydi, bunlardan binlercesini birbirinden ayırt etmek zorunlu olurdu. Bu ise insanın ses çıkarma olanakları ve işitimsel duyarlığıyla bağdaşmaz. İkinci eklemlilik aracılığıyla diller, birinci eklemlilik birimlerinin sesli biçimi-

ni elde etmek için birleştirilen 30-40 ayrı sessel oluşturumla yetinebiliyor: Örneğin *tête, /t/* olarak gösterdiğimiz sessel birimi iki kez kullanır ve bu iki */t/* arasına, */e/* biçiminde gösterdiğimiz bir başka birim katar.

1 - 9. TEMEL DİL BİRİMLERİ

J'ai mal à la tête gibi bir sözceye ya da böyle bir sözcenin *J'ai mal, mal* gibi anlam taşıyan bir bölümüne dilsel *gösterge* adı verilir. Her dilsel gösterge, anlam ya da değeri olan ve tırnak içine alarak belirteceğimiz ("başım ağrıyor", "ağrım var", "ağrı",) bir *gösterilenle*, kendisine taşıyıcılık eden ve yanal çizgiler arasında sunacağımız (/že mal a la tet/, /Že mal/, /mal/) bir *gösteren* içerir. Gösterge adının gündelik dilde göstereni belirtmek için kullanıldığı söylenebilir. Birinci eklemliliğin gösterilen ve gösterenleriyle birlikte sunduğu birimler göstergelerdir. Bunların en küçük göstergeler olduğunu da belirtmeliyiz: Çünkü hiçbiri, birbirini izleyen göstergelere ayrıştırılamaz. Bu birimleri belirtmek üzere evrensel olarak benimsenmiş terim yoktur. Biz burada *anlambirim* terimini kullanacağız.

Her gösterge gibi anlambirim de iki yönlü bir birimdir: Anlambirimin gösterilen yönü, anlamı ya da değeri ve bunu sessel biçimde ortaya koyan, ikinci eklemlilik birimlerinden oluşan gösteren yönü. Bu birimlere *sesbirim* denir.

Burada kullandığımız sözcede altı anlambirim var. Bunlar, gündelik dilde sözcük diye adlandırılan öğelerle burada çakışıyor: *j' (je* yerine), *ai, mal, à, la* ve *tête.* Ancak bu duruma bakarak, "anlambirim"in, "sözcük"ün bilgin dilindeki karşılığından başka bir şey olmadığı sonucuna varmamak gerekir. *Travaillons (nous* adılıyla birlikte "çalışıyoruz") gibi bir sözcükte iki anlambirim vardır: Belli bir eylem türünü belirten *travaill-*/travaj/ ile konuşan kişiyi ve bir ya da birçok başka kişiyi belirten *-ons/õ/.*

Travaill- türünden anlambirimlerle *-ons* türünden anlambirimleri birbirinden ayırt ederken, anlamı olan "içerikbirim-

ler"le yalnızca biçimi olan -doğru değildir bu- "biçimbirimler-"i karşıtlaştırmakta ya da birincilere "sözlükbirim", daha açık bir deyişle sözlüğün anlambirimleri demekte aşırı ivediliğe gerek yok. Temel ayrımın sözlüğün anlambirimleriyle dilbilgisinin anlambirimleri arasında değil, bağlantı belirtici anlambirimlerle öbürleri arasında yer aldığını ilerde göreceğiz (4-19).

En iyisi, bulanık "biçimbirim" terimini kullanmaktan kaçınmak: Çünkü bu terim birçok yazarda, bizim anlambirimimiz olan en küçük göstergeyi, ancak özel koşullara uygun düştüğünde belirtir; bu özel koşullar da yazardan yazara değişir.

1 - 10. ÇİZGİSEL BİÇİM VE SESLİ OLMA ÖZELLİĞİ

Demek ki her dil, çoğu kez konuşma zinciri diye adlandırılan olguyu ortaya koyan sözcelerin oluşturduğu çizgisel biçim olarak gerçekleşir. İnsan dilinin bu *çizgisel biçimi* son çözümlemede *sesli olma özelliği*nden kaynaklanır: Sesli sözceler zorunlu olarak zaman içinde gerçekleşir ve yine zorunlu olarak duyma örgenince bir ardışıklık olarak algılanır. Bildirişim resimle ilgili olup gözle algılandığında ise durum bambaşkadır. Kuşkusuz, ressam tablosundaki öğeleri birbiri ardı sıra oluşturur, ama seyirci bildiriyi bir bütün olarak ya da bakışlarını bildirinin öğeleri üstünde şu ya da bu sıraya göre ardışık biçimde gezdirerek algılar. Ama bundan bildirinin değeri etkilenmez. Ulaşım belirtkelerini taşıyan levhalarda olduğu gibi görsel bir bildirişim dizgesi çizgisel değil, iki boyutludur. Sözcelerin çizgiselliği anlambirimlerle sesbirimlerin ardışıklığını açıklar. Bu ardışıklıklarda, şu ya da bu sesbirimin seçilmesi gibi *sesbirimlerin sırası da ayırıcı değer taşır: Mal* /mal/ göstergesi *lame*/lam/ "ince tabaka; dalga; traş bıçağı" göstergesiyle aynı sesbirimleri içerir, ama onunla karışmaz. Anlambirimler için durum değişiktir. Kuşkusuz, Fr. *le chasseur tue le lion* "avcı aslanı öldürüyor" tümcesi *le lion tue le chasseur* "aslan avcıyı öldürüyor" tümcesinden

başka bir anlama gelir, ama anlamda önemli bir değişiklik olmadan sözcede bir göstergenin yer değiştirdiği de sık sık görülür: Fr. *Il sera là, mardi* "burada olacak, salıya" ve *mardi, il sera là* "salıya burada olacak". Öte yandan, çeşitli anlambirim öbeklerinin, sözcenin geri kalan bölümüyle olan bağıntıları ya anlamlarıyla *(il y a eu un drame, la nuit dernière* "bir facia oldu dün gece" ya da *la nuit dernière il y a a eu un drame* "dün gece bir facia oldu") ya da, söz konusu anlambirimlerden, işlevi doğrudan doğruya bu olan biriyle *(par la route, c'est plus court* "karayoluyla daha kısadır" ya da *c'est plus court par la route* "daha kısadır karayoluyla") belirtildiğinden, bunlar da aynı özgürlükten sık sık yararlanır.

1 - 11. ÇİFT EKLEMLİLİK VE DİLYETİSİNİN TUTUMLULUĞU

Ana çizgileriyle ortaya koyduğumuz bu düzen, günümüze değin betimlenmiş bütün dillerde vardır. İnsanın gereksinim ve olanaklarına en uygun düzen olarak kendini insan topluluklarına benimsetmiş olduğu anlaşılıyor. Yalnızca çift eklemliliğin ürünü olan tutumluluk, genel kullanıma elverişli ve bunca bilgiyi bu denli ucuza iletebilecek bir bildirişim aracı elde edilmesini sağlar.

Eğer deneyimi ardışık anlambirimler biçiminde eklemleyen birinci eklemlilik olmasaydı, her sesli oluşturum belli bir deneyim türünün karşılığı olurdu. Bunun sonucunda da yeni, beklenmedik hiçbir deneyim iletilemezdi. Anlambirimsel eklemleniş, toplulukça bir gösterge öngörülmemiş bir deneyimi iletmek için, daha önce hiç kullanılmamış birleşimler yaratmayı sağlar. Ozanın da sürekli olarak başvurduğu yol budur. İnsan türünün kendine özgü yazgısının kalkış noktasının da burada bulunması olasıdır.

Sağladığı ek tutumluluk dışında ikinci eklemlilik, *gösterenin biçimini, karşılığı olan gösterilenin öz niteliğinden bağımsız* duruma getirmek, böylece de dilsel biçimi daha kalıcı kılmak gibi bir yarar sağlar. Gerçekten de, her sözcüğün karşılığı

olarak özel ve çözümlenemez bir homurdanmaya yer verecek bir dilde, bireylerin bu homurdanmayı, belirtilen nesneyi daha iyi betimleyeceğini düşündükleri ayrı ayrı doğrultularda değiştirmelerini hiçbir şey önleyemez. Bu gibi konularda oybirliği sağlamaya olanak bulunmadığından, anlama-anlaşılmanın sürdürülmesine pek elverişli olmayan sürekli bir değişkenlik durumuna varılacaktır. İkinci bir eklemliliğin varlığı, gösterenin bileşenlerinden her birinin -örneğin *mal*'deki /m/, /a/, /l/ sessel kesitlerinden her birinin- yazgısını, bunların karşılığı olan gösterilene (burada "ağrı") değil de, dildeki başka gösterenlerin (*masse* "yığın"daki /m/, *chat* "kedi"deki /a/, *sale* "pis, kirli" deki /l/vb.) yazgısına bağlayarak anlama-anlaşılmanın sürdürülmesini sağlar. *Mal*'in /m/ ya da /l/sinin yüzyıllar boyunca değişemeyeceği anlamına gelmez bu; eğer böyle bir değişim olursa, bunun ancak *masse*'ın /m/siyle ya da *sale*'in /l/siyle aynı zamanda ve aynı doğrultuda gerçekleşebileceğini gösterir.

1 - 12. HER DİLİN KENDİNE ÖZGÜ BİR EKLEMLİLİĞİ VARDIR

Gerçi bütün diller çift eklemliliği uygular, ama tümü de, kendilerini kullananların deneyim verilerini çözümleme ve konuşma örgenlerinin sunduğu olanaklardan yararlanma biçimlerine göre birbirinden ayrılır. Başka bir deyişle, sözceleri de, gösterenleri de *her dil kendine göre eklemler.* Bir Fransız'ın *j'ai mal à la tête* diyeceği koşullarda bir İspanyol sözceyi *me duele la cabeza* biçiminde eklemleyecektir. Birinci durumda sözcenin öznesi konuşan kişi; ikinci durumda ise acı çeken baş olacaktır. Ağrıyı Fransızca adla, İspanyolca eylemle anlatacak ve birinci durumda baş, ikinci durumda ise rahatsız olan kişi ağrıyı üstlenecektir. Fransız'ın *la tête me fait mal* "başım bana acı veriyor" da diyebilmesi önemli değildir. Önemli olan, belli bir durumda, Fransız'la İspanyol'un doğal olarak birbirinden apayrı iki çözümlemeye başvurmalarıdır. Aynı konuda şu eşdeğerlileri karşılaştırınız:

Lat. *poenas dabant* ve Fr. *ils étaient punis* "cezalandırılmışlardı", İng. *smoking prohibited*, Rusça *kurit'vospreščáetsja* ve Fr. *défense de fumer* "sigara içmek yasaktır", Alm. *er ist zuverlässig* ve Fr. *on peut compter sur lui* "ona güvenilebilir".

Bir dildeki sözcüklerin bir başka dilde tam karşılıkları olmadığını çoktandır biliyoruz. Bu durum doğal olarak deneyim verilerinin çözümlenişindeki çeşitlilikle koşutluk gösterir. Çözümlemedeki ayrılıkların bir olguya yaklaşım biçiminde değişikliğe neden olması da, bir olgunun değişik biçimde kavranışının durumun değişik biçimde çözümlenmesine yol açması da olasıdır. Gerçekte, bu iki durum arasında bir ayrım yapmak olanaksızdır.

Gösterenlerin eklemlenişi konusunda, olguları yazılı biçimlere dayanarak yargılamaktan kaçınmalıdır. Yazılı biçimler değil de çevriyazılar söz konusu olduğunda bile bu kural geçerlidir. /že mal a la tet/ile /me duele la kabeθa/ dan kalkılırsa, /kabeθa/daki birinci /a/nın /mal/deki /a/ ile aynı dilsel gerçekliğin karşılığı olduğu sanılmamalıdır; *mal*'in /a/sıyla *mâle* "erkek"teki /â/nın birbirinden ayrıldığı Fransızca'da birinci /a/nın fazla derin bir eklemlemesi olamaz; oysa *cabeza*'daki /a/ çok daha geniş bir özgürlükten yararlanır: İspanyolca'nın tek açık ünlüsüdür bu. İki ayrı dildeki sesbirimlere ilişkin çevriyazılarda aynı yazaçların kullanılması, tutumluluk sağlama nedenine bağlanır.

1 - 13. ANLAMBİRİMLERLE SESBİRİMLERİN SAYISI

Her dildeki olanaklı sözcelerin sayısı kuramsal olarak sonsuzdur. Çünkü bir sözcenin içerebileceği ardışık anlambirimlerin sayısının sınırı yoktur. Gerçekte, bir dildeki anlambirimlerin oluşturduğu dizelge *açık bir dizelge*dir: Bir dilde kaç ayrı anlambirim bulunduğunu kesinlikle belirlemek olanaksızdır, çünkü her toplulukta her an yeni gereksinmeler doğar ve bu gereksinmeler yeni adlandırmalara yol açar. Günümüzde uygar bir kişinin kullanabileceği ya da anlayabileceği sözcükler on binlerle ölçülür. Ama bu sözcüklerin

çoğu, ya bağımsız sözcükler olarak da görülebilecek (örneğin *timbre-poste* "posta pulu"nda, *autoroute* "otoyol" da) ya da bileşimlerle sınırlı (örneğin *thermostat* "termostat"ta, *télégraphe* "telgraf"ta) anlambirimlerden oluşur. Bu nedenle, anlambirimler, *-ons* gibi çekim ekleriyle *-âtre* gibi soneklerin aralarına katılmasıyla bile, sözcüklerden çok daha az sayıdadır.

Bir dildeki sesbirimlerin oluşturduğu dizelge ise *kapalı bir dizelge*dir. Örneğin Kastilya dili 24 sesbirim ayırt eder: Ne daha çok, ne daha az. Çoğu kez, "falanca dilde kaç sesbirim var?" sorusunun yanıtlanmasını güçleştiren olgu şudur: Çok geniş alanlarda konuşulan uygarlık dilleri tam bir birlik sunmazlar; bölgeden bölgeye, toplumsal sınıftan toplumsal sınıfa, kuşaktan kuşağa biraz değişirler. Bu değişmeler genellikle anlama-anlaşılmayı engellemez, ama hem ayırıcı birimler (sesbirimler), hem de anlamlı birimler (anlambirimler ve daha geniş göstergeler) dizelgesinde ayrılıklara yol açar. İşte, bu nedenle Amerika'da konuşulan İspanyolca'da çoğu kez 24 yerine 22 sesbirimle karşılaşılır. Bu satırların yazarınca kullanılan Fransızca'da 34 sesbirim vardır. Ama 1940'tan sonra dünyaya gelmiş olan Parisliler'de 31 sesbirimlik bir dizgeye sıkça rastlanır. Fransızca'dan aldığımız örneklerin çevriyazısında, daha yalınç olan bu dizgeyi kullanıyoruz.

1 - 14. BİR DİL NEDİR?

Şimdi bir "dil" den ne anladığımızı açıkça belirtmeyi deneyebiliriz. *Bir dil, insan deneyiminin, topluluktan topluluğa değişen biçimlerde, anlamsal bir içerikle sessel bir anlatım kapsayan birimlere, başka bir deyişle anlambirimlere ayrıştırılmasını sağlayan bir bildirişim aracıdır; bu sessel anlatım da, her dilde belli sayıda bulunan, öz nitelikleriyle karşılıklı bağıntıları da bir dilden öbürüne değişen ayırıcı ve ardışık birimler, başka bir deyişle sesbirimler biçiminde eklemlenir.* Bu sözler: 1. Dil terimini yalnız, çift eklemli olan ve sesli olarak gerçek-

leşen bir bildirişim aracını belirtmek için kullandığımız ve 2. Bu ortak temel dışında, "değişen biçimlerde" ve "değişen" terimlerinin de belirttiği gibi *bir dilden öbürüne değişmeyen hiçbir şeyin, sözcüğün tam anlayımıyla dilsel olmadığı* anlamına gelir. Dil olgularının "nedensiz" ya da "saymaca" olduğuna ilişkin kesinlemeyi böyle yorumlamak gerekir.

1 - 15. ÇİFT EKLEMLİLİK DIŞINDA

Bütün diller betimlediğimiz düzeni sunar. Ama bu, çift eklemlilik çerçevesine girmeyen yöntemlere başvurmadıkları anlamına gelmez. Örneğin Fransızca'da sözcenin soru niteliği sık sık son sözcükte sesin ezgisel yükselişiyle belirtilir. Bu yoldan, *il pleut* "yağmur yağıyor" olumlamasıyla *il pleut?* "yağmur yağıyor mu?" sorusu birbirinden çok iyi ayırt edilir. *Il pleut?* biçimi *est-ce qu'il pleut?* nün eşdeğerlisidir. Bu da şu anlama gelir: *Il pleut?* de sesin yükselişi, *est-ce que* biçiminde yazıya aktarılan /esk/ göstergesiyle aynı işlevi yerine getirir. Onun için, bu ezgisel eğrinin, tıpkı *est-ce que* gibi, bir gösterilen ("soru") ve algılanabilir bir gösteren (sesin yükselişi) içeren bir gösterge olduğunu söyleyebiliriz. Ne var ki *est-ce que*'nün göstereninin, ardışık üç sesbirimiyle (/esk/) ikinci eklemliliğe, anlambirimlerin ardışıklığı içinde yer almasıyla da birinci eklemliliğe uygun olmasına karşın, ezgisel eğrinin göstereninde böyle bir durumla karşılaşılmaz. Gerçekten de, bu gösteren söz zincirinde özel bir yer tutmaz, iki eklemlilik birimlerinin üstünde yer alır sanki ve birbirini izleyen sesbirimlere ayrıştırılamaz. Sesbirimler biçimindeki eklemlenişe uymayan dilsel olgulara çoğu kez "parçaüstü" olgular denir. Bunlar, ikinci eklemlilik birimlerinin incelendiği *sesbirimbilim*den ayrı olan ve *bürünbilim* diye adlandırılan bir bölüm oluşturur.

1 - 16. TİTREMLEMENİN AYRIK OLMAMA ÖZELLİĞİ

Il pleut olumlamasını *il pleut?* sorusundan ayıran ezgisel ayrılıkla iki sesbirimin ayrılığı arasında temel nitelikli bir karşıtlık vardır: Konuşma örgenlerinin fizyolojisi genellikle bir sözcenin başında aşamalı bir kasılmayla birlikte sesin yükselmesine, sözcenin sonuna doğru ise aşamalı bir gevşemeyle birlikte sesin alçalmasına yol açar. Eğer seste bu iniş olmazsa, dinleyicide, sözcenin bitmediği, örneğin bir soruya yanıt biçiminde bir tümleyici öğe gerektirdiği izlenimi uyanacaktır. İşte, *il pleut?* bu yoldan *est-ce qu'il pleut?* nün eşdeğerlisi olur. Ne var ki sözce sonunda sesteki yükselişin, sesteki alçalışın kesinlikle belirlenmiş değeriyle karşıtlaşan kesin bir değer taşıdığı anlamına gelmez bu: Sözcenin tam anlamı ulaşılan yükselme ya da alçalma derecesine göre değişecektir; çok ingin bir ezgi sert bir olumlama içerecek, ezgideki alçalma yavaşladığı oranda kesinleme giderek yumuşayacak, eğrinin yükselişiyle birlikte, belli belirsiz biçimde, kuşkunun yumuşattığı olumlamalara ve kuşku arttıkça gitgide kesinliği azalan olumlamalara geçilecektir. Hiçbir biçimde, belli bir düzeyin seçilmesiyle birlikte kökten ayrı bir sözceye varacak aşamalı bir çıkış söz konusu değildir. Ne türden olursa olsun, ezgisel eğrideki her değişikliğin, sözcenin anlamında da koşut ve orantılı bir değişikliğe yol açtığı bir durum karşısında bulunuyoruz.

1 - 17. AYRIK BİRİMLER

Titremleme eğrisinin iki ayrı doğrultusu değil de iki sesbirim söz konusu olduğunda ise durum bambaşkadır. Fr. *pierre* "taş" /pier/ ve *bière* "bira" /bier/ sözcükleri birbirlerinden yalnızca, bunlardan birincisinde, ikincisinde /b/ bulunan yerde /p/ sesbiriminin kullanılmasıyla ayrılırlar. /b/ye özgü söyleyişten /p/ye özgü söyleyişe sestellerindeki titreşimleri aşamalı olarak azaltarak yavaş yavaş geçilebilir. Demek ki fizyoloji bakımından, sesin yükselişindeki kesintisiz süreklili-

ği burada da buluyoruz. Ancak şu var: Sesin yükselişindeki her değişikliğin çok az da olsa bildiride gerçek bir değişikliğe yol açmasına karşın, /p/ye oranla /b/ye özelliğini veren titreşimlerden böyle bir sonuç doğmaz. Bunlar algılanabildiği sürece söylenen sözcük "bira" olarak anlaşılacaktır. Ama, bağlam ve duruma göre değişebilecek bir eşiğe ulaşılınca, dinleyici sözcüğü "taş" olarak anlayacak, daha açık bir deyişle, ilkses /b/ olarak değil, /p/ olarak yorumlanacaktır. Demek ki bildirinin anlamı tümüyle değişecektir. Konuşucunun söyleyişi kötüyse ya da gürültü varsa, bir de durum, dinleyicilik görevimi kolaylaştırmıyorsa, o zaman işittiğim sözleri *c'est une bonne bière* "bu iyi bir bira" ya da *c'est une bonne pierre* "bu iyi bir taş" biçiminde yorumlamakta duraksamaya düşebilirim. Ama zorunlu olarak yorumlardan birini ya da öbürünü seçmek gerekir. Bir ara bildiri kavramı hiçbir anlam taşımaz. "Bira"dan biraz az, "taş"tan biraz fazla herhangi bir şey tasarlamak nasıl olanaksızsa, kesinkes /b/ olmayacak ya da neredeyse /p/ olacak dilsel bir gerçeklik de düşünülemez. Fransızca sayılan bir sözcenin her parçası ya /b/, ya /p/ ya da dilin öbür 32 sesbiriminden biri olarak belirlenecektir. Bütün bu söylenenler şöylece özetlenebilir: Sesbirimler *ayrık* birimlerdir. Sesbirimlerin her dilde değişmez sayıda olduğuna ilişkin yukardaki açıklamamız, sesbirimlerin bu ayrık niteliğini de içeriyordu, doğal olarak. Kaynağında, sesbirimsel eklemliliğin bir öykünüsü olan abecesel yazımız onun ayrık niteliğini de sürdürmektedir: Elle yazılmış bir betikte bir yazacın *u* mu, yoksa *n* mi olduğu konusunda duraksamaya düşülebilir, ama zorunlu olarak ya *u*'nun ya da *n*'nin söz konusu olduğu bilinir. Okuma her yazacın, belli sayıda birimden biri olarak belirlenmesini gerekli kılar, her bireysel yazacın büründüğü biçimin ayrıntısının öznel yorumunu içermez: Bu birimlerin her biri için basımevi dizgicisinin özel bir bölmesi vardır. İyi basılmış bir betik, birbirini izleyen bireysel *a*'lar arasındaki ayrılıkların, bütün bu *a*'ların aynı yazı birimi olarak belirlenmesini hiç engellemeyecek denli aza indiği bir betiktir. Sözceler ve sesbirimler için de

durum aynıdır: Aynı sesbirimin birbirini izleyen gerçekleşmeleri ne denli dolaysız biçimde aynı sesbirim olarak belirlenebilirse, sözce de o denli aydınlık olacaktır. Bu söylenenler, yukarıda, *masse*'taki /m/yi *mal*'deki /m/ye bağlayan dayanışma üstüne söylediklerimize benzemektedir. Gerçekten, özdeş çevriyazının da gösterdiği gibi aynı birim söz konusudur: Konuşan bireylerin, söylediklerinin anlaşılmasını kolaylaştırmak istiyorlarsa aynı biçimde gerçekleştirmelerinde yarar olan bir birim.

Demek ki ayrık birimler, dilsel değeri bağlamla çeşitli koşulların belirlediği ayrıntı nitelikli değişimlerden hiçbir biçimde etkilenmeyen birimlerdir. Her dilin işleyişi için zorunludur bunlar. Sesbirimler ayrık birimlerdir. Oysa, yukarda sunulan titremleme olguları gibi bürünsel özellikler öyle değildir. Ama sesbirimsel bölümlemeye katılmadıklarından bürünsel diye nitelendirilen başka bürün olguları sesbirimler gibi ayrıktır: Her dilde sayıları belirli titremler söz konusudur burada: Fransızca'da da, Avrupa dillerinin çoğunda da titrem yoktur. İsveççe'de iki, Kuzey Çince'de dört, Vietnamca'da altı titrem vardır.

1 - 18. DİL VE SÖZ, DÜZGÜ VE BİLDİRİ

Bir dilde 34 sesbirim bulunduğu söylendiğinde, konuşucunun, iletmek istediği bildirinin karşılığı olan göstereni üretmek için sözcenin her noktasında en çok 34 ikinci eklemlilik birimi arasında seçim yapması gerektiği anlatılmak istenir: *C'est une bonne bière* demek istersem, *bière*'in başında /b/ yer alacaktır: Ne /p/ ya da, /t/, ne de herhangi bir başka Fransızca sesbirim. Ama bir sözcede 34 sesbirim bulunduğu söylendiğinde, her biri bir sesbirim* olarak belir-

* Kaynak betikte, dizgi yanlışı sonucu *phonème* "sesbirim" yerine *phénomène* "görüngü, olgu" sözcüğü yer alıyor (s. 24, satır 30). Düzelterek çeviriyoruz. ÇN.

lenebilir 34 ardışık kesit sunduğu anlatılmak istenir, yoksa 34 ardışık birimin de ayrı birimler olduğu söylenmek istenmez. *C'est une bonne bière*/s et ün bòn bier/ sözcesi 12 sesbirim içerir: Sözcenin, her biri belli bir sesbirim olarak belirlenebilir on iki ardışık kesit sunduğu anlaşılır bundan; ama sözce /n/ sesbirimini iki, /b/ sesbirimini iki, /e/ sesbirimini iki kez kullanmakta ve yalnızca dokuz değişik sesbirime yer vermektedir. Burada sesbirimler için söylenenler daha karmaşık dil birimleri için de geçerlidir (şu ayrımla ki bir dilde kaç anlambirim ya da sözcük bulunduğu söylenemez): *Le garçon a pris le verre* "garson bardağı aldı"da altı ardışık anlambirim vardır, ama yalnızca beş ayrı anlambirim yer alır.

Sözcelerde ortaya çıktıkları biçimde her türlü dil olgusuyla bildirişimde bulunmak isteyen kişinin dağarına bağlandığı düşünülen dil olguları arasında titiz bir ayrım yapmak gerekir. Bu dil olgularının konuşucuda nasıl yer aldığını ya da bildirişim gereksinmelerine uygun bir seçim yapmaya konuşucunun ne gibi bir süreçle yöneldiğini aydınlatmak dilbilimcinin dilbilimci olarak görevi değildir. Ama, çocuğun dili öğrenmesi sırasında ya da, ikinci bir dil söz konusuysa, daha sonraları, o dilin kurallarına göre, iletilecek deneyimi çözümleme olanağı verecek ve sözcenin her noktasında gerekli seçimleri sağlayacak biçimde koşullanmış bir anlıksal-fizyolojik düzen bulunduğunu varsaymak zorundadır dilbilimci. İşte, sözcüğün tam anlamıyla, bu koşullanma dil diye adlandırılır. Kuşkusuz, bu dil, varlığını yalnızca söylemle ya da -yeğlenecek olursa- söz edimleriyle ortaya koyar. Ama söylem, söz edimleri dil değildir. *Dil* ile *söz* arasında öngörülen geleneksel karşıtlık *düzgü* ve *bildiri* karşıtlığı aracılığıyla da anlatılabilir: Düzgü, bildirinin yazılmasını sağlayan düzendir ve bir bildirideki her öğe, anlamı belirlemek amacıyla, onunla karşılaştırılır.

Dille söz arasındaki bu çok yararlı ayrım, sözün dilinkinden bağımsız bir düzeni olduğu, bunun sonucunda da, örneğin bir dil dilbilimi karşısında bir söz dilbiliminin düşünüle-

bileceği sanısına götürebilir. Oysa, sözün yalnızca dilin düzenini somutlaştırdığından hiç kuşku duymamak gerekir. Ancak sözü ve onun dinleyicilerde yol açtığı davranışı inceleyerek dile ilişkin bir bilgiye ulaşabiliriz. Bunun için de, söz düzleminde, bir bireye özgü ses tınısı gibi, dilsel olmayan, daha açık bir deyişle, dil öğrenilirken edinilmiş toplumsal alışkılara bağlanmayan olguları göz önünde bulundurmamamız gerekecektir.

1 - 19. HER BİRİM BİR SEÇİM GEREKTİRİR

Dil olgularından kimileri yalnızca bir sözcenin incelenmesiyle ortaya çıkar, kimileriyse ancak değişik sözcelerin karşılaştırılmasıyla belirlenir. İki tür olgu da dil olgusudur. *C'est une bonne bière* /s et ün bòn bier/ gibi bir sözce alalım ele: Çevriyazının yansıttığı anlambirim ve sesbirim çözümlemesinin gerçekleştiğini varsayarsak, bu sözce bize, dilin yapısına ilişkin, yabana atılamayacak kimi özellikler üstüne bilgi verir: /bòn/, /ün/den sonra ve /bier/den önce gelebilir; /r/ sesbirimi sözcenin sonunda, /n/ sesbirimi bir anlambirimin sonunda bulunabilir; vb. Bütün bu olanaklar, insan deneyiminin Fransızca'da çözümlenme biçimini oluşturan alışkılar karmaşasının bir parçasıdır ve dile bağlanır. Başka özelliklere oranla, dilbilimci için, bir sözcedeki birimlerin karşılıklı dağılımlarının şöyle bir incelenmesiyle ortaya çıkmak gibi bir üstünlük taşırlar. Ne var ki, eğer /bòn/un birleşimsel olanakları üstüne bir şey söyleyebilecek durumdaysak, bunun nedeni söz konusu parçanın /ün/ ile /bier/den ayrı özel bir birim sayılmasıdır. Bu sonuca ulaşmak için, /bòn/un, söz konusu bağlamda, kullanılabilecek belli sayıda belgeç arasında yapılmış özgül bir *seçim*in ürünü olduğunu saptamak gerekmiştir. Fransızca başka sözcelerin karşılaştırılması, /bòn/un bulunduğu bağlamlarda /ekselãt/ (*excellente* "çok iyi, eşsiz"), /mòvez/ (*mauvaise* "kötü"), vb. nin de yer aldığını göstermiştir. Bu durum, konuşucunun, az ya da çok bilinçli biçimde, /ün/ ile /bier/ arasına gelebilecek, ama

söz konusu koşullarda uygun düşmeyecek öbür birimleri bir yana ittiğini ortaya koyar. Dinleyicinin Fransızcayı anladığını söylemek, konuşucunun birbiri ardı sıra yaptığı seçimleri deneyimiyle saptadığını, /bòn/ u, /ün/ ile /bier/in seçiminden ayrı bir seçimin ürünü olarak gördüğünü ve /mòvez/ yerine /bòn/ un seçilmesinin davranışını da etkileyebileceğini söylemek demektir.

Sesbirimler için de durum öyledir: Eğer /n/nin /bòn/daki birleşimsel olanakları üstüne bir şeyler söyleyebiliyorsak, bunun nedeni /n/nin özel bir ayırıcı birim, özellikle de /bòn/da kendisinden önce gelen /ò/dan ayrı bir birim sayılmasıdır. Burada da /n/nin özgül bir seçimin ürünü olduğu görülür. Çünkü konuşucu, kuşkusuz bilinçsiz olarak, /bòt/u, daha açık bir deyişle, bir başka sözcük olan Fr. *botte* "demet; çizme"yi oluşturacak /t/yi; /bòs/ *bosse* "kambur, vb."yi oluşturacak /s/yi; /bòl/ *bol* "kâse"yi oluşturacak /l/yi ya da söylenebilir olmakla birlikte, yenilerde ortaya çıkan /bòf/ "küçümseme belirten ünlem"i oluşturacak /f/yi bir yana itmiştir.

Konuşucunun, söyleminin her noktasında yaptığı seçimlerin nedensiz olmadığı açık; /mòvez/ yerine /bòn/u, /limònad/ yerine /bier/i seçmesine, iletilecek deneyimin niteliği yol açar kuşkusuz; anlam, /bòn/un kullanılmasını gerektirdiğinden /t/, /s/ ya da /l/yi değil, /n/yi seçer anlambirimin sonunda. Ama belirlenmiş olmayan seçim var mı? Anlambirimlerin seçimi sesbirimlerin seçiminden daha "özgür" sanılmamalıdır.

1 - 20. AYKIRILIKLAR VE KARŞITLIKLAR

İster gösterge olsunlar, ister sesbirim, dil birimlerinin, aralarında iki ayrı türden bağıntı kurduğu görülür: Bir yandan, *dizimsel* diye adlandırılan ve dolaysız olarak gözlemlenebilen sözce içi bağıntılar var; örneğin /bòn/un, çevresindeki /ün/ ile /bier/; /n/nin /bòn/da kendisinden önce gelen /ò/, /ün/de izlediği /ü/ ile olan bağıntılarıdır bunlar.

Bu bağıntıların adlandırılması için *aykırılık* teriminin kullanılması yararlı olur. Öte yandan, bir de, aynı bağlamda yer alabilecek olan ve hiç değilse bu bağlamda birbirlerini karşılıklı olarak dışlayan birimler arasında bulunduğu düşünülen bağıntılar var; bu bağıntılar *dizisel* olarak nitelendirilir ve *karşıtlıklar* olarak adlandırılır: Aynı bağlamlarda yer alabilecek *bonne, excellente, mauvaise* karşıtlık bağıntısı içindedir; *le livre...* "...kitap" ile *...a disparu* "kayboldu" arasında her biri yer alabilecek renk sıfatları için de durum aynıdır. /bò-/nun sonunda yer alabilecek /n/, /t/, /s/, /l/ arasında karşıtlık vardır.

2
DİLLERİN BETİMLENMESİ

2 - 1. BELLİ BİR DİL NASIL İŞLER?

Dilbilimin konusu olan dilyetisi ancak çeşitli diller biçimine bürünerek var olabilir. Onun için de dilbilimciye düşen ilk iş bu dilleri incelemek olacaktır. Bunların her şeyden önce bildirişim araçları olduğunu gördük. Bu nedenle dilleri öncelikle işleyişleri içinde gözlemlemek ve betimlemek yerinde olacaktır. Bunların her birinin insan deneyimini anlamlı birimler biçiminde nasıl çözümlediğini ve konuşma örgenleri denilen örgenlerin sunduğu olanakları nasıl kullandığını belirlemektir söz konusu olan.

2 - 2. EŞSÜREM VE ARTSÜREM

Günümüzde, önyargısız olarak dilbilime yönelen bir kimseye, bir aracın zaman içinde nasıl ve niçin değiştiği araştırılmadan önce, işleyişi içinde incelenmesi olağan gelebilir. Ne var ki yüz yıla yakın bir süre boyunca, dillere ilişkin bilimsel -buyurucu olmayan- incelemenin kendini hemen hemen salt evrim sorunlarıyla sınırlandırmış olduğu da bir gerçektir. Bu sorunları daha ilerde ele alacağız. Burada şunu anımsatmakla yetinelim: Diller işleyişlerini hiçbir zaman durdurmadan değişirler; işleyişini betimlemek üzere ele

aldığımız dilin değişim süreci içinde bulunması olasılığı da vardır. Kaldı ki, durumun her an bütün diller için böyle olduğunu kesinlikle kavramak için bir saniye düşünmek yeterlidir. Bu koşullarda, işleyişe ilişkin incelemeyle evrime ilişkin incelemenin birbirinden ayrılmasına olanak bulunup bulunmadığı sorusu usa gelebilir. Ama gerçekleşmekte olan değişimlerin varlığı incelemede, hemen hemen yalnızca bir arada bulunan değişik kuşakların tepkilerinin karşılaştırılmasıyla ortaya çıkabilir: 1920'den önce doğmuş ve rastlantısal olarak bir araya gelmiş 66 Parisli'nin 66'sı da *patte* "hayvan ayağı" ve *pâte* "hamur; macun" sözcüklerinde iki ayrı ünlü kullanmakta, 1940'tan sonra doğmuş birkaç yüz genç Parisli bayanın %60'tan fazlası ise bu iki sözcükte aynı ünlüye yer vermektedir: /a/. Demek ki her türlü evrim bir yana bırakılarak gözlem belli bir kuşağın kullanımıyla sınırlandırılabilir. Ama bir betimlemede, karşı karşıya bulunan iki kuşağın dilsel davranışını göz önünde bulundurmamı hiçbir şey engellemez. Söz konusu ayrılıkların, Fransızca'nın kırk yaşın üstündeki erişkinlerle yirmi yaşın altındaki gençler arasında, kimsenin yadırgamıyacağı bir biçimde işlemesini engellemediğini birçok kez gözlemlediğim için biliyorum. En genç yaşta olanların kullanımını ele almakla yetinsem bile, bunların içinde, geleneksel ayrımı sürdüren azınlığın kullanımını göz önünde tutmam ve böylece olguları, erişkinlerin kullanımını dışlamayacak bir biçimde sunmam gerekir. Gerçekte, betimlemenin kesinlikle *eşsüremli* olması, daha açık bir deyişle, zaman ekseni üzerinde bir nokta gibi ele alınabilecek denli kısa bir süre dilimi içinde yapılmış gözlemlere dayanması uygun düşer. Evrimin belli bir doğrultusuna ilişkin sonuçlar çıkarmak üzere aynı dilin değişik kullanımlarının karşılaştırılmasını içeren her incelemeye de *artsüremli* denir: *Patte* ile pâte'ın ünlüsüne ilişkin olarak yukarda belirtilen olgular hem eşsüremli bir açıklamaya konu olabilirler (/a/-/â/ karşıtlığı çağdaş kullanımda genellik göstermez), hem de artsüremli bir açıklamaya (/a/-/â/ karşıtlığı Paris kullanımında yitip gitme eğilimindedir).

2 - 3. KULLANIMLARIN ÇEŞİTLİLİĞİ

Bilindiği gibi diller, konuşuldukları ülkenin tümünde de zorunlu olarak özdeşlik göstermezler. Ayrılıklar, bildirişim girişimlerini rastlantısal kılabilecek bir düzeye ulaşabilir. Bu durumda, dilin birçok lehçe içerdiği belirtilecek ve her betimlemenin hangi lehçenin söz konusu olduğunu açıklaması gerekecektir. Ama, karşılıklı anlaşmayı etkilemeyen, o denli derin olmayan ayrılıklar da görülebilir: Bir Toulouse'lunun Fransızca'sıyla bir Parisli'nin Fransızca'sı arasındaki ayrılıklar gibi. Güneydeki Fransızlar'ın çoğu *piqué* "piquer 'acıtmak, sokmak, iğne yapmak' eyleminin geçmiş zaman ortacı" ile *piquait* "[özneyle] aynı eylemin hikâye zamanının 3. tekil kişisi" arasında ayrım yapmaz. Çağdaş Fransızca'yı betimleyen dilbilimci burada da bir seçim yapmak durumundadır: Ya güneydeki kullanımları betimlemesinin dışında bırakacaktır, ya da /-é/ ile /-è/ arasındaki ayrımın genel nitelikli olmadığını saptayacaktır. Biraz genişçe bir alana yayılmış olan hiçbir topluluk dilsel bakımdan türdeşlik göstermez. Ama betimleyici, kendine uygun düşecek biçimde alanını sınırlandırdıktan sonra, gözlemlediği ayrılıkları, başka başka iki kullanımdan kaynaklanan bir olgu olarak değil, aynı kullanımın değişkeleri olarak sunmak zorundadır.

2 - 4. "BÜTÜNCE"

Eşsüremli betimleme, konuşulurken işitip kaydedebileceğimiz çağdaş dillerle sınırlı değildir. Dilbilimciyi, Cicero'nun Latince'sini ya da Alfred'in Eski İngilizce'sini betimlemekten alıkoyan hiçbir şey yoktur. Ama bu durumda işi daha da karmaşık bir görünüm alacaktır: Çünkü yazının ardında, onun yetersiz biçimde yansıttığı bir sesbirimler dizgesini bulması gerekecektir. Buna karşın, Cicero'yla Alfred'den kalan yapıtlar, sayılamalı işlemlerin kolayca uygulandığı, sınırları iyice belirlenmiş bir bütün oluşturur. Bu da, kesin sonuçlara ulaşmayı sağlar. Kuşkusuz, belli bir dönemin

yazınsal yapıtları, bu yoldan belgelenen dili ister istemez eksik olarak tanıtır. Ama söz konusu dile başka herhangi bir biçimde ulaşılamıyorsa, hiçbir ezikliğe kapılmadan, bu belgeler her yönden örnek tanıklar olarak görülebilir. Bu çalışma koşulları öyle kolaylıklar sağlar ki, çağdaş bir dil durumu ele alındığında da bir "bütünce", daha açık bir deyişle, teype alınmış ya da yazıya aktarılmış bir sözceler derlemesi oluşturularak bu koşulların yeniden yaratılmasına yönelinir. Bir kez oluşturulduktan sonra artık dokunulmaması gereken bu derlemeye ekleme yapılmaz; derlemede ne varsa, dil de ona göre betimlenir. Bu "bütünce" yöntemine yöneltilebilecek karşı görüş şudur: Aynı dil üstünde çalışan, ama değişik bütüncelerden kalkan iki araştırmacı o dile ilişkin değişik betimlemelere varabilirler. Uygulamayla ilgili karşı görüş ise şudur: Betimleyici her an bilgilerini bütünlemek ya da doğrulamak gereksinmesini duyabilir; böyle bir gereksinme duyduğunda bunu gidermekten kaçınırsa, gerçekliğin kimi yönlerini bile bile bir yana itmiş olur: Belirgin olmadıkları için değil, başlangıçta gözünden kaçtıkları için.

2 - 5. BELİRGİNLİK

Her betimleme bir seçme gerektirir. İlk yaklaşımda ne denli yalınç görünürse görünsün, her nesne sonsuz bir karmaşıklık sunabilir. Oysa bir betimleme zorunlu olarak sınırlıdır; bu da, betimlenecek nesnenin ancak kimi özelliklerinin ortaya konulabileceği anlamına gelir. İki ayrı kişinin saptayacağı özellikler büyük bir olasılıkla aynı özellikler olmayacaktır. Aynı ağaç karşısında bir gözlemci onun genel görünüşünün ululuğunu, yapraklarının görkemini göz önünde tutacak; bir başkası, gövdenin çatlaklarına ve yaprakların parıltılarına bakacaktır; bir üçüncüsü sayısal açıklamalara girişecek; bir dördüncüsü ise her örgenin belirgin biçimini ortaya koyacaktır. Tutarlı olmak, daha açık bir deyişle, *belli bir bakış açısından* kalkılarak gerçekleştirilmiş olmak koşuluyla her betimleme geçerli sayılabilir. Bu bakış açısı benimsen-

dikten sonra, *belirgin* diye adlandırılan kimi özellikler göz önünde tutulacak, belirgin olmayan öbür özelliklerin ise kesinlikle bir yana itilmesi gerekecektir. Kereste bıçkıcısının bakış açısına göre yaprakların renk ya da biçiminin, boyacının bakış açısına göre de odunun ısı gücünün belirginlik taşımayacağı açıktır. Her bilim özel bir bakış açısının seçilmesini öngörür: Sayıbilimde (aritmetikte) yalnızca sayılar, geometride biçimler, ısıölçümde sıcaklıklar belirgindir. Dilbilimsel betimlemede de durum değişik değildir. Bir söz zincirinin herhangi bir bölümünü alalım ele: Bu, işitimbilimcinin aygıtlarıyla kaydedeceği, titreşke ve genlik bakımından betimleyeceği fiziksel bir görüngü, bir dizi titreşim olarak görülebilir. Bir fizyoloji uzmanı bunun oluşturulmasını inceleyebilir: Bu durumda hangi örgenlerin nasıl işe karıştığını belirleyecektir. Bu işlemleri yaparken, işitimbilimcinin de, fizyoloji uzmanının da, betimleyicinin işinin kolaylaşmasına katkıda bulunmaları olasıdır; ama hiçbir zaman dilbilimcinin çalışmasını başlatmış olmazlar.

2 - 6. SEÇİM VE İŞLEV

Dilbilimcinin çalışması ancak, fiziksel ya da fizyolojiye bağlanan tüm olgular arasında, bildirişim sağlanmasına doğrudan doğruya katkıda bulunanlarla bulunmayanlar arasında ayrım yapılmasıyla başlar. Göz önünde tutulan öğeler, karşımıza çıktıkları bağlamda kullanılmayabilecek olan, onun için de konuşucunun amaçlı biçimde kullandığı ve dinleyicinin, karşısındakinin bir bildirişim amacı güttüğünü anlayarak bir davranışta bulunmasına yol açan öğelerdir. Başka bir deyişle, dilbilimde yalnız bilgi taşıyan öğeler belirgindir. Eğer dilbilimci, Fr. *prends le livre!* "kitabı al!" sözcesinde üç birinci eklemlilik birimi ayırt ediyorsa, bunun nedeni, üç seçim saptamasıdır bu sözcede: *Donne* "ver", *jetre* "at", *pose* "koy", vb. yerine *prends; un* "bir" yerine *le* "tekil eril tanımlık"; *cahier* "defter", *canif* "çakı" ya da *verre* "bardak" yerine *livre;* eğer *mille* "bin" /mil/de üç sesbirim ayırt edili-

yorsa, bunun nedeni, sözcükte ardışık üç seçim belirlenmesidir: (*bile* "öd"ü oluşturacak) /b/, (*pile* "pil"i oluşturacak) /p/, (*ville* "kent"i oluşturacak) /v/, vb. yerine /m/; (*mal* "kötülük, ağrı, acı"yı oluşturacak) /a/, (*molle* "yumuşak anlamında dişil sıfat"ı oluşturacak) /ò/, (*moule* "kalıp; midye"yi oluşturacak) /u/, vb. yerine /i/; (*mise* "koyma, kumarda ortaya konulan para; giyim"i oluşturacak) /z/, (*mire* "nişan, göz dikeği"ni oluşturacak) /r/, (*miche* "somun"u oluşturacak) /š/ ya da (*mie* "ekmek içi"ni oluşturacak) sıfır sesbirim.

Fiziksel bakımdan, doğru olarak [mutšo] ya da bir ses kaydı tersine çevrildiğinde [oštum] biçiminde çözümlenen İsp. *mucho* sözcüğü beş değil, dört ardışık sesbirime ayrıştırılır: Çünkü İspanyolca'da [š] sesi zorunlu olarak kendisinden önce bir [t] sesinin gelmesine yol açar. Bundan ötürü de [tš] ardışık iki seçimi değil, bir tek seçimi yansıtır.

Demek ki dilbilimsel bakımdan ancak, konuşma zincirinin, bulundukları bağlamda kendiliklerinden yer almayan öğeleri belirgindir: Bu da söz konusu öğelere bilgi iletme işlevi kazandırır. Sözcenin bir öğesi *işlevi* dolayısıyla dilbilimsel nitelikli sayılır ve, aşağıda da göreceğimiz gibi, kendisine bu işlevin niteliğine göre ele alınan öbür öğeler arasında bir yer verilir. Dilbilimcinin, seslerin fiziksel gerçekliğiyle ilgilenmediğini sanmak bir yanılgı olur. Onun ele almadığı olgular, olağan durumlarda konuşucunun denetiminde bulunmayan olgulardır: Sesinin özel tınısı ya da ardışık ayırıcı gereksinmelere yeterince çabuk ayak uyduramayan örgenlerin eylemsizliğinden kaynaklanan binişmeler gibi. Fr. *longuement* "uzun uzadıya" /lõgmã/da /õ/nun belirgin geniz tınlamaları, yine belirgin olan /m/nin tınlamalarıyla birleşir; bu sırada /g/ parçasını genizsilleştirir; [ŋ] biçiminde söylenen bu parça gene de /g/ sesbirimi olmaktan çıkmaz.

2 - 7. ANLAMI BİR YANA MI İTMELİ?

Kimi dilbilimciler, anlamlı birimlerin anlamını işe karıştırmayacak bir betimleme yöntemi oluşturmayı ülkü olarak

benimsemişlerdir. Deneyimin de gösterdiği gibi, olguları düzenlemenin kolay olmadığı bir alanın ortadan kaldırılmasıyla, dilbilime daha büyük bir kesinlik kazandırılacağı umuluyor. Kuşkusuz, biraz becerikli olunursa bu yolda oldukça ileri gidilebilir: Fransızca'nın yalnızca ses bantlarına aktarılmış geniş bir bütünce aracılığıyla bilindiğini, bu bütünceye ilişkin sesbirim çözümlemesinin de gerçekleştirilmiş olduğunu varsayalım. Betimleyici, değişik bağlamlarda karşılaşılan kimi kesitleri, örneğin /œkajever/ (*un cahier vert* "yeşil bir defter") ve /lekajeʒón/ (*les cahiers jaunes*) gibi bağlamlarda görülen /kaje/ (*cahier* "defter") kesitini hemen saptayacaktır. Bu temel üzerinde betiğin ardışık anlambirimlere ayrıştırılması gerçekleştirildikten sonra aynı bağlamlarda görülen anlambirimler birlikte sınıflandırılacaktır: Örneğin, kendilerinden sonra sık olarak /è/, /ré/, /ra/, /rõ/, vb. nin (daha açık bir deyişle *-ais, -ait, -aient, -rai, -ras, -ra, -rons, -ront,* vb. nin) geldiği, aralarında /dòn/ (*donn-, donne-*), /kur/ (*cour-*), /revej/ (*réveille-*), vb. nin bulunduğu bir anlambirim sınıfı oluşacaktır. Söz konusu anlayışa göre, dilin eylem kökenleri olarak gördüğümüz öğeler böylece belirlenmiş olacak, sayılamaya ilişkin gözlemler belki de bunların -bizim de yaptığımız gibi- yüklem işleviyle donatılmasını sağlayacaktır. Böylece dilin eksiksiz bir çözümlemesi yapılmış olacaktır: Bu çözümleme bir dilbilgisinin ve dahası, yalnızca eldeki sözlüklerin tanımlarının bulunmadığı bir sözlüğün ortaya konulmasını sağlayacaktır. Gerçekte, hiçbir dilbilimcinin hiçbir şey anlamadığı bir dili çözümleyip betimlemeyi düşündüğünü sanmıyoruz. Kuşkusuz, bu türlü bir girişimin başarıya ulaşması için öylesine zaman ve çaba gerekir ki, bu yöntemi kuramsal bakımdan benimsenebilir tek yöntem olarak görenler bile göze alamamışlardır bu işi. *Le grand cahier* "büyük defter"de /kaje/nin belli bir nesneyi belirttiği ve *le lait caillé* "kesik süt"te /kaje/nin, kimi sıvıların özel bir durumunu gösterdiği bilinince, burada /lè/nin (*lait* "süt") /grã/ (*grand* "büyük") ile aynı sınıfa bağlanan bir birim, daha açık bir deyişle bir sıfat olup olmadığını -sıfat olursa, her iki

bağlamda da /kaje/ belirlenmiş olur- araştırmakla vakit yitirilmez. Onun için, anlamlı birimlerin anlamını bir yana iten bir yöntemi salık verilemez. Ne var ki anlamsal alana önlem almadan girildiğinde karşılaşılabilecek çekincelere (tehlikelere) karşı yine de kendimizi korumaktan geri kalmamamız gerekir.

2 - 8. DİLBİLİMSEL NİTELİĞİN GÜVENCESİ: BİÇİM

"Kendi dilimiz" üstünde işlem yaptığımızda karşılaştığımız çekinceler içebakış yönteminin içerdiği çekincelerdir: Fransızca konuştuğum ve *maison* "ev" sözcüğü de Fransızca bir sözcük olduğu için, bu sözcüğün neyi gösterdiğini kendi içimde aramam yeterlidir: Böylece sözcüğün anlamını belirlerim. Ne yazık ki sözcüğün gözümün önüne ne getirdiğini saptamaya çalıştığımda, oldukça karışık bir imge çıkar ortaya. Kimi özelliklerinden ötürü bu imgenin başka herhangi bir kimsede aynı sözcüğün uyandırabileceği imgeyle özdeş olmadığını kesinlikle bilirim. Bende de her an değişen bu imgenin, Fransızca konuşan bütün bireylerin ortak malı olan sözcüğün "anlamı" sayılamayacağı demek ki açıktır. *Maison* sözcüğünün anlamına ilişkin tüm bilgim, /mezõ/ gösterenine ya da yazıda onun yerini alan *maison*'a benim iç dünyamda belli bir deneyim türünün bağlandığı ve dili Fransızca olan öbür kişilerde de aynı çağrışım bağıntısının bulunduğudur. Bunun da kanıtı, söz konusu kişilerin davranışlarıdır: Bu davranışlar, *maison*'un, benim de ona yer verebileceğim özdeş bağlamlarda kullanılmasına yol açan dilsel davranışı da kapsar. Bir evin görülmesiyle birlikte, ona bağlı dilsel sürecin kendiliğinden başlamadığını ve buna koşut olarak *maison* sözcüğünün kullanılmasıyla yaşanmış bir deneyimin zorunlu olarak gözümüzün önüne gelmediğini belirtmek gerekir. Dahası, çoğunlukla böyle bir duruma rastlanmaması ve genellikle bir sözceyle birlikte ardışık anlamlı birimlerin her birinin karşılığı olan bir dizi çağrıştırma ya da ayrımsama ediminin görülmemesi de gerçeksidir. Böyle bir durum

söylemin hızıyla pek bağdaşmaz. Ne var ki bu konuda bir karara varmak dilbilimciye düşmez. Dilbilimci kendi payına, birçok bireyde ortaklaşa bulunmayan hiçbir şeyin dile bağlanamayacağını söylemekle yetinir. Bu, anlam için de, başka her şey için de geçerlidir ve içebakışı gözlem yöntemi olarak dışlar: Çünkü bu yöntem ancak bir tek kişiye yönelebilir; o kişi de hem gözlemci, hem gözlemlenen nesne olduğundan, yansız bir araştırmayı sürdürmeye en az elverişli koşullar içinde bulunur. Hem birçok bireyde ortaklaşa bulunan, hem de dolaysız biçinde gözlemlenebilen olgular, bildirişimi sağlayan sessel bildirilerin yol açtığı dilsel olan ve olmayan tepkilerdir. Onun için, dilbilimde, sessel bildirinin biçimsel olarak içermediği hiçbir "anlam" yoktur; *her anlam ayrılığı zorunlu olarak, bildirinin herhangi bir yerinde bir biçim ayrılığında karşılığını bulur.* Eşadlılık olguları öne sürülerek bize karşı çıkılabilir. Ama *cousin* /kuzẽ/ "kuzen; bir tür sivrisinek" gibi bir kesitin, biçimsel bakımdan ayrı bağlamlar dışında (*mon cousin Charles m'a écrit* "kuzenim Charles bana yazdı", *les cousins ne résistent pas au fly-tox* "sivrisinekler filite dayanamaz") tam olarak hiçbir anlamı yoktur: Bu bağlamlar kesitin değerini ya bir tür akraba ya da bir böcek olarak belirler.

Hiçbir zaman gözden uzak tutulmaması gereken önemli sonuçları vardır bunun. Bir kez, dilsel bir öğe ancak belli bir bağlam ve durum içinde gerçekten anlam taşıyabilir; bir anlambirim ya da daha karmaşık bir gösterge kendi başına ancak anlamsal gücüllükler içerir; bunların yalnızca bir bölümü belli bir söz ediminde gerçekleşir. *Maison* örneğini yeniden ele alarak şöyle diyebiliriz: *Madame n'est pas à la maison* "hanım evde yok", *il représente une maison de commerce* "bir tecimevi adına iş yapıyor", *il lutta contre la Maison d'Autriche* "Avusturya Hanedanına karşı savaşım verdi" gibi söz edimlerinde bağlam her durumda kimi gücüllükleri gerçekleştirir, öbürlerini ise gün ışığına çıkarmaz. Öte yandan, dilbilgisel ya da sözlüksel hiçbir birimin, ona niteliğini veren ve aynı türden ulamlarla karşıtlaşmasını sağlayan sessel

ayrılıklarda karşılığı bulunmuyorsa bir dilde yer aldığı söylenemez. Örneğin, bildirme kipinin biçimlerinden ayrı (Fr. *je sache* "bileyim"in *je sais* "biliyorum"dan ayrı olması gibi) isteme kipi biçimleri bulunmayan bir dilde isteme kipinden söz edilemez.

2 - 9. ÇEVİRİNİN ÇEKİNCELERİ

Az bildiğimiz bir dil üstünde işlem yaparken anlamlı birimlerin anlamını ancak bunları "kendi dilimize" çevirdiğimizde kavrarız. Bu durumda, betimlenen dili çevirinin yapıldığı dile göre yorumlama eğilimine kapılma çekincesi vardır. Öbür dilin bir tek biçimi için Fransızca'da, bir durumda "je sais", bir başka durumda "je sache" karşılığı yarsa, birinci durumda bildirme kipinden, ikinci durumda ise isteme kipinden söz etmeye, daha açık bir deyişle yabancı dile, onu betimlemek için kullandığım dilin özelliklerini yakıştırmaya yönelebilirim. Ne var ki, eğer birinci dil, Fransızca'nın bildirme ve isteme kiplerinin karşılığı olarak hep özdeş biçimler kullanıyorsa, o dile bir isteme kipi yakıştırmak, bir Alman'ın, bir durumda *der Mann* "insan", bir başka durumda *den Mann* "insanı" dediği için Fransızca bir *l'homme* yalın durumuyla bir *l'homme* belirtme durumunu birbirinden ayırt etmekte direnmesi denli yersiz olur. Biçimsel bakımdan tekillerinden ayrı çoğulların bulunmadığı bir dil incelenirken tekil ve çoğuldan söz etmeye hakkımız yoktur. Bir başka dili anlamak için her sözceyi kendi dilimize çevirme, daha açık bir deyişle yabancı deneyimi bize bildik gelen örneğe göre yeniden eklemleme zorunluğunun yol açtığı çekinceleri iyice kavramamız gerekir. Daha hemen başta, incelemeye giriştiğimiz dilde, daha önceki dilsel deneyimimizin bizi alıştırdığı herhangi bir ayrımla, sesbilimsel ya da dilbilgisel birimlerden herhangi biriyle karşılaşacağımızın kesin olmadığını ilkece benimsememiz gerekir. Buna karşın, o dilde, biçimsel anlatımını bulmuş düşleyemeyeceğimiz ayrımlarla karşılaşmaya hazır olmalıyız. Ne zamanın dilbilgisel anlatımdan yoksun

oluşuna, etken ya da edilgen çatı ayrımsızlığına, cins bulunmayışına şaşmalı, ne de, bireylerin dinleyiciyi içeren bir "biz"le onu dışlayan bir "biz" ya da görünürü belirten eylem biçimleriyle görüş alanına girmeyen şeylere gönderme yapan öbür eylem biçimleri arasında ayrım yapma zorunluğuna şaşmalı. Her dilin tümcede bir özneyle işlem yaptığını, sıfatları olduğunu ve eylemi addan ayırt ettiğini ilke olarak benimsememek gerekir. Kısacası, belli bir tanıma (bak. 1-14) uygun düşen her şeyi "dil" diye adlandırmayı kararlaştırdığımızdan, tanımımızda açık ya da örtülü biçimde yer almayan herhangi bir şeyin bir dilde bulunduğunu öngerçek olarak ileri sürmemek zorundayız.

2 - 10. ÖNCE İKİNCİ EKLEMLİLİĞİ ELE ALMAK GEREKİR

Dil, işleyişi içinde bildirişim aracı olarak ele alındığında, iletilecek deneyimi çözümleyen eklemliliğin birinci, gösterenlerin ardışık sesbirimler biçiminde eklemlenmesini sağlayan eklemliliğin de ikinci eklemlilik olarak adlandırılması olağan sayılır. Ancak, dilsel bildirişimde, algılanabilir bir olgu aracılığıyla bu özellikten yoksun bir olgu anlatıldığını unutmamak gerekir. Onun için de, gözlemlenebilir olguları inceleyerek işlemlerini gerçekleştiren betimleyicinin algılanabilir olgulardan, gösterenlerden yola çıkarak bu özelliği taşımayan olgulara ulaşması doğal sayılır. Gösterenler ise zorunlu olarak sessel bileşenleri, daha açık bir deyişle sesbirimlerle olası öbür ayırıcı özellikler ele alınarak betimlenecektir. Bundan ötürü de, bir dilin betimlenmesine sesbilimsel boyutunun sunulmasıyla başlanması, daha açık bir deyişle, ikinci eklemlilik diye adlandırdığımız olgunun başta yer alması beklenir. Onun için önce sesbilimsel çözümlemenin koşullarıyla yöntemlerini inceleyeceğiz.

2 - 11. EKLEMLEME YA DA SÖYLEYİŞ SESBİLGİSİ

Aşağıda, "konuşma örgenleri" aracılığıyla gerçekleştirilme biçimlerine göre belirgin sessel özellikler belirlenecek ve sesbilimsel birimlerin değişkeleri betimlenecektir. Aynı amaca ulaşmak için, bu örgenler aracılığıyla üretilen ses dalgaları da kullanılabilir. Ama söyleyiş sesbilgisi bugün de dilbilimcilerin çoğuna daha bildik gelmekte ve genellikle ses değişimlerindeki nedenselliği daha iyi algılamayı sağlamaktadır. Burada, söz düzlemindeki seslerin oluşturulmasına katkıda bulunan örgenlerin işleyişini anımsatacağız.

2 - 12. SİMGELERLE GÖSTERİM

İnsan dilindeki sesler, uzlaşımsal bir değer verilen çeşitli yazaçlar ve göstergelerle belirtilir. Birçok sesçil gösterim dizgesi vardır ve bunlar genellikle değişik çevrelere seslenir. Burada kullanılan simgeler çoğunlukla *Uluslararası Sesbilgisi Derneği*'nin salık verdiği simgelerdir. Sesçil bir gösterim (yanlış olarak sık sık çevriyazı deniyor), gözlemleyicinin algıladığı ya da herhangi bir nedenle üzerine dikkati çekmek istediği tüm ayrılıkları belirtir. Dördül çengeller arasında yer alır: [mutšo], [oštum]. Sesbilimsel bir gösterim yalnızca, dil incelemesinin ayırıcı niteliğini ortaya çıkardığı ya da, daha genel olarak, dilbilimsel bir işlevle donanmış özellikleri belirtir ve iki eğik çizgi arasında yer alır: /mučo/.

2 - 13. HAVANIN DEVİNİMİ

Sözü oluşturan sesler, "konuşma örgenleri" diye adlandırılan kimi örgenlerin, akciğerlerden gelen hava üzerindeki etkisinin ürünüdür genellikle. Ancak, örgenler üzerine gelen hava doğrudan doğruya akciğerlerden çıkmayıp soluk verme ya da ses yolunun iki noktası arasında toplaşmış, sonra da sıkışmış olabilir. Hava basıncı da ağzın içinde, dışa oranla

daha az olabilir; bu durumda hava içten dışa doğru değil, dışardan içeriye doğru bir devinim yolu izleyecektir. Yine de, uygulamada akciğerlerden gelen havanın dışarıya atılmasıyla oluşan sesleri olağan saymak yararlı olur. Bu sesler bütün dillerde vardır ve birçok dilde başka türlü ses yoktur. Aşağıda, devinim içindeki havanın kaynağını belirtmediğimiz durumlarda, akciğerlerin söz konusu olduğu anlaşılmalıdır.

2 - 14. SESYARIĞI

Akciğerlerden gelen havanın geçişini engelleyebilecek ilk örgen, "Adem elması" düzeyinde bulunan sesyarığıdır. Sesyarığı, solukborusunun çeperlerinin iki kasıl kıvrımından oluşur. Bu kıvrımlar *sestelleri* diye adlandırılır. Birbirlerine yaklaştıklarında sestelleri havanın geçişini tümüyle durdurabilir. Öksürükten önce bu durum gerçekleşir. Solunum sırasında sestelleri birbirinden iyice ayrılır ve hava her iki yönde serbestçe geçer. Konuşma sırasında sestellerinin birbirine değdiği ve dışarıya atılan havanın etkisiyle titreşime geçtiği sıkça görülür. Sesyarığının titreşimlerinden kaynaklanan sese *titreşimsel ses* ya da *ötüm* denir.

2 - 15. TİTREŞİMSEL SES YA DA ÖTÜM

Titreşimsel ses, olağan koşullarda duyulamayacak denli gürültüsüz olan kimi ağız eklemlemelerine hemen hemen zorunlu olarak eşlik eder. Geniz boşlukları işe karışsın ya da karışmasın, özellikle ağız boşluğunun oylumuyla değişken biçiminin çeşitli görünüşlere bürünmesine yol açtığı titreşimsel sesi yansıtan *ünlüler*de durum böyledir. Ama titreşimsel ses, kendisinin yardımı olmadan algılanabilecek nitelikler taşıyan bir gürültüye de eşlik edebilir: Fr. *saute* "birden yön değiştirme" (ya da ilgili adılla birlikte *sauter* "atlamak" eyleminin bildirme kipinin şimdiki zaman 1. ya da 3. tekil kişisi) sözcüğündeki ilkses, titreşimsel sesin desteği olmadan da

iyice algılanabilen bir sürtüşmeden oluşur; Fr. *zone* "bölge" sözcüğünün de ilksesinde aynı sürtüşme vardır, ama buna bir de titreşimsel ses eşlik eder. *Saute*'daki [s]nin *titreşimsiz*, buna karşın *zone*'daki [z] nin *titreşimli* olduğu söylenir. Titreşimsel sesin az ya da çok pes ya da tiz tınısı her şeyden önce sestellerinin uzunluğuna bağlıdır: Erkeklerinkine oranla sesyarıkları daha kısa olan kadınların doğal olarak daha tiz bir titreşimsel sesleri vardır. Öte yandan bu tını sestellerinin gerilim derecesine bağlıdır ve konuşucu bu gerilimi gönlünce değiştirebilir. Sözün ezgisini o oluşturur. Bu ezginin dilbilimsel kullanımları aşağıda uzun uzun incelenecektir (3-24 ile 3-32 arasındaki altbölümler).

2 - 16. YUTAK

Ses yolunun Adem elması düzeyinde bulunan bölümüne "gırtlak" denir. Biraz daha yukarda solukborusu bir boşluğa, yutağa ulaşır: Buna ağız ardı da denebilir. Ağzımızın art bölümüne bir aynayla baktığımızda, çok arkalarda yutağın dış çeperi görülür; ağzın tavanını oluşturan damak, yutağa doğru, damaketeği denilen bir mukoza kıvrımıyla sona erer; bu, ağız uzamının orta bölümünde, küçükdil denilen bir dilcik aracılığıyla birbirinden ayrılmış iki kemer oluşturur (küçükdilin etkisiyle oluşan sessel ürünlere "küçükdil sesleri" denir). Damaketeği dış çeperine dayanmadığında yutak geniz boşluklarına açılır. Yemekborusu, yutağın alt ve art bölgesinde başlar. Yutağı bir demiryolu geçidi gibi düşünmek yararlı olur: Engeller inik değilken arabaların üstünden gittiği yolun karşılığı burada, geniz boşluklarıyla başlayarak yutağın ötesinde, solukborusuyla akciğerlere doğru uzanan (gerçek anlamıyla) solunum yoludur; demiryolunun karşılığı ise, ağızda başlayan ve yutağın ötesinde yemekborusuyla mideye doğru uzanan beslenme yoludur; dilin arkaya ve aşağıya doğru ittiği lokma ise, ancak, yol üzerindeki ulaşımı (burada, havanın geçişini) durduran engeller indikten sonra geçen trenin karşılığıdır. Bu engeller, bir yandan, yukarda

betimlendiği gibi. üste doğru kalkan damaketeğidir; bir yandan da, solukborusunun deliğini kapayan ve yiyecek parçacıklarının gırtlağa kaçmasını önleyen gırtlakkapağıdır. Gırtlakkapağıyla yemekborusu konuşma sırasında pek işe karışmaz. Konuştuğumuzda damaketeği ya kalkıktır ya da inik durumdadır. İnikse, dışarı doğru atılan havanın bir bölümü geniz boşluklarından geçer ve engelle karşılaşmadan çıkıp gider. Seslerin çoğunun ayırt edici görünüşlerini kazandıkları yer olan ağız bu havadan yararlanmaz. Demek ki havanın tümü ağza gelirse, daha açık bir deyişle, damaketeği kalkık konumda olursa, sesler daha iyi ayırt edilir. Onun için konuşma sırasında örgenin bu konumuna, havanın yutaktan geniz boşluklarına geçmesini sağlayan konumdan belirgin biçimde daha sık rastlanır.

2 - 17. ÜNLÜLER

Olağan konuşmada, ünlüler, soluk verme yolunun üst bölümlerince oluşturulan boşluklarda yankılanan titreşimsel sestir. Bir ünlüye özel tınısını her şeyden önce ağız boşluğunun oylum ve biçimi kazandırır. Bu oylum ve bu biçim uygulama da üç etkene bağlıdır: Dilin konumu, dudakların konumu ve ağzın açıklık derecesi. Çoğu kez, dil, ağız boşluğunun ya önünde ya da arkasında toplanır. *Önde* toplandığında, kendisiyle dudaklar arasında bıraktığı hava oylumu oldukça kısıtlıdır. Eğer aynı anda dudaklar olabildiğince geriye doğru çekilirse, dille dudaklar arasındaki *boşluk en aza* iner. Tersine, dil *arkaya doğru* toplandığında, kendisiyle dudaklar arasında oldukça geniş bir boşluk bırakır. Eğer aynı anda dudaklar olabildiğince öne doğru çıkarılırsa, dille dudaklar arasındaki *boşluk en yüksek* genişliğine ulaşır. Hekime boğazımızı gösterdiğimizde olduğu gibi ağız olabildiğince açılmaya çalışıldığında, boşluğun en az ve en yüksek sınırları arasındaki ayrılık artık bir anlam taşımaz: Bu durumda, dil damaktan olabildiğince uzaklaşır, dudaklar birbirinden olabildiğince ayrılır; bunların artık bir boşluğu sınırlandırmaya

katkıda bulunmaları söz konusu olamaz. Ağzın sonuna dek açılmasıyla oluşan ünlü (Fr. *pas* "adım"daki gibi) [a] biçiminde gösterilir. Ağız, bir ünlü oluşumuyla bağdaşacak biçimde (sürtüşme olmaması) en yüksek derecede kapalı olduğunda, en küçük boşluk (geriye doğru çekilmiş dudaklar ve öne doğru toplanmış dil) konumunda [i] ünlüsü (Fr. *ici* "bura, buraya, burada, vb."deki), en büyük boşluk (öne doğru itilen ve yuvarlaklaşmış dudaklar, arkaya doğru toplanan dil) konumunda, [u] biçiminde gösterilen ünlü (Fr. *coucou* "guguk kuşu"ndaki ou) elde edilir. Öyleyse [i] nin *kapalı, ön* ve *yuvarlaklaşmamış*, [u] nun ise (Fr. ou) *kapalı, art* ve *yuvarlak* bir ünlü olduğu söylenebilir. [a] ünlüsüne ise *açık* denebilir.

2 - 18. ÜNLÜLERİN AÇIKLIK DERECELERİ

[i] ve [u] ünlülerinin her biri kendi türlerinin en kapalı ünlüleridir. Ağzın açıklığı [i] ile [u] nunkinden daha çok, [a] nınkinden daha az ise, [e] biçiminde gösterilen (İsp. *peso* "ağırlık; para birimi"ndeki *e*) ön ve yuvarlaklaşmamış bir ünlüyle, [o] biçiminde gösterilen (İsp. *moza* "genç kız"daki *o*) art ve yuvarlak bir ünlü arasında ayrım yapmak olanaklıdır. Birbirinden eşit uzaklıkta bulundukları varsayılan dört değişik ünlü açıklığı da düşünülebilir: [a] için, en yüksek derece olan bir birinci derece; [ɛ] biçiminde gösterilen bir yuvarlaklaşmamış ön ünlü (Fr. *près* "yakın, yanında"nın *è*'si) ve [ɔ] biçiminde gösterilen bir yuvarlak art ünlü (Fr. *botte* "demet; çizme"nin ɔ'su) için bir ikinci derece; [e] (ya da daha özgül olarak [ę]; Fr. *été* "yaz"ın *é*'si) ve [o] (ya da daha özgül olarak [ǫ]; Fr. *métro* "metro"nun *o*'su) için bir üçüncü derece ve [i] ile [u] için bir dördüncü derece. Elbette [a] ile [i] ve [u] arasında pek açık ayrı derece düşünülebilir. İngilizce'yi betimlemek için, [ɛ] den daha açık bir [æ] (*cat* "kedi"deki) ve [ɔ] dan daha açık bir [ɒ] (*not* "olumsuzluk öğesi"ndeki) -her ikisi de [a] dan daha kapalıdır bunların- ayırt etmek yararlıdır. Fransızca'da geleneksel olarak [a] biçiminde gösterilen

bir ön [a] (*patte* "hayvan ayağı"ndaki) ve [ɑ] biçiminde gösterilen bir art [a] (*pâte* "hamur"daki) ayırt edilir.

2 - 19. ARA ÜNLÜ TÜRLERİ

Dilin ileri itilmesiyle birlikte dudaklar da öne itilerek yuvarlaklaşabilir. Böylece, konumu öne doğru olan bir orta boşluk elde edilir. Sonuç, en düşük açıklık derecesi için [y] ya da [ü] biçiminde gösterilen sestir (Fr. *pur* "arı, temiz"in *u*'sü); [e] ile [o] nun karşılığı ise, [ϕ] ya da [ö] biçiminde gösterilen ünlüdür (Fransızca *peu* "az"daki); [ɛ] ile [ɔ] nun açıklık derecesinde ise [œ] (Fr. *peur* "korku"daki) ile karşılaşılır.

Dilin geriye doğru itilmesiyle birlikte dudaklar da geriye doğru çekilebilir. Bu durumda, konumu geriye doğru olan bir orta boşluk elde edilir. Sonuç, en düşük açıklık derecesi için, [ω] biçiminde gösterilen sestir; Rumence *mînã* "el"de *î* olarak belirtilen ünlüdür bu; aynı sözcükte ã olarak gösterilen ünlü de aynı türdendir ve [ω] ile [a] nınki arasında yer alan bir açıklık derecesinin karşılığıdır.

2 - 20. ORTA, YANSIZ VE ÖZEKSELLEŞMİŞ ÜNLÜLER

Özelliği aşırı eklemlemeler (en yüksek derecede geriye çekiliş, en yüksek derecede ileri doğru itiliş, vb...) olan ünlüler dışında, yukarda betimlenenlere göndermede bulunularak nitelendirilebilecek değişik türden orta eklemlemelerle karşılaşılır; örneğin Rusça *byl* "idim"in ünlüsünün kapalılık derecesi [i] ve [u] nunkiyle aynıdır; dudaklar, [i] için olduğu gibi geri çekilmiştir, ama dilin en yüksek noktası ne [i] için olduğu gibi çok önde, ne de [ω] için olduğu gibi çok arkadadır. Ne çok kapalı, ne çok açık, ne kesinlikle ön ya da art, ne yuvarlaklaşmamış, ne de yuvarlak olduğunda bir ünlüye yansız denir. Yansız ünlü [ə] biçiminde gösterilir. Söylenecek söz konusunda duraksamaya düşüldüğünde Fransızca'da

kullanılan *heu* ...*heu*'da ya da İng. *villa* "villa"yla Alm. *Gabe* "armağan, verilen şey, vb."nin sonunda duyulan ses budur. Eklemlemesi yansız ünlününkine doğru yönelen bir ünlüye ise özekselleşmiş denir.

2 - 21. GERGİN ÜNLÜLERLE GEVŞEK ÜNLÜLER

Ünlü, örgenler, özellikle de dil büyük bir gerginlik ya da görece bir yumuşaklık içindeyken eklemlenmesine göre gergin ya da gevşek diye adlandırılır. Gergin [i] ve [u] ünlüleriyle söylenen Fr. *sic* "olduğu gibi", *soute* "ambar" ile gevşek [I] ve [U] ünlüleriyle söylenen İng. *sick* "hasta", *soot* "is" arasındaki ayrılığın temeli budur. Gevşek ünlü gerçekte daha açık bir tını düşündürür; bu durumu pek bilmeyen bir kimse [I] yı [e], [U] yu [o] sanabilir. Ayrım hemen hemen yalnız en kapalı ünlüler için değer taşır.

2 - 22. GENİZ ÜNLÜLERİ

Buraya değin betimlenen bütün ünlülerde damaketeğinin kalkık durumda olduğunu ve akciğerlerden gelen tüm havayı ağız boşluğunda topladığını varsaydık. Ancak, damaketeğinin, havanın bir bölümünün burundan dışarı çıkmasına yol açan inik konumu ünlülerin eklemlenmesini engellemez. Buna, özel geniz tınlamaları ekler; ama eldeki havanın bir bölümünden ağzı yoksun bırakarak çeşitli ünlü eklemlemeleri arasındaki ayrılıkları daha belirgin duruma getirir. Fransızca'nın *vin* "şarap", *un* "bir", *vent* "yel", *fond* "dip" sözcüklerinde geniz ünlüleri vardır.

Bir dilin geniz ünlüleriyle, ağızsıl diye de adlandırılan genizsil olmayan ünlülerinin tınılarının özdeş olmaları diye bir zorunluk yoktur: *Vin*'in ünlüsü, Fransızca'da ağız ünlüsü olarak bulunmayan bir [ae] ünlüsünün genizsil biçimidir. Geniz ünlüleri, karşılıkları olan ağız ünlülerini simgeleyen göstergenin üzerine getirilen özel bir göstergeyle ([~]) belir-

tilir. Yukarda andığımız, genizsil içeren sözcükler [væ̃], [œ̃], [vã], [fõ] biçiminde gösterilir.

2- 23. ÜNLÜLERİN SÜRESİ

Bir ünlünün süresi belirtikse, bu ünlüyü uzun denir. Ünlü eklemlemesinin süresi çoğu kez bağlamın etkisi altındadır; ama ünlü nitelikli iki kesitin birbirlerinden yalnızca süreyle ayrıldıklarına da sık sık rastlanır: Birçok Fransız'ın söyleyişinde, *maître* "efendi; iye; öğretmen; usta, vb." *mettre* "koymak, yerleştirmek"ten daha uzun bir süre kaplar; birinci ünlünün süresi [ɛ·], [ɛː] ya da [ɛ̄] biçiminde, ikinci ünlünün süresi ise [ɛ] biçiminde ya da, kısalığı üzerine dikkat çekilmek isteniyorsa [ɛ̆] biçiminde gösterilecektir. Bir dil uzun ünlülerle kısa ünlüleri birbirinden ayırt ettiğinde, uzunların daha gergin, kısaların daha gevşek olduğu görülür sık sık. Kuzeydeki Almanca'da durum böyledir: *Ihm* "ona" uzun ve gergin bir [iˑ] ile, *im* "içinde" ise kısa ve gevşek bir [I] ile söylenir. Uzun ünlüler ikili ünlüleşmeye de yatkındırlar; bu da, söz konusu sesler çıkarılırken örgenlerin aşamalı olarak konumlarını değiştirdiği anlamına gelir; örneğin, İngilizce'nin kimileyin [iˑ] ve [eˑ] biçiminde gösterilen sesleri çoğunlukla [Ii] ve [ei] (*feed* "yiyecek, yemek" ve *fake* "uydurma"da olduğu gibi) biçiminde eklemlenir; daha açık bir deyişle, gerçekte, sesin çıkarılmaya başlamasından bitişine dek ağız aşamalı olarak kapanır.

2 - 24. ÜNSÜZLER

Kendilerinden önce ya da sonra gelen bir ünlünün desteği olmadan iyi algılanamayan seslere ünsüz denir.

Bir *kapantılı,* soluk verme yolunun kapanmasını gerektiren ünsüzdür. Ünsüzü izleyen ünlünün önünde bu kapanmanın birden gevşediği algılanabilir: [pa] da, dudaklardaki kapanma, hemen arkadan gelen [a] ünlüsünün önünde bir

dışpatlama biçiminde gevşer. Ama, daha önce gelen bir ünlüyü sona erdirdiğinde de bu kapanmanın oluşturduğu gürültü duyulabilir: [ap] ta algılanan, özellikle, dudakların kapanmasıyla [a] nın birdenbire sona erişidir. Önce bir kapanma gerçekleşmeden patlama olmadığından ([ap] ta algılanır bu kapanma, [pa] da algılanmaz), konuşan kişi [pa] nın dışpatlamalı [p] siyle [ap]ın "içpatlamalı" [p] sini birbirinden ayırt etmeyi düşünmez.

Soluk verme yolunun, kapanmayla sonuçlanmayan bir daralmasını içeren bir ünsüze, daralma düzeyinde havanın sürtünmesi belirgin biçimde algılanıyorsa, *sürtüşmeli* denir. Bu durumda, daraltılı terimi de kullanılır. Alt dudak yukardaki dişlere yaklaşır da ağızdan çıkan hava, böylece oluşan daralma noktasının iki yanına sürtünürse, Fr. *fou* "deli" sözcüğünün başında duyulan sürtüşmeli elde edilir.

Soluk verme yolu daraldığında bir sürtüşmeden çok tınlamalar duyulduğunda ise *sızıcılar*dan söz etmek uygun olur: İsp. *caza* "ev" deki *z* bir sürtüşmeliyi, *cada* "her" deki *d* ise bir sızıcıyı gösterir.

Dışarı atılan havanın ortadaki bir engelin çevresinden dolandığı durumlarda *yanünsüzler*den söz edilir; engel çoğunlukla, hava her iki yandan akıp giderken ağız tavanının bir noktasına değen dilucudur; Fr. *lac* "göl"ün başında algılanan sestir bu. *Titrekler,* dışarı atılan havanın baskısıyla bir örgenin titreşmesinden kaynaklanır; İt. *raro* "az görülen, seyrek", İsp. *raza* "ırk" ve *r*'leri yuvarlayarak söyleyenlerde, Fr. *rang* "sıra" sözcüklerinin başında bir titrek duyulur.

Çoğu kez, sürtüşmeliler, sızıcılar, yanünsüzler ve titrekler *sürekli* başlığı altında toplanır; buna karşıt olarak, kapantılılara da *süreksiz* denir: Gerçekten de, Fr. *fou* "deli"nin başında sürtüşmelinin söylenişini uzatmayı hiçbir şey önlemez; oysa [pa]nın [p] si için böyle bir şey olanaksızdır.

İlkece, yukarda betimlenen ünsüz türlerinin her biri, konuşma örgenlerinin değişik noktalarında gerçekleşebilir. Bu, özellikle kapantılılar, sürtüşmeliler ve sızıcılar için doğrudur. Şimdi değişik örgenlerin çeşitli ünsüz oluşturumlarını

gözden geçireceğiz. Önce, devinimlerini gözlemlemenin en kolay olduğu örgenleri ele alacağız.

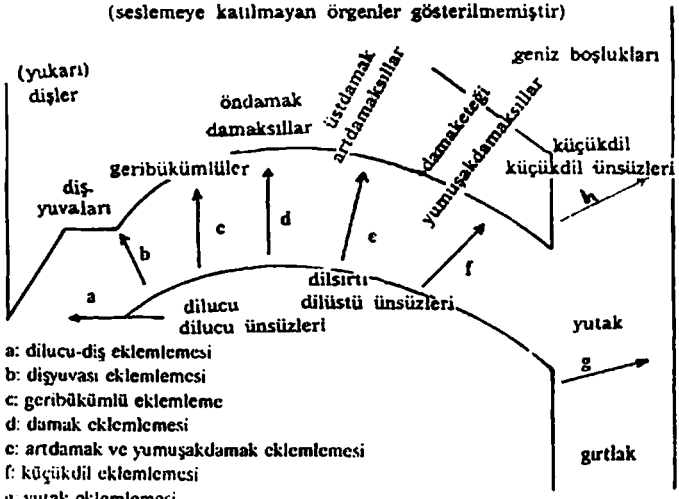
2 - 25. DUDAKSILLAR

Dudakların ya da hiç değilse alt dudağın işe karıştığı sessel oluşturumlara dudaksıl denir. Her iki dudağın da etken durumda bulunduğu *çiftdudaksıllar*la, oluşturulmalarında alt dudakla üst dişlerin işe karıştığı *dudaksıl-dişsilleri* birbirlerinden ayırt edeceğiz.

Çiftdudaksıl kapantılılar titreşimsiz olduklarında, daha açık bir deyişle, sestelleri titreşmeden çıkarıldıklarında [p] biçiminde gösterilirler; titreşimli olduklarında, daha açık bir deyişle titreşimsel ses eşliğinde çıkarıldıklarında ise [b] biçiminde gösterilirler. Damaketeğinin, havanın geniz boşluklarından geçebileceği biçimde inik olduğu konumda eklemlenen ve [m] ile gösterilen çiftdudaksıl kapantılıya (genellikle titreşimlidir bu ses) genizsil denir; artık bir süreksiz değil, bir sürekli söz konusudur: Çünkü dışpatlamadan önce sesin süresi uzatılabilir.

Hava birbirine yaklaşmış iki dudak arasından akıp geçtiğinde sürtüşme pek duyulmaz ve bunun ürünü sesi sızıcı niteliği sürtüşmeliden daha iyi belirtir. Dudakların büyük bir gerilim içine girmesinin, konuşmadaki seslerin eklemlenişi için genellikle ayrılan erkeden (enerjiden) çok daha büyük oranda erke gerektirmesi olasıdır, [φ] biçiminde gösterilen titreşimsiz, az rastlanan oynak bir sestir: Çünkü dinleyicilerin kulağında iz bırakmak için kendisini destekleyecek gerçek bir sürtüşmeden de, sestellerinin titreşiminden de yoksundur. Dudak eklemlemesi biraz gevşemeye görsün: Bu durumda işitilecek ses, artık dudaklar düzeyinde dışarı çıkan havanın değil, sesyarığından geçen havanın etkisiyle oluşacaktır; [φ], soluklu diye adlandırılan ve [h] biçiminde gösterilen sese dönüşecektir. [β] biçiminde gösterilen ve İspanyolca *saber* "bilmek"in iki ünlüsü arasında duyulan titreşimli, kendisine eşlik eden titreşimsel sesten ötürü daha iyi algılanır.

AĞIZ İÇİ EKLEMLEMELERİNİN ÇİZİMİ
(seslemeye katılmayan örgenler gösterilmemiştir)

a: dilucu-diş eklemlemesi
b: dişyuvası eklemlemesi
c: geribükümlü eklemleme
d: damak eklemlemesi
e: artdamak ve yumuşakdamak eklemlemesi
f: küçükdil eklemlemesi
g: yutak eklemlemesi
h: damaketeğinin yukarı kalkması (ağız eklemlemeleri)

Gerçekten oynak olmayan dudaksıl sürtüşmeliler dudaksıl-dişsillerdir: Yukarda oluşturulmaları betimlenmiş olan titreşimsiz [f] ile titreşimli [v]. Dişler arasındaki aralıklardan dolayı, dudaksıl-dişsil bir kapantı güç gerçekleşir. Onun için de, sürtüşmeli eklemleme için en elverişli örgen konumunun kapantı için hiç de geçerli olmadığı, bunun tersine, kapantı için elverişli konumun yeterli sürtüşmeli ses elde edilmesini sağlamadığı görülür. Bu duruma başka bir yerde de rastlayacağız.

2 - 26. DİLUCU ÜNSÜZLERİ (KAPANTILILAR, SÜRTÜŞMELİLER VE SIZICILAR)

Dilucu sesleri, dilin uç bölümünün etkisiyle oluşturulan seslerdir. Dilucunun ağız tavanında değdiği noktaya göre *dilucu-dişsilleri, dilucu-dişyuvasılları* ve *geribükümlüleri* birbirinden ayıracağız.

Dilucu-dişsillerin titreşimsizi [t], titreşimlisi [d] biçiminde gösterilir. Fransızca *temps* "zaman" ve *dent* "diş" sözcüklerinin başında duyulur bu sesler. Bunların genizsil karşılığı [n] biçiminde gösterilir. Bütün bu sesler oluşturulurken, dilin uç bölümü, aralıkları iyice kapayacak biçimde üst dişlerin iç yüzüne gelir dayanır; [t] [d] kapantılılarından [θ] [ð] ya da [þ] [ð] biçiminde gösterilen sürtüşmelilere geçmek için aşağı iner ve sürtüşme dilin uç bölümüyle üst dişler arasında gerçekleşir. Bu koşullarda, dişler arasında dilin alt bölümü görüldüğünden bu sürtüşmelilere çoğu kez dişlerarası ünsüzler denir: Bu ise, yanlış olarak, alt dişlerin işe karıştığının sanılmasına yol açabilir.

Dilucu-dişyuvası kapantılılarının yukardaki kapantılılardan tek ayrılığı, bunlarda dilin uç bölümünün dişlerin biraz üst kesimine, üst dişlerin dişyuvalarını örten mukozaya değmesidir. İng. *two* "iki" *do* "etmek, yapmak, eylemek", *no* "hayır" sözcüklerinin başında duyulan kapantılılar bunlardır. Söz konusu kapantılılar, dilucu-dişsiller için de kullanılan göstergelerle belirtilir genellikle. [t] [d] ve [n] nin dilucu-dişyuvasıl olduğu İngilizce gibi bir dilde, [þ] [ð] sürtüşmelileri dilin uç bölümüyle üst dişlerin alt çeperi arasında eklemlenir; ama işitimsel bakımdan bu sürtüşmelilerle biraz daha aşağıda eklemlenen sürtüşmeliler arasında çok küçük bir ayrılık vardır. Bir yandan [θ) [ð] arasındaki, bir yandan da [þ] [ð] arasındaki yazımsal ayrılıktan, "dişlerarası ünsüzler"i "diş ardı ünsüzler"den ayırt etmek için değil, örneğin İspanyolca *cada*'nın sızıcısı [ð] ile İng. *that* "o, şu; ki"nin sürtüşmelisi [ð] arasındaki ayrılığı belirtmek için yararlanılacaktır.

Geribükümlülerde, dilin ucu (ya da uç bölümü) damağa doğru öylesine yukarı kalkar ki, damağa dilin tam ucu değil, altı değer. Geribükümlü kapantılılar [ṭ], [ḍ] ve [ṇ] biçiminde gösterilebilir. [þ] ve [ð] biçiminde gösterilen sürtüşmelilerden çok ayrı olan geribükümlü sürtüşmeliler, aşağıda "ıslıklılar" başlığı altında incelenen türe bağlanırlar. İngilizce'nin kimi çeşitlerinde *run* "koşmak" sözcüğünün başında duyulan ses titreşimli geribükümlü bir sızıcı olarak tanımlanabilir.

2 - 27. DİLUCU ÜNSÜZLERİ (YANÜNSÜZLER VE TİTREKLER)

Yanünsüzler çoğunlukla, Fr. *lac*, İt. *lago* "göl"ün ilksesi gibi dilucu ünsüzleri, dilucu-dişsillerdir ya da Portekizce *lago* "göl"ün ilksesi, İng. *fill* "duyumsamak"ın sonsesi gibi dilucu-dişyuvasıllardır. İki yan delik bir sürtüşmeye yol açamayacak denli geniş olduğundan, burada ağız boşluklarının biçimi önem taşır: Eğer dilin ucu öne doğru uzanırsa, dille damak arasındaki boşluk ses yolu boyunca belirgin bir değişmezlik gösterir. Oysa, dilin ucu dişyuvalarına doğru kalkar kalkmaz örgenin tümü dilucunun arkasından çukurlaşarak ağzın gerilerine doğru yukarı kalkar. [u] ünlüsüyle ilgili olarak görülen duruma benzeyen bu art devinim dilucu-dişyuvasıl [l] ye özel tınısını verir.

Yanünsüzlere genellikle gırtlak titreşimleri eşlik eder: Doğaları gereği bu denli gürültüsüz olan eklemlemeler için bu olağan bir durumdur. Titreşimli *l*'den titreşimsiz bir *l*'nin ayırt edildiği dillerde, titreşimsiz *l* sürtüşmeli olmaya yönelir, böylece sürtüşme gürültüsü işitim bakımından titreşimsel sesin yokluğunu ödünler: Bu durumda hava tek yandan geçer ve bu biricik yan delik havanın sürtüşmesini duyulur kılabilecek biçimde daralır.

[r] biçiminde gösterilen dilucu titreği dilucunun, ağzın ön bölümünün herhangi bir kesimine çarpma devinimlerinden kaynaklanır. Birbirini izleyen çarpmaların sayısı sesin kimliğini değiştirmeksizin büyük bir değişkenlik gösterebilir.

Ancak çoğu kez tek çarpmayla (kimi durumlarda [ɾ] biçiminde gösterilir bu) çok sayıda çarpma karşıtlık oluşturur. İsp. *pero* ([ɾ] ile) "ama" ile *perro* (çok sayıda çarpmalı [r] ile) "köpek" bu yoldan ayrılır birbirinden. Amerikan İngilizcesi'nde, *ladder* "el merdiveni"nin *dd*'siyle *latter* "sonraki"nin tt'si genellikle [ɾ] biçiminde söylenir.

2 - 28. ISLIKLILARLA HIŞIRTILILAR

Dilin, ucu olarak belirttiğimiz ön bölümüyle çevredeki bölgeler tüm konuşma örgenlerinin en kaslı ve esnek olanlarıdır. Örgenin bu bölümünün yumuşak ya da gergin, orta çizgisine oranla düz ya da oyuk oluşuna göre oluşturulan sesler büyük ayrılıklar gösterebilir. [θ] ya da [þ], [ð] ya da [ð] biçiminde gösterilen dilucu süreklilerinin tümü de dilin düz konumunda eklemlenir; sürtüşmelilere özgü sürtünme, örgenin ucuyla üst kesici dişler arasındaki uzun bir bölgede gerçekleşir. Islıklılar olarak adlandırılan başka süreklilere ise özelliklerini, dar bir delikten geçen havanın yol açtığı güçlü bir sürtünme verir: Bu dar delik dişyuvaları düzeyinde dilin orta çizgisindeki bir göçükten oluşur; dil, bu çizginin her iki yanından, havanın ancak ortaya doğru boşalabileceği biçimde dişyuvalarına var gücüyle abanır. Titreşimsiz ıslıklı [s], titreşimli ıslıklı [z] biçiminde gösterilir. Bir yandan, sürtünme bölgesi düzeyinde dilucunun bulunduğu *dilucu-dişyuvasıllar* (İspanyolca'nın Kastilya söyleyişinde [s] dilucu-dişyuvasıldır), bir yandan da, dişyuvalarına dilsırtının (dilüstünün) ön bölümlerinden birinin değdiği *ön-üst-dişyuvasıllar* (bu durumda tümüyle eylemsiz duruma giren dilucu alt dişlerin ardına değin aşağı inebilir) birbirinden ayırt edilecektir. Ön-üst-dişyuvasıllar genellikle Fransızca'da ve olağan ıslıklıların yanı sıra benzer bir sürtüşmeli türü, daha açık bir deyişle *hışırtılılar* türü sunan dillerde karşılaşılan ıslıklılardır. Daha önce anılan türler gibi hışırtılılar da dişyuvaları düzeyinde eklemlenir; ancak, ağız boşluklarının değişik oylumuyla onlardan ayrılır: Çoğu kez, dudakların ileri doğru itilmesiyle

ilişkilidir bu; dudakların ileri doğru itilmesi, sürtünme bölgesiyle ağız deliği arasında geniş bir boşluk oluşmasına yol açar. Hışırtılıların titreşimsizi [ʃ], titreşimlisi [ʒ] ya da birincisi [š], ikincisi [ž] biçiminde gösterilir.

Dilin orta çizgisinde bir çöküntüyü içeren eklemlemelerin tümü *çöküntülüler** olarak adlandırılabilir. Geribükümlü sürtüşmeliler, havaya dar bir çıkış yolu sağlayan güçlü eklemlemeleri ve sürtünme bölgesiyle dudaklar arasındaki boşluğun epeyi geniş oylumu nedeniyle hışırtılılara oldukça benzerler ve çoğu kez onlarla karışırlar.

2 -29. DAMAKSIL DİLÜSTÜ ÜNSÜZLERİ (ÖNDAMAKSILLAR)

Dilüstü ünsüzleri, öne doğru sertdamak, arkaya doğru ise yumuşakdamak biçiminde ortaya çıkan ağız boşluğu tavanına doğru kalkan dilsırtının etkisiyle oluşur. Yalnız, öne doğru, sertdamakta oluşan dilüstü ünsüzleri "damaksıl" olarak nitelendirilir. [i] ünlüsü de aynı bölgede eklemlenir ve kullandıkları ağızda damaksıl bulunmayanlar genellikle bunları seslemsel olmayan kısa bir [i] eşliğinde çıkarılan sesler-biçiminde algılarlar. Çoğu kez, damaksılların "yumuşak" ünsüzler olduğu söylenir: Örneğin, [c] ya da çözümsel olarak [t̡] biçiminde gösterilen titreşimsiz kapantılı sık sık yumuşak bir [t] ya da [k] olarak düşünülür ve gösterilir; bunun, [ɟ] ya da [d̡] biçiminde gösterilen titreşimli karşılığı ise yumuşak bir [d] ya da [g] olarak düşünülür. Damaksıl genizsil [ɲ], [n̡] ya da [ñ] olarak gösterilir.

Titreşimli damaksıl sürtüşmeli çok yaygındır; bu ünsüz kimileyin *yod*** diye adlandırılır ve [j] ile gösterilir. Aşırı açıklıktan ötürü, dilsırtıyla damak arasında havanın sürtün-

---

* Yazar burada, Fransızca sözcüğün Latince kökenine değindiğinden zorunlu bir uyarlama yapıyoruz. ÇN

** Fenike ve İbran abecesinde *y* değeri olan ünsüz. ÇN.

mesi algılanamaz duruma geldiğinde bir sızıcı elde edilir: Bu ünsüz, [ʝ] biçiminde gösterilen seslemsel olmayan bir [i] dir yalnızca. Ama sık sık [j] gösterimi hem sızıcıyı, hem de sürtüşmeliyi belirtir. Titreşimli damaksıl sürtüşmelinin titreşimsiz karşılığı [ç] biçiminde gösterilir; bu da Almanca'da sözcüğün tam anlamıyla *ich*-Laut denen sestir.

Sık sık rastlanan damaksıl yanünsüzler [ʎ] ya da [ʝ] biçiminde gösterilir. Geleneksel söyleyişte İt. *paglia* "saman"ın *gli*'siyle İsp. *calle* "sokak"ın *ll*'si damaksıl yanünsüzlerdir.

2 - 30. ARTDAMAKSIL, YUMUŞAKDAMAKSIL VE KÜÇÜKDİL DİLÜSTÜ ÜNSÜZLERİ

Ağız boşluğunun en yüksek noktasına doğru eklemlenen dilüstü ünsüzleri "yumuşak" olarak duyulmazlar artık. Kendileriyle birlikte bulunan ünlüye göre az ya da çok ön ya da art ses niteliği taşıyabilirler (Fr. *qui* "ki o" da daha önde, *cou* "boyun"da daha arkada oluşur bu ünlü). Ama bu ayrılıklar yok sayılarak titreşimsiz kapantılı [k], titreşimli kapantılı [g] ve aynı düzeydeki genizsil [ŋ] biçiminde gösterilebilir.

Dilsırtının ağız tavanına doğru yaklaşması tümden bir kapanmaya yol açmadığında, titreşimsiz olduğunda [χ], titreşimli olduğunda ise [ɣ] biçiminde gösterilecek bir sürekli ses elde edilir. Bu orta dilüstü süreklileri oldukça oynak seslerdir; insan anlaşılan dilini tümüyle bu denli yukarıya kaldırmak istememektedir: Meğerki ağız tavanında bir destek bulsun. İşte, kapantılı eklemlemelerde bu durumla karşılaşılır. Yukarda (2-25) [φ] için belirttiğimiz olguya [χ] söz konusu olunca da sık sık rastlanmaktadır: Eklemleme biraz gevşer gevşemez, işitilen ses artık, dilsırtı düzeyinden geçen havadan değil, sesyarığından geçen havadan kaynaklanır; [χ] soluklama diye anılan ve [h] biçiminde gösterilen sese dönüşür. Çoğu kez, İspanyolca kullanımların, *paja* "saman"daki "jota"nın, *paga* "ödüyor"daki *g* ile aynı yerde eklemlendiği türlerinde işte böyle bir durum ortaya çıkar; bunlardan birincisi [χ], ikincisi [ɣ] olarak eklemlenir. Burada da, dudak-

sıllarda olduğu gibi, titreşimli ünsüz [γ] kendisine eşlik eden titreşimsel sesten ötürü titreşimsizden daha iyi duyulabilir ve daha sağlam konumdadır.

Titreşimsiz [χ] nın öne ya da arkaya doğru "kaydığı", daha açık bir deyişle, dilsırtının ağız tavanına daha doğal biçimde değen bölümleriyle eklemlendiği de görülür sık sık. Öne doğru kayarsa, sonuç [ç] dir; *Ich*'teki Almanca *ch* böyledir. Arkaya doğru kayarsa, [χ] biçiminde gösterilecek olan sert bir sürtüşmeli elde edilir: Bu ses, yumuşakdamağın gerilerinde, küçükdil dolaylarında eklemlenir. Almanca *Buch* "kitap"ın, *ach* "ah"ın *ch*'sında bu durum gerçekleşmiştir. *Paja*'nın [paχa] değil de [paxa] diye söylendiği kimi Kastilya kullanımlarındaki "jota" da aynı durumdadır; bu kullanımlarda, titreşimsiz gerilerken titreşimliyi de sürükleyebilir; böylece *paga*, [ʁ] biçiminde gösterilen titreşimli bir sürtüşmeliyle [pa ʁa] olur; bu ses, "yuvarlanan *r*", denen dilucu titrek biçimindeki söyleyişe karşıt olarak çoğu kez "gırtlak *r*'si" diye adlandırılan Fransızca *Paris*'deki *r*'nin dengi titreşimli sürtüşmeliye benzer genellikle. Titreşimsiz ve titreşimli dilüstü-küçükdil sürtüşmelileri Lizbon ya da Rio de Janeiro Portekizcesi'nde güçlü *r* denilen sesin gerçekleşmeleridir çoğu kez.

Yumuşakdamağın küçükdile doğru uzanan art bölümünde dilüstü bir kapantı gerçekleştirmek olanaksız değildir. Titreşimsiz, [q] biçiminde gösterilir ve yalnız ona sıkça rastlanır. Daha seyrek olarak karşılaşılan titreşimliyle genizsilden birincisi [G], ikincisi [N] biçiminde gösterilir. Küçükdil aracılığıyla eklemlenen titrek, [R] biçiminde gösterilir. [x] ile [ʁ] nin eklemlemesinin bu örgenin birkaç titreşimini içerdiği de sık sık görülür.

2 - 31. BOĞAZSILLAR

Yutağın ön ve art çeperlerinin, daha açık bir deyişle dilsırtının ve ağzın art bölümünün en derin kesiminin birbirine yaklaşması bir kapantıyla ya da bir sürtünmeyle sonuçlanabilir. Dilbilimciler boğazsıl kapantılıları ele alma olana-

ğını her zaman bulmazlar. Ama iyi bilinen bir dilde, başka bir deyişle Arapça'da titreşimsiz ve titreşimli boğazsıl sürtüşmeliler vardır: Bunların titreşimsizleri [h], titreşimlileri [ʕ] biçiminde gösterilir.

2 - 32. GIRTLAKSILLAR

Titreşimsel ses adı altında dilsel seslerin büyük bir çoğunluğuna eşlik eden gırtlak titreşimlerinin önemini yukarda gördük. Sesyarığının çeperleri arasından geçen havanın sürtüşmesinin duyulabileceğini ve genellikle "soluklama" diye adlandırılan bu sessel ürünün [h] biçiminde gösterildiğini de gördük (2-25 ve 2-30). Ayrıca, öksürükten önce sesyarığında görülen kapanmanm da herhangi bir kapantı olduğunu belirtelim. Bu [ʔ] biçiminde gösterilen bir ünsüzdür.

2 - 33. SOLUKLULAR VE GIRTLAKSILLAŞMIŞLAR

[ga] denildiğinde, ünlüden önce titreşimli bir ünsüz söylenir; bu da, baştan sona sestellerinin titreştiği anlamına gelir. [ka] denilecek olursa, ünlüden önce titreşimsiz bir ünsüz söylenir ve titreşimler ancak ünlüyle başlar. [k] nın dışpatlama anında, sestelleri hemen titreşime geçebilecek denli birbirine yakınsa, [k] kapantısı gevşer gevşemez ünlü algılanacaktır; bu durumda [k] soluklu olmayacaktır. Ama [k] nın tüm çıkarılışı boyunca sestelleri birbirinden uzaklaşmış durumda bulunacak olursa, titreşimlerin başlaması için zorunlu olan değme edimi belli bir süre gerektirecektir. Bu süre içinde, akciğerlerden çıkan hava sestellerine sürtünecek, soluklama diye adlandırılan ve [h] ile gösterilen ses oluşacaktır; demek ki [kha] duyulacaktır. Ama [h], burada [k] yı nitelendiren sesyarığı konumundan ünlünün gerektirdiği konuma geçişi gösterdiğinden, soluklama özel bir ses olarak değil, *soluklu* denilen ve [k'] ya da [k^h] biçiminde belirtilen bir [k] nın özelliği olarak görülür. Fransızca'nın

titreşimsiz kapantılıları soluklu değildir; İngilizce'ninkiler ise biraz öyledir.

Kapantılılar, sesyarığı tümüyle kapatılarak eklemlenebilir. Bu durumda, özel kapantıyla (örneğin [k] için dilüstü kapantısı) sesyarığı düzeyinde gerçekleşen kapantı arasında hava sıkışıp kalacaktır. Eğer sesyarığı tümüyle yukarıya kalkacak olursa, toplaşan havanın baskısı artacak ve özel kapantının kesintiye uğramasına yol açacak; bunu, bir sonraki ünlünün oluşması için zorunlu olan titreşimlerden hemen önce, akciğerlerden gelen havanın basıncından kaynaklanan gırtlak dışpatlaması izleyecektir. Demek ki [k'a] duyulacaktır. Ama ['] burada [k] yı nitelendiren sesyarığı konumundan ünlünün gerektirdiği konuma geçişi gösterdiğinden, ['] özel bir ses olarak değil, *gırtlaksıllaşmış* ya da dışatımlı denilen ve dilüstü ünsüzü söz konusu olduğunda [k'] biçiminde gösterilecek olan bir [k] nın niteliği olarak görülür. Eğer gırtlak gevşemesi ağız dışpatlamasını izleyeceğine ondan önce gerçekleşirse, ünsüz bir *öngırtlaksıllaşmış* titreşimli (örneğin ['g]) olarak algılanır. Sesyarığının yukarı kalkışı, toplaşmış havaya sonunda yeterli bir basınç kazandırır: Başlangıçta iki kapantı arasındaki boşluğun oylumu ne denli küçük olursa bu da o denli kolay gerçekleşir. Bu nedenle, bir [k'] gerçekleştirmek bir [t'] gerçekleştirmekten daha kolaydır ve gırtlaksıllaşmışları bulunan birçok dilde [p'] yoktur. Gırtlaksıllaşmışlarla öngırtlaksıllaşmışlara Avrupa dışında sıkça rastlanır. Arapça'nın çevriyazısında [q] olarak gösterilen ses çoğu kez, gırtlaksıllaşmış derin bir dilüstü kapantılısıdır.

Sesyarığı kapalıyken bir kapantılının oluşturulmasında, bu örgen yukarı kalkacağına aşağı inebilir. Bu durumda, toplaşmış havanın basıncı azalır ve özel ağız kapantısı gevşediğinde, dışardan gelen hava ağza girerken dışpatlamaya yol açar. Aynı zamanda, akciğerlerden gelen hava titreşen sesyarığına sızar ve tüm bu sessel ürün bir titreşimli olarak algılanır. Bu yoldan gerçekleşen seslere içpatlamalı ya da *içatımlı* denir. Değişik biçimlerde, özellikle de küçük boyutlu büyük

yazaçlarla gösterilir bunlar ([B], [D], vb.). Bu seslerin bulunduğu Kara Afrika dillerinde dudaksıllarla dilucu ünsüzlerine dilüstü ünsüzlerinden daha sık rastlanır.

2 - 34. ŞAKLAMALILAR

Dünyanın birçok bölgesinde, özellikle de Avrupa'da iki türlü şaklamaya başvurulur: Çiftdudaksıl bir şaklama olan öpücük ve sinirliliği belirten, birçok kez yinelendiğinde, Fransızca'da *taratata* "inanmazlık, küçümseme, vb. belirten ünlem" (İngilizce'de *tut tut*) biçiminde yazılan söze denk düşen dilucu-dişyuvasıl bir şaklama. Kimi dillerde, özellikle de Güney Afrika'da şaklamalar, ünlülerle birleşebilir olağan türden ünsüzlerdir. Bunlar, soluk verme yolunun herhangi bir noktasında, kapantı durumunun sürdüğü iki nokta arasında, örgenlerin birbirinden uzaklaşmasıyla bir boşluk yaratılarak oluşturulur; *taratata*'da bu iki kapantı noktasından biri dilucu-dişvuvası bölgesinde, öbürü ise dilüstü-yumuşakdamak bölgesindedir ve dil içe doğru çökerek bu iki nokta arasında bir boşluk yaratır. Şaklama gürültüsü, iki kapantı arasında ortaya çıkan boşluğa dıştan gelen havanın gireceği biçimde ön kapantının birdenbire gevşemesiyle gerçekleşir.

2 - 35. KARMAŞIK AĞIZ EKLEMLEMELERİ

Ağız eklemlemelerinin, sesyarığının kendine özgü konumlarıyla zorunlu olarak birleştiğini biliyoruz. Ama şaklamalar, sessel bir oluşturumun iki ağız eklemlemesinin birleşiminden kaynaklanabileceğini bize gösterir. Örneğin, herhangi bir ünsüz eklemlemesinin, bir dudaksılın, [i] ya da [u] gibi kendine özgü bir ünlü için gerekli örgen konumuyla birleştirildiği sık sık görülür. [i] nin özelliği olan, dil kütlesinin damağın ön bölümüne doğru itilmesiyle bir arada görülen ünsüz eklemlemelerine *damaksıllaşmış* ünsüz eklemlemeleri denir. Sertdamak bölgesinde bir tek eklemlemenin sonucu olan damaksıl seslerle, damaksıl eklemlemeyle özgül

bir eklemlemeyi birleştiren damaksıllaşmış sesleri karıştırmamak gerekir: Dudaksıl olduğundan bir [p] damaksıl olamaz; ama damaksıllaşabilir; bu durumda [p'] biçiminde gösterilir. Rusça'da bir dizi damaksıllaşmış ses, özellikle de [t'] ve [d'] vardır: Bunlar, [t̪] ve [d̪] gibi, bir tek dilüstü-damak eklemlemesinin değil, aynı anda gerçekleşen iki eklemlemenin, dilucu ve dilüstü-damak eklemlemesinin ürünüdür.

[u] nun özelliği olan, dudakların ileri doğru itilmesi ve dil kütlesinin damaketeğine doğru çekilmesiyle birleşen ünsüz eklemlemelerine *dudaksıllaşmış-yumuşakdamaksıllaşmış* ünsüz eklemlemeleri denir: Örneğin, özü gereği dilucu ünsüzü alan bir [t] bu niteliği kazanabilir ve o zaman [t^w] biçiminde gösterilir. Özü bakımından dudaksıl olan bir [p] de aynı değişikliğe uğrayabilir: [p^w] nin oluşumunda dudaklar, [p] nin oluşumundaki duruma oranla daha öne doğru itilir.

Dudaksıl eklemlemeyle yumuşakdamaksıl eklemlemeyi, hangisinin daha özgül olduğu belirlenemeyecek biçimde birleştiren seslere *dudaksıl-yumuşakdamaksıl* denir. Kimi dudaksıl-yumuşakdamaksıllar bir dilüstü kapantısıyla [u] nun dudak ve dil eklemlemesini birleştirirler; Hint-Avrupa dilinde, *k^w, *g^w, vb. biçiminde gösterilen bu türlü dudaksıl-yumuşakdamaksıllar bulunduğu öne sürülmektedir. Ama gerçek dudaksıl-yumuşakdamaksıllar bir dudak eklemlemesiyle aynı türden bir yumuşakdamak eklemlemesini birleştirir: İki kapantı, iki sürtüşme ya da sızıcı türünden iki eklemleme. Genellikle sızıcı olan sürekli dudaksıl-yumuşakdamaksıllar [w] aracılığıyla ya da, eğer açıklık derecesi [u] nunkiyse, [u̯] aracılığıyla gösterilir; İngilizce'nin kimi kullanımlarında, [ʍ] biçiminde gösterilen titreşimsizi görmekteyiz: Yazıdaki *wh*'nin karşılığıdır bu. Süreksiz dudaksıl-yumuşakdamaksıllar aynı anda gerçekleşen iki kapantı içerir: Önce yumuşakdamaksıl, sonra dudaksıl olmak üzere bunlar birbiri ardı sıra gevşer ve [kp], [gb] çiftyazaçlarıyla gösterilir. Bu çifte kapantılılarla Afrika'da sık sık karşılaşılır.

Çeşitli ünsüz eklemlemeleri, dudaksıllaşmış-yumuşakdamaksıllaşmışlarda olduğu gibi dudakların öne doğru itilmesi

ve yuvarlaklaşması söz konusu olmadan, dilin ağız boşluğunun art bölümüne doğru itilmesiyle birleşebilir. Bu ünsüzlere *yumuşakdamaksıllaşmış* ya da *boğazsıllaşmış* denir. Yumuşakdamaksıllaşma (ya da boğazsıllaşma) zorunlu olarak kimi ünsüzlerin özgül eklemlemesinde bir değişikliğe yol açar: Dilin kütlesi geriye doğru toplanırken, ucu dişlerin arkasında olacağına, dişyuvalarının arkasında bulunacak ve [t̪] biçiminde gösterilen bir yumuşakdamaksıllaşmış t dilucu-diş ünsüzü olacağına, dilucu-dişyuvası ünsüzü niteliği taşıyacaktır.

Damaksıllaşmış, dudaksıllaşmış-yumuşakdamaksıllaşmış ya da yumuşakdamaksıllaşmış ünsüzlerle bir arada bulunan ünlülerin tınısının bu ünsüzlerin eklemlemesiyle etkilenmesi olağan sayılır: Dilin, [i] nin zorunlu kıldığı konuma girmesi gereken iki damaksıllasmış ünsüz arasında bir [u] ünlüsü, dudakların yuvarlaklaşma durumunu sürdürmekle birlikte, bir ön eklemleme konumuna girmeye yönelecektir: öyle ki, örneğin [t' ut'] gerçekte [t' üt"] olarak eklemlenecektir.

2 - 36. YARIKAPANTILILAR

Herhangi bir ses, özellikle de bir kapantılı eklemlenirken, örgenlerin bir yerleşme anı, böylece gerçekleşen konumdan özel sesin oluşmasında yararlanılacak bir an ve son olarak da örgenlerin yansız bir konuma doğru gevşemesi söz konusu olur. Genellikle, yalnızca, "uzatım" denilen ikinci evre duyulur, çünkü bir tek o ayırt edicidir. Ne var ki örgenlerin gevşeme evresi olan üçüncü evre, özellikle dinleyicinin söz konusu sesi gerçekleştirme alışkanlığı, bundan ötürü de sesin eklemlenme birliğine duyarlığı bulunmadığında, onun algılayabileceği denli yavaş gerçekleşebilir. Damaksıllarda karşılaşılan durum budur: Yukarda da (2-29) gördüğümüz gibi, kullandıkları ağızda damaksıl bulunmayan kimseler bunları [t] ya da [k], [d] ya da [g] artı [ʲ] olarak yorumlama eğilimindedirler.

Üçüncü evresi bir sürtüşmeli olarak belirlenebilecek kapantılı eklemlemeler *yarıkapantılı* terimiyle belirtilir. Çok sık rastlanan bir yarıkapantılı, yukardaki dişlerin yuvalarının bulunduğu bölgeye değen dilucuna yakın olan dilsırtı bölgesiyle elde edilen bir kapantıdan kaynaklanır: Bu konumda [t] ye benzer bir uzatım ve [š] olarak yorumlanabilecek bir gevşeme gerçekleşir. Çoğu kez bu yarıkapantılının [tš] çiftyazacıyla belirtilmesini açıklar bu durum. Ama bu gösterimi Fr. *toute chose* [tutšoz] "her şey" deki [t + š] ardışıklığı için kullanmak ve yarıkapantılıyı belirtmek için [c] gibi bir göstergeden yararlanmak daha yerinde olur. İng. *(r)ight ship* [... aitšıp] "düz parça" ile *I chip* [aičıp] "baltayla kesiyorum" böylece birbirinden ayırt edilecektir. Bu hışırtılı yarıkapantılı İsp. *chato* İt. *città* "kent", Rusça *čaj* "çay" sözcüklerinde duyulur; bu ünsüzün karşılığı olan ve İng. *jet* "jet"in, İt. *giallo* "sarı"nın başında görülen titreşimli ise [ǧ] ve -daha az uygun olarak- [dž] biçiminde gösterilecektir. Alm. *zehn* "on", İt. *zio* "amca; dayı" sözcüklerinin başındaki titreşimsiz ıslıklı yarıkapantılı, [c] ([ts] yerine ve bu göstergenin damaksıl kapantılı için kullanılması konusundaki anlaşmazlığa karşın; bak. yukarda, 2-29) biçiminde gösterilebilir. Çoğu kez, İt. *zero* "sıfır"ın başındaki titreşimli ıslıklı yarıkapantılıyı belirtmek için çiftyazaçla ([dz]) yetinilir. Dudak sürtüşmeli (daha doğrusu dudak-diş eklemlemeli) [pf] (Alm. *Pferd* "at"), dilüstü-küçükdil sürtüşmeli [kx], dişlerarası sürtüşmeli [tθ], yansürtüşmeli [tl], vb. yarıkapantılılara da rastlanır.

2 - 37. UZUN ÜNSÜZLERLE İKİZ ÜNSÜZLER

Bir ünsüz ancak, süresi, içinde geçtiği bağlamdaki süresini açıkça aştığında uzun olarak algılanır. Yukarda ünlüler için gördüğümüz gibi (2-23), ünsüzlerin uzunluğu da, ünsüzün simgesinden sonra yukarıya doğru konulacak bir nokta ya da iki noktayla gösterilebilir: Uzun [l] için [l·] ya da [l:] simgeleri kullanılacaktır demek ki. Uzun süresi olan bir

ünsüz iki ünlü arasında bulunduğunda, ünsüzün başlangıcı ilkseslemin sonu, sonu ise bir sonraki seslemin başlangıcı olarak duyulur sık sık. Bu da ardışık iki eklemleme izlenimi bırakır. Simgesel gösterim bu izlenimi göz önünde tutar: Onun için [alla] yazılır, [al ·a] yazılmaz. Ardışık iki sesleme bağlanan uzun ünsüzlere *ikiz ünsüzler* denir.

2 - 38. SESLEM

En yalınç durumlarda, ünsüzlerle ayrılmış kaç ünlü varsa, bir o kadar da seslem vardır. Ünlüler ünsüzlere oranla daha iyi algılanabildiğinden, her seslemin, algılanabilirlik eğrisinin bir doruğuna denk düştüğünü gösterir gibi bu. [v] ve [k] gibi, kendisinden daha az algılanabilir iki ünsüz arasında yer alan [l] gibi bir ünsüzün (Çekçe *vlk* "kurt"ta olduğu gibi) seslem doruğu işlevi yerine getirebilmesini ya da [ia] ya da [ai] türünden bağlamlarda [a] gibi, kendisinden daha açık bir ünlüyle birlikte bulunan [i] gibi bir ünlünün ayrı bir seslem doruğu oluşturmayabilmesini bu olgunun açıkladığı öne sürülür. Ama değişik algılanabilirliği olan iki ünlü de pekala, Fr. *ébahi* "şaşkına dönmüş"teki gibi ardışık iki seslem oluşturabilir; genellikle [t] ya da [k] den daha algılanabilir olan [ɾl] ve [l] Fr. *quatre* "dört"te, *boucle* "halka, toka; kıvrım, vb." de seslem oluşturmaz, oysa [ə] den daha az açık olan [l] İng. *beer* [blə] "bira"nın içerdiği tek seslemin doruğudur. Demek ki seslemleme, tümünü de iyice belirlemiş olmaktan uzak bulunduğumuz pek çok etkene bağlıdır.

2 - 39. EKLEMLEME YA DA SÖYLEYİŞ ERKESİ

Yukarda (2-28) ıslıklıların, [θ] ve [ð] biçiminde gösterilen dilucu süreklilerine oranla daha güçlü bir sürtüşmeden kaynaklandığını belirttik. Bu durumda, sürtüşmenin yol açtığı erke, aynı oylumda havanın [s] için, [θ] için olduğundan daha dar bir delikten geçmesi zorunluğunun sonucudur. Burada üzerinde durduğumuz erke genel olarak eklemleme

erkesidir: Yeri kesin olarak belirlenemeyen, örneğin [š] içeren Fr. *acheter* "satın almak"ı, titreşimsiz [t] önünde [ž] nin hemen hemen yalnız, eklemlemesinin daha düşük düzeydeki erkesiyle [š] den ayrıldığı *à jeter* "'atılacak, atılmak üzere' anlamında dizim" den ayırt eder göründüğü bir erke söz konusudur.

Bir kez devinime geçirildi mi bir daha kolay kolay önü alınamaz bu genelleşmiş erkenin. Onun için bir sesi öbüründen ayırmak amacıyla görece olarak az kullanılır bu erke; her sözcükte bir sesleme belirginlik kazandırmakta yararlanılır ondan. Vurgu olarak adlandırılan bu belirginlik kazandırma işlemine, aşağıda da göreceğimiz gibi (3-31), eklemleme erkesi (İng. *stress*) dışında, ünlünün süresiyle seslemde ünlüyü izleyen olgular ve söylemin ezgisel eğrisinin kimi devinimleri (İng. *pitch*) de yardımcı olabilir.

3

SESBİLİMSEL ÇÖZÜMLEME

I. SESSEL ÖĞELERİN İŞLEVLERİ

3 - 1. TEMEL NİTELİKLİ ÜÇ İŞLEV

Sesbilimsel çözümleme, bir dildeki sessel öğeleri belirleyerek o dildeki işlevlerine göre sınıflandırmayı amaçlar. Söz zincirinin bir noktasında, bir göstergeyi, bildiri değişik olsa aynı noktada onun yerini alabilecek bütün öbür göstergelere karşıt olarak belirlemeye yardımcı olduklarında sessel öğelerin işlevi *ayırıcı* ya da *karşıtsal*dır: Fransızca'da *c'est une bonne bière* "bu iyi bir bira" sözcesinde bière /bier/ "bira" göstergesinin bu niteliğiyle belirlenmesini ardışık dört sesbirimi sağlar; bu sesbirimlerin her biri, söz konusu bağlamda kendisinin yerini alabilecek bütün öbür sesbirimlerden ayrı olmasından ötürü işlevini yerine getirir. Ama bu temel nitelikli sesbilimsel işlevin yanı sıra bir dilin sessel öğeleri, dinleyicinin sözceyi ardışık birimlere çözümlemesini kolaylaştırmaya yardımcı olduğunda *aykırılık* işlevleri üstlenebilir. Genellikle vurgunun yerine getirdiği işlev de budur: Özellikle, vurgunun düzenli biçimde her sözcüğün ilk seslemi üzerinde bulunduğu Çekçe gibi bir dilde bu böyledir. İngilizce'nin /h/ sesbirimi için de durum aynıdır: Bu sesbirim ayırıcı işlevine (*ill* "hasta; kötü", *pill* "hap", *bill* "pusula, yazılı kâğıt; çek;

gaga; tasarı", vb. den ayrıdır *hill* "tepe; yığın") bir sınırlandırma işlevi ekler; çünkü bu dilde /h/ -geleneksel sözlük düzleminde- bir anlambirimin ancak başlangıcında görülebilir. Bir başka sesbilimsel işlev *anlatımsal* işlevdir: Bu işlev, dinleyiciye konuşucunun ruhsal durumu üstüne bilgi veren işlevdir; ama konuşucu bu amaçla çift eklemlilik düzenine başvurmaz. Örneğin Fransızca'da, *cet enfant est impossible* "çekilmez bir çocuk bu" sözcesindeki *impossible*'in /p/sini uzatma ve pekiştirme, gerçek ya da yapmacık bir kızgınlığın belirtisi olarak yorumlanabilir.

3 - 2. İŞLEVSEL OLMAYAN IRALAYICI ÖZELLİKLER

Sessel ögelerin işlevinden ancak bunlar konuşucunun bir seçiminden kaynaklandığında söz edilir. Ama, konuşan birey istesin ya da istemesin, onun kişiliği, toplumdaki yeri ya da bölgesel kökeni üstüne başkalarına bilgi veren ve bu değerleri ancak özel bir dilsel toplulukta taşıdıkları ölçüde sesbilimsel bir betimlemede yer almaya hak kazanan sessel özellikler bulunduğunu da belirtmek gerekir. Örneğin Fransızca'da /r/ sesbiriminin başlıca iki değişkesi bulunduğunu belirtmek yerinde olur; bunlardan biri, kent çevrelerine özgü, "gırtlaksıl" denilen değişkedir; öbürü ise, gerilemekte olmasına karşın bugün de kırsal bölgelerde yaygın olan ve "yuvarlanan" diye adlandırılan değişkedir. Sesbilimsel bir betimlemede erkeklerin kadınlardan daha pes bir tınıyla konuştuklarını belirtmek elbette söz konusu olamaz. Çünkü; bu olgu evrensel nitelikli bedensel ayrılıklarla ilgilidir ve özel bir topluluğun belirgin niteliği değildir. Ne var ki, kimi Kuzeydoğu Asya dillerinde /c/ biçiminde gösterilen bir sesbirimin erkeklerde [tš], kadınlarda ise [ts] olarak gerçekleştiği saptandığında, bu olgudan söz etmemek olmaz, çünkü başka bir dilde, örneğin İtalyanca'da, erkekler de, kadınlar da *cinque* "beş"in başlangıcında [tš] yi, *zucchero* "şeker"in başlangıcında da [ts] yi pekala söylüyorlar.

3 - 3. FİZİKSEL GERÇEKLİK VE DİLSEL İŞLEV

Aynı sessel özellik bir dilde belli bir işlev yerine getirebilir, bir başka dilde ise bambaşka bir değer taşıyabilir: Örneğin Mısır Arapçası'nda bir sesbirim olan gırtlak kapanması Almanca'da hiçbir ayırıcı değer taşımaz; ilksesi ünlü olan kökenlerin başlangıcını gösterdiğinden bir aykırılık değeri taşır: *ver-* ve *achten*'den oluşan *verachten* "küçümsemek"te *-r-*yi, kendisini izleyen *-a-*dan bir gırtlak kapanması ayırır. Hotanto ve Boşiman dillerinde, Fransızca'da yinelendiğinde hafif bir kızgınlık belirtmeye yarayan ve yazarlara bakacak olursak *taratata* ya da *tststs* biçiminde yazılan şaklamalı, bir sesbirim olarak yer alır; daha açık bir deyişle, Güney Afrika dilleri, Fransızca'da anlatımsal değer taşıyan sessel bir özelliğe ayırıcı bir işlev verirler. Arapça'da yuvarlanan *r*'yle gırtlak *r*'si -Fransızca'da, örneğin *Maghreb* "Mağrip" sözcüğünde çevriyazısı *gh* biçiminde gösterilir bunun- iki ayrı sesbirimi yansıtır; oysa, Fransızca'da bunlardan birinin ya da öbürünün kullanılması söylenen sözün anlamını etkilemez, konuşucunun kişiliği üstüne bilgi verir. Fiziksel gerçeklikle dilsel işlevin birbirinden bağımsız oluşunu hiçbir şey, çeşitli dillerde ezgisel yüksekliğin kullanılışından daha iyi örneklendiremez. Az ilerde göreceğimiz gibi, ezgisel eğrinin yükseklik dereceleriyle doğrultuları, titremler olarak karşıtlaştıklarında ayırıcı bir işlev; vurgusal belirtime yardımcı olduklarında bir aykırılık işlevi; titremleme olguları olarak ele alınmaları gerektiğinde ise anlatımsal bir işlev üstlenirler.

3 - 4. ÇATIŞAN İKİ ÖLÇÜT: İŞLEV VE KESİTLEME

Dilbilimci, sessel olgularla bir işlev yerine getirdikleri ölçüde ilgilenir. Onun için, sesbilimsel çözümlemeden, fiziksel bakımdan ayrı da olsalar aynı işlevi yerine getiren olguları bir araya toplaması ve özdeksel açıdan benzer de olsalar, ayrı işlevler yerine getiren olguları birbirinden ayırması beklenir. Gerçekte, bu ilke, sessel olguları, içinde işlevlerini

yerine getirdikleri zincir kesitinin boyutlarına göre sınıflandırmayı öngören ilkeyle çatışır: Fransızca'da *il pleut?* "yağmur yağıyor mu?"yu *il pleut* "yağmur yağıyor"dan ayırmayı sağlayan ezgisel yükseliş, *ré* "re notası"nı *riz* "pirinç"ten ayırmaya olanak veren ağız açıklığı derecesi gibi karşıtsal bir işlev yerine getirir. Ama sesbirimsel bir kesit üzerinde değil de, eksiksiz bir sözce üzerinde yer alır. Bu türlü bir ezgisel yükselişin çift eklemliliğin dışında kaldığını, iki sesbirim arasındaki ayrılık gibi ayırıcı nitelik taşımayıp iki anlambirim arasındaki ayrılık gibi anlamsal nitelikli olduğunu biliyoruz. Öte yandan, titremleme öyle bir görünüm sunar ki, yerine getirilen işlevin tam anlamıyla karşıtsal mı (iki ayrı anlam arasındaki karşıtlık), yoksa anlatımsal mı (konuşucunun ruhsal durumu üstüne bilgi verme) olduğu kimi durumlarda oldukça güç ayırt edilir. Onun için çoğu kez sınıflandırmada temel ilke olarak kesitleme, işleve yeğ tutulur. Bu da, gerçekte, ikinci eklemlilik birimleri sesbirimlerle, tanımları gereği ikinci eklemlilik çerçevesine girmeyen bürünsel olguların ayrı ayrı ele alındığı anlamına gelir.

II. SESBİRİMBİLİM

3 - 5. GÜCÜL DURAKLAR

Sesbirimbilim, sözcenin sesbirimlere ayrıştırılmasını, bu sesbirimlerin sınıflandırılmasını ve dilin gösterenlerini oluşturmak üzere birleşmelerine ilişkin incelemeyi ele alır. İncelenen dilin gösterenleri, dilbilimcinin kalkış noktasını oluşturan verilerdir. Dil göstergesinin algılanabilir yönü olan bu gösterenler son derece değişik boyut ve karmaşıklıkta olabilir: *J'ai mal à la tête* göstergesinin karşılığı olan bir /ž e mal a la tet/ göstereni var ve bir de *mal*'in karşılığı olan /mal/

göstereni var. Sesbilimsel çözümlemeyi gerçekleştirmek için, önceden tümcelere, önermelere, sözcüklere ya da anlambirimlere ilişkin hiçbir yorumlama ya da çözümleme yapılmadan, gerçek verileri yansıtan eksiksiz sözcelerin gösterenlerinden kalkılmak istenebilir. Ama bu tutum, uygulamada olduğu gibi kuramsal bakımdan da çok büyük sakıncalara yol açar. Gerçekten de, belli bir sesbirim, içinde bulunduğu bağlama göre oldukça değişik biçimlerde söylenebilir: Britanya İngilizcesi'ndeki /l/, *lake* "göl"de olduğu gibi ünlüden önce gelmesine ya da *whale* "balina"da olduğu gibi ünlüyü izlemesine göre son derece değişik biçimlerde söylenir; Parisliler *joli* "güzel"in /ò/ suyla *cor* "korno, av borusu; nasır"ın /ò/sunu bambaşka biçimlerde eklemlerler. Bir sesbirimden sonra sesbirim bulunmaması bir bağlam öğesidir: Fransızca'da *grand* /grã/ "büyük"ün /ã/ sı çoğu kez *grande* /grãd/ "*grand*'ın dişili"nden daha kısaymış gibi algılanır. İşte, her iki biçim ayrı ayrı ya da sözcük sonunda söylendiklerinde, *grand* ile *grande*'ın ünlüleri arasındaki bu apaçık ayrılık, bunlar bir sözcenin ortasında kullanıldıklarında da sürebilir: /...œ̃ grã dadè.../ *un grand dadais* "büyük bir avanak" ile /...la grãd adèl.../ *la grande Adèle* "büyük Adèle"de olduğu gibi. Bu da şu demektir: Bir durak önündeki olağan söyleyiş, durağın gerçekleşmeyip sanki gücül bir varlık gösterdiği durumlarda da sürebilir. Gücül durakları, daha açık bir deyişle sözcükler biçimindeki kesitlenmeyi göz önünde tutmazsak Fransızca'da "kısa" bir /ã/ sesbirimiyle "uzun" bir /ã·/ sesbirimini birbirinden ayırmamız gerekir; çünkü bu durumda yalnız söz konusu "kısa" ile "uzun" ayrılığı *un grand dadais*'de kısa [ã] içeren [...grãdadè...] ile *grande Adèle*'de uzun [ã·] içeren [...grã· dadè...] yi birbirinden ayırır. Onun için, çözümlemeyi, bir durakla kesintiye uğramasına olanak bulunmayan sözce kesitleriyle, daha açık bir deyişle, uygulamada, sözcük denilen öğelerle gerçekleştirmek uygun olur. Sesbilimsel gösterimde, durak gücüllükleri doğal olarak bir boşlukla belirtilecektir.

3 - 6. İÇ KAVŞAKLAR

Kimi dillerde, genellikle gücül bir durak önünde rastlanan özel sesbilimsel durumun az ya da çok belirgin biçimde, sözcük denilen öğelerin içinde, iki anlambirimin sınırında karşımıza çıktığı olur: İngilizce bileşik sözcük *night rate* "gece tarifesi" /nait-reit/, *nitrate* "nitrat" /naitreit/ ile karışmaz; birbirini izleyen sesbirimlerle bürünsel öğelerin her iki sözcükte de aynı olması durumu değiştirmez; aynı biçimde, *minus* "daha az"ın sonsesi [-ainəs], *sly* sıfatı + *-ness* sonekinin söz konusu olduğu *slyness* "kurnazlık"ınkiyle özdeş değildir. Sonuçları, daha önce incelenen türden gücül durağınkilerle zorunlu olarak özdeşlik göstermeyen bu özel türden gücül durağın varlığını belirtmek ve bunu çevriyazıda örneğin bir birleştirme çizgisiyle göstermek elbette yerinde olur. Bu özel işlem beklenmedik bağlamlara da uygulanabilir, örneğin Alm. *Theater* "tiyatro" sanki *Tee* ile var olmayan bir *Ater*'den oluşuyormuş gibi *-a-* önünde bir gırtlak kapantısıyla işlem gördüğünde böyle bir durumla karşılaşılır. Bu durak gücüllükleri kimileyin kavşak adıyla belirtilir.

3 - 7. HANGİ GÖSTERENLERİ ÇÖZÜMLEME İŞLEMİNDEN GEÇİRMELİ?

Demek ki sesbirimlere çözümleme işleminde, gücül durak içermediği kesinlikle bilinen sözce kesitleri kullanılacaktır. Şunu unutmamak gerekir: Gücül duraklarla sözcüklere ve anlambirimlere kesitlenme noktaları arasında apaçık bir ilişki varsa da salt nitelikli bir çakışma yoktur zorunlu olarak ve sesbilimsel bir gösterimde boşluk ya da çizgi kesin bir biçimde, sesbilimsel çözümlemede göz önünde tutulmamasına karar verilmiş özel durumların gerçekleşebileceği söz zinciri noktalarını gösterir. Öte yandan, ancak aynı bürünsel özellikleri içerdiklerinden kuşku duyulmayan kesitler karşılaştırılmalıdır: Vurgulu bir dil söz konusu olduğunda vurgunun aynı yerde olması, titremli bir dil söz konusu olduğunda,

aynı titremlerin aynı seslemler üzerinde bulunması gerekir. Fransızca gibi bir dile ilişkin olarak bu son öğüte gerek yoktur ve herhangi bir sözcük kesit olarak kullanılabilir. Son olarak da şunu belirtelim: Banda alınmış bir sözcükte anlatımsal işlevi olan hiçbir öğeyi göz önünde tutmamak, örneğin uzatılmış ve sert bir /p/ ile söylenmez *impossible* "olanaksız" ve olağan bir /p/ ile söylenen *impossible* arasında, ayrı iki birim söz konusuymuş gibi karşıtlık ilişkisi kurmamak gerekir.

3 - 8. SESBİRİMSEL KESİTLEME

Fransızca'da *chaise* "sandalye" ve *lampe* "lamba" sözcükleri birbirinden iyice ayrıdır: *Apportez la chaise* "sandalyeyi getirin" ya da *apportez la lampe* "lambayı getirin" dememe göre bir dinleyicinin davranışı da değişik olacaktır. Bu da *chaise* ile *lampe*'ın aynı deneyim olgularının karşılığı olmadığı ve *chaise*'in söylenişinin, hiçbir karışıklık olasılığına yer bırakmayacak denli açık biçimde *lampe*'ınkinden ayrı olduğu yolundaki duygumu destekler. İncelemede, iki sözcükten birinin söylenen biçimindeki hiçbir kesiti, öbür sözcüğün bir kesitini anımsatıyormuş gibi görünmez bana. Birbiriyle karşılaştırılan iki sözcük *lampe* ile *rampe* "eğik düzey; korkuluk, vb." olursa durum değişir. Burada da, bir dinleyicinin tepkisi *prenez la lampe* "lambayı alın" ya da *prenez la rampe* "yokuştan gidin, vb." denilmesine göre değişik olacaktır, ama söylenen iki biçimi karşılaştırdığımda, büyük ölçüde özdeş olduklarını ve bunların birbirleriyle karışmasını, onun için de dinleyicinin benimseyeceği davranış konusundaki kararsızlığını önleyen olgunun bu biçimlerin başında yer aldığını duyumsarım. *Bûche* "odun" ile *cruche* "testi" sözcüklerini karşılaştırırsam durum aynı olacaktır. Ancak, *cruche* ile *ruche* "arı kovanı"nı karşılaştırırsam, *cruche*'ü *bûche*'ten ayıran olgunun ardışık iki öğeye ayrıştırılabileceğini görürüm: Bunlardan biri *ruche*'te bulunan öğedir, öbürü de ondan önce gelen bir başka öğedir. Elbette yazı böyle bir çözümlemeye hazırla-

mıştır bizi. Ne var ki sesbilimcinin gözünde yazımın tanıklığı geçerli değildir; yalnız, birbirini izleyen yaklaştırmalar dil birimlerini ortaya çıkarmayı sağlar. *Lampe* ile *rampe*'ı yeniden ele alalım: Bu iki sözcükle uyak oluşturacak ve *lampe*'ı *rampe*'tan ayıran öğeyi, tıpkı *ruche* aracılığıyla *cruche*'ü *bûche*'ten ayıran olguyu ardışık iki öğeye ayrıştırabildiğim gibi, daha ileri düzeyde çözümleyebilmemi sağlayacak Fransızca bir sözcüğü boşuna ararım. Demek ki *lampe* ile *rampe*'ın ilksesleri en küçük kesitler, daha açık bir deyişle sesbirimlerdir. *Cruche*'teki *cr*'in, *bûche*'ün tek "ses"ine karşın birbirinden ayrı ardışık iki "ses" içerdiğinden, *bûche*'ün ilksesinden apaçık biçimde daha karmaşık olduğu öne sürülerek buna karşı çıkılabilir. Ama verilecek yanıt şu olacaktır: *Cruche* ile *bûche*'ün başlangıcı arasındaki türdeşlik ayrılığı yalnızca, *cruche*, *ruche* gibi biçimlerin kullanımından ötürü *cruche*'ü ardışık iki birime ayrıştırma alışkanlığı edindiğimiz için dikkatimizi çeker. Bu ayrılığın bir öz nitelik sorunu olmayıp bir derece sorunu olduğunu ve sesbilimsel çözümlemeyle hiçbir ilgisi bulunmadığını da eklemek gerekir: Çünkü, *cruche*'ünküne benzeyen, ama *-ru*, *tru*, vb. içeren sözcükleri bulunmadığından çözümlenemeyecek olan, onun için de en küçük bir kesit, bir sesbirim olarak ele alınması gereken ilksesler sunan Hotantoca ve kimi İsviçre ağızları gibi diller var. Bu durum, İsp. *mucho*'daki [tš] nin durumunu anımsatır: [tš] bir tek sesbirimdir, çünkü bu dilde [š] kendisinden önce [t] gelmedikçe var olamaz; onun için de, [tš] konuşucunun tek seçimini yansıtır.

3 - 9. İKİ SESBİRİM İÇİN AYNI SES VE BUNUN TERSİ

Yukarda gördüğümüz türden işlemler sözcelerin sesbirimsel kesitlemesini yapmamızı, daha açık bir deyişle, şu ya da bu gösterenin kaç sesbirimden oluştuğunu kesinlikle belirlememizi sağlar. Örneğin *ruche* ile *rampe*'ta üç, *cruche*'te dört, *cruchon* "küçük testi"de beş sesbirim vardır. Bu işlemlerin, tüm gösterenlerin çözümlemesi gerçekleştirildik-

ten sonra çeşitli gösterenlerde ortaya konulan kesitleri birbirine yaklaştırıp karşılaştırabileceğimiz ve *rampe*'ın *-ampe*'ı *lampe*'ın *-ampe*'ına ne denli benziyorsa birbirine o denli benzeyen kesitleri aynı sesbirimin örnekleri olarak görebileceğimiz anlamında, dilde hangi sesbirimlerin bulunduğunu belirleme olanağını sağladığına da inanmaya eğilimliyiz. Böylece *ruche* ile *rouge* "kırmızı"nın başında aynı /r/ sesbiriminin saptandığı söylenebilir. Ancak, *lampe* ile *rampe*'ı karşılaştırdığımızda, her iki durumda da yazımın *-ampe* biçiminde gösterdiği fiziksel bir özdeşlik gözlemlemiş, böylece de iki gösteren arasındaki ayrılığın sözcüklerin başında yer aldığını belirleme olanağını bulmuştuk. Ama bundan, *lampe* ile *rampe*'ın ilksesleri dışında aynı sesbirimlerden oluştuğu sonucunu çıkarmamıştık, çünkü fiziksel özdeşlikten dilbilimsel özdeşlik çıkarsanamaz, biliyoruz bunu. Aynı sesbirim, çevresine göre değişik biçimlerde gerçekleşir; aynı ses de çevresine göre değişik sesbirimlerin gerçekleşmesi olabilir. Örneğin, Danca'da /æ/ sesbirimi *net* "güzel"de [ɛ], ama *ret* "doğru, dürüst"te [a] olarak gerçekleşir; *ret*'te /æ/ sesbiriminin gerçekleşmesi olan [a] sesi *nat* "gece"de /a/ sesbiriminin gerçekleşmesidir. Fiziksel özdeşliğin dilbilimsel özdeşlik yaratmamasının nedeni, Danca /r/nin, kendisiyle ilişkide olan ön ünlü eklemlemelerini açmak gibi bir sonuç vermesidir. Şimdi şunu belirtelim: Danca bu ünlüler için dört açıklık derecesi ayırt eder: /r/ ile ilişkili durumlarda da, başka durumlarda da böyledir. İlk açıklık derecesindeki sesbirim, bağlama göre [i] ile [e] arasında değişen tınısıyla nitelendirilemez; her konumda onu öbür ön ünlülerden ayıran olguyla nitelendirilebilir: Bu da en aşağı düzeyde yer alan açıklığıdır. Aynı biçimde, /æ/ olarak gösterilen sesbirimin birliğini, ağzın ön kesiminde ondan daha kapalı iki ve daha açık bir sesbirim bulunması, daha başka bir deyişle üçüncü açıklık derecesinde olması sağlar. Gerçekleşmesi [ɛ] den [a] ya değin değiştiğinden, onu öbür sesbirimlerle karşıtlaştıran olgu buradadır. Söz konusu [ɛ] ile [a] kendi bağlamlarında öbür ünlülerle özdeş bir bağıntı içindedir.

3 - 10. BİRBİRİNE YAKLAŞTIRIP KARŞILAŞTIRMADAN ÖNCE KESİTLERİ TANIMLAMAK GEREKİR

Demek ki *ruche* ile *rouge*'un ayrı ayrı bağlamlarını oluşturan *-uche* ve *-ouge*'da yer alabilecek birimlerle özdeş bir bağıntı içinde bulunduklarını saptamadan önce, aynı sesbirimlerle başladığını söyleyemeyiz. Bu durum, Danca *net*'in [ɛ] si ve Danca *ret*'in [a] sıyla koşutluk gösterir: Bunlar tek ve aynı sesbirim olarak görülür, çünkü her ikisi de, kendileriyle aynı bağlamlarda yer alabilecek öbür birimlere göre, üçüncü açıklık derecesinde sesler olarak tanımlanır. Demek ki sesbirimlerin dökümünü yapmadan önce, her kesiti tanımlamak, bunu yaparken de, sessel çevresinde onun yerine gelebilecek bütün kesitlerden hangi özellikle ayrıldığını belirlemek gerekecek. Bir kez bu işlem yapıldıktan sonra, aynı tanımı sunan değişik bağlamlardan kaynaklanan kesitler tek ve aynı sesbirimin gerçekleşmeleri olarak belirlenecektir.

3 - 11. SINIRLI BAĞLAMLARLA İŞLEM YAPMAK GEREKİR

Değişik en küçük kesitleri aynı sesbirimin gerçekleşmeleri olarak belirlememizi sağlayan koşullar üzerine yukarda söylenenlere olduğu gibi uyulursa bütün dillerde sözcükler ya da anlambirimler oluşturmak üzere gerçekten yararlanılan olanaklı sesbirimsel birleşimlerin çok az sayıda olmasının yol açtığı üstesinden gelinemez güçlüklerle karşılaşılır hemen. *Ruche*'teki /r/nin içinde bulunduğu tümsel ve kesin bağlamda, *bûche*'teki /b/ ile *juche* "tünüyor"daki /ž/ dışında Fransızca'da başka sesbirimler pek kullanılmaz. Ne var ki, eğer biraz değişik, ama *-uche* önünde seslerin bulunma koşullarını etkilemeyen sessel çevreler kullanmakta duraksama gösterilmezse, bu dizelgeye daha pek çok sesbirim eklenir:

Örneğin, *peluche* "bir yüzü uzun tüylü kumaş" ile *greluche** "[argoda] bir kadının dostu"nda bulunan /l/ ve /n/. Fransızca'da *-u* önünde bulunabilecek her sesbirimin *-uche* önünde de yer alabileceği hemen görülecektir. Üstelik bu dilde ünlünün öz niteliğinin, daha önce gelen ünsüz sesbirimin seçimiyle ilgili hiçbir kısıtlama içermediği de saptanacaktır. Bu da işi son derece kolaylaştırır kuşkusuz. Ama pek çok dilde durum böyle değildir. Bundan ötürü sesbirimlerin saptanmasında sorunlar çıkar ortaya. Aşağıda bu sorunları ele alacağız.

3 - 12. BELİRGİN ÖZELLİKLERİ ARARKEN

Sesbirimlere değgin her türlü belirlemenin önkoşulu olan en küçük kesitlere ilişkin belirleme, seçilen kesitin sesçil özelliğinin, aynı bağlamda yer alabilecek ya da, başka bir deyişle, onunla karşıtlık ilişkisi kuran öbür kesitlerle karşılaştırılmasını gerektirir. Örneğin Fransızca *douche* "duş" sözcüğünün ilk kesitini alalım ele: Bu kesit *souche* "çotuk; köken"in ilk kesitiyle karşıtlık içindedir. Birinci durumda, dilucuyla üst dişler düzeyinde gerçekleşen bir soluk verme yolu kapanmasının öncelediği ve sestellerinin titreşimlerinin eşlik ettiği bir dışpatlama görülür. İkinci durumda ise, üst dişyuvalarıyla dilsırtının ön kesimi arasında gerçekleşen ve gırtlak titreşimlerinin eşlik etmediği bir hava sürtüşmesi gözlemlenir. Çözümlemenin bu aşamasında, söz konusu çeşitli özelliklerin her zaman bir arada bulunup bulunmadığını bilmeyiz. Eğer daha sonraki aşamalarda Fransızca'da dilucu-diş dışpatlamasına her zaman ötümün eşlik ettiği ve ön dilsırtı-dişvuvası sürtüşmesinin her zaman titreşimsiz olduğu, daha açık bir deyişle her ikisinin de konuşucunun yaptığı tek seçimden kaynaklandığı doğrulanırsa, bu eklem-

---

* Özgün yapıtta *grenuche* yer alıyor; André Martinet, Fransızca hiçbir sözlükte bulamadığımız bu sözcüğü *greluche*'le değiştirmemizin uygun olacağını bildirmiştir. ÇN.

leme bütünlerini bir tek belirgin ya da ayırıcı özellik olarak ele almak gerekir. Ama işe *touche* "tuş; taç; değme, vb." sözcüğünü karıştırır karıştırmaz, bu sözcükteki ilk kesitin, aynı olan dilucu eklemlemesinden dolayı değil, kendisiyle birlikte gırtlak titreşimleri bulunmaması nedeniyle *douche*'un ilksesiyle karşıtlık ilişkisi kurduğunu görürüz. Demek ki *douche*'u gerçekleştirmek için, ilkseste 1. *douche*'la *touche*'ta ortaklaşa bulunan dilucu kapantılı eklemlemesini; 2. *douche*'u *touche*'tan ayıran özel bir gırtlak eklemlemesini seçmek gerekir. Şimdi eğer *mouche* "sinek"i *douche*'la karşılaştırırsak, *douche*'un bu sözcükten, ilksesteki kapantısının dudaksıl olmayıp dilucu özellikli olması ve havanın geniz boşluklarından geçmesini önceleyen bir damaketeği kalkışı eşliğinde gerçekleşmesi, buna karşın, *mouche*'taki ilk kesitin, dudaksıl dışpatlamayı önceleyen, burundan bir hava çıkışı içermesiyle ayrıldığını saptarız. Buraya değin hiçbir şey bize Fransızca'da titreşimli dudak kapantısına her zaman burundan bir hava çıkışının eşlik etmediğini göstermez. Ama *bouche* "ağız-"ın işe karışmasıyla dudak kapantısı ve geniz niteliğinin birbirinden ayrılabileceği, onun için de ayırıcı iki özellik oldukları, *Minouche* adındaki *-nouche*'un dilucu kapantısıyla geniz niteliğinin bir araya getirilebileceğini kanıtladığı görülür. Dolayısıyla bu da şu demektir: *Douche*'taki ilk kesitin söylenişi üçüncü bir seçimi gerekli kılar; söz konusu kesitin, *-nouche*'un ilk kesitinden ayrılmasını sağlayan damaketeğinin yukarı kalkışıdır bu da. *Couche* "yatak; kundak bezi; doğum; katman"ı işe karıştırmak hiçbir yenilik getirmez; bu durumda dilucu değil, dilsırtı kapantısı olur; gırtlak titreşimi de yoktur. Ama bu olgu *douche*'un ilk kesitinin eklemlenmesiyle ilgili hiçbir özel nitelik ortaya çıkarmaz. *Louche* "şaşı; kepçe"nin ilksesi de bir dilucu eklemlemesi sunar, ama hava dilin iki yanından geçer (yan eklemleme). Onun için de bu kesitin yan özellikli bir kesit olarak nitelendirilmesi gerekir. Hangi yola başvurulursa başvurulsun, Fransızca'da ne *-ouche*'un önünde, ne de başka herhangi bir yerde dilucu nitelikli olmayan bir yanünsüze rastlandığından, bu durumda

tek seçimin, bunun sonucunda da bir tek belirgin niteliğin söz konusu olduğunu düşünmek gerekir. *Louche*'un ilk kesiti, *-ouche*'un önünde yer alabilecek öbür kesitlerin tümüyle yan özelliğinden ötürü karşıtlık ilişkisi kurar. Dilucu özelliği burada belirgin olarak ele alınamayacağından, *douche*'un ilk kesitinde, yan olmama özelliği biçiminde belirgin bir nitelik ayırt etmeye de gerek yoktur. Demek ki bu kesite ilişkin olarak üç belirgin niteliği göz önünde tutacağız: 1. dilucu kapantısı, 2. titreşimlilik, 3. genizsil olmama ya da ağızsıl olma.

3 - 13. BAĞINTILARIN ORANTILILIĞI

Eğer *-ouche*'un önünde bulunan ya da bulunabilecek olan tüm en küçük kesitlerin belirgin özelliklerini aynı biçimde ortaya çıkarır ve belli bir belirgin özellikle nitelenen kesitleri öbeklerde toplarsak, şu sınıfları elde ederiz: "Titreşimsizler": p f t s š k; "titreşimliler": b v d z ž g; "genizsil olmayanlar": b d j; "genizsiller": m n ŋ; "yanünsüz": l; "küçükdil ünsüzü": r; "çiftdudaksıllar": p b m; "dudaksıl-dişsiller": f v; "dilucu ünsüzleri": t d n; "ıslıklılar": s z; "hışırtılılar": š ž; "damaksıllar": j ŋ;"dilüstü-yumuşakdamak ünsüzleri": k g. Özelliklerden her birini belirtmek için seçilmiş olan terimler, söz konusu sessel oluşturumun tüm betimlemesini vermeyi amaçlamıyor: "Titreşimli" sıfatı, daha önceki çözümlemede kullanılan "gırtlak titreşimlerinin eşlik ettiği" sözünün karşılığıdır burada; ama bu belirtimlerin hiçbiri betimsel olma amacını gütmez: Kimi ağız eklemlemelerine eşlik eden gırtlak tellerindeki titreşimlerin başka sesçil olgularla birlikte görüldüğünü çoktandır biliyoruz. Burada titreşimli, /p/ nin /b/ye, /f/nin /v/ye, /t/nin /d/ye, vb. bağıntılarının orantılılığını içerir. /p/yi /b/den ayıran sesçil gerçeklikler ne olursa olsun, bunların doğrudan doğruya /f/ yi /v/den ayıran sesçil gerçeklikler olduğu savunulur; yalnız bir durumda kapantılı ve çiftdudaksıl, öbür durumda dilucu ve dudaksıl-dişsil eklemlemenin getirdiği ayrılıklar vardır bun-

lar arasında. "Titreşimli" gibi bir terimin tırnak içine alınması onun geniş ölçüde saymaca nitelik taşıdığını belirtir. /t d n/ gibi bir sınıfın, çözümlemenin bu üç kesit için çok kesin bir biçimde bir dilucu kapantısı belirlemiş olmasına karşın, yalnızca "dilucu" terimiyle belirtildiğini gözlemlemek gerekir. Ne var ki, burada "dilucu" yerine "dilucu kapantısı" denilmesi, iki ayırıcı belirgin özelliğin söz konusu olduğu sanısını uyandırmak gibi bir sakınca içerir; oysa Fransızca'da "dilucu ünsüzleri" her zaman kapantılı olduğundan, hiçbir zaman iki ayrı seçim yapılmaz: Kapantılı niteliğini yalnız "dilucu ünsüzleri" taşımadığından, elbette "dilucu" özelliğini göz önünde tutmak gerekir; yalnız o özgüldür. *-ouche*'un önünde /m n ɲ/ kesitlerinin yalnız genizsil olmayıp aynı zamanda titreşimli olduğunu da göz önüne almak gerekir. Ancak, burada titreşimlilik genizsillikten ayrılamaz, çünkü söz konusu konumda titreşimli olmayan genizsil yoktur. İşte bundan ötürü /m n ŋ/ doğal olarak "titreşimliler" sınıfında yer almaz: Bunlar yalnızca "titreşimli olmayanlar"a karşıt olarak bu özelliği taşır.

3 - 14. ORANTILARIN ÇİZİMSEL GÖSTERİMİ

"Titreşimsiz", "titreşimli", "genizsil", "çiftdudaksıl", "dudaksıl-dişsil", "dilucu", "ıslıklı", "hışırtılı", "damaksıl" ve "dilüstü-yumuşakdamaksıl" terimlerinin belirttiği bağıntıların orantılılığını, bu özelliklerin her biriyle nitelenen birimleri aynı yatay ve düşey doğrular üzerine yerleştirerek gösterebiliriz.

Ortaya çıkarılan tüm belirgin niteliklere burada yer verilmediğini özellikle gözlemlemek gerekir: "Genizsil olmayan" ya da "yan" gibi. Bunlar, /l/ ve /r/ gibi, söz konusu orantılara girmeyen sesbirimleri belirleyen ya da kimi sesbirimlerin (/b d/) çizelgede iki kez yer almasını gerektirecek özelliklerdir.

	«çiftdudaksıl»	«dudaksıl-dişsil»	«dilucu»	«ıslıklı»	«hışırtılı»	«damaksıl»	«dilüstü yumuşak-damaksıl»
«titreşimsiz»	p	f	t	s	š		k
«titreşimli»	b	v	d	z	ž		g
«genizsil»	m		n			ɲ	
						j	

3 - 15. KESİTLERE İLİŞKİN DÖKÜMDEN SESBİRİMLERE

İlkece, yukardaki döküm, *-ouche*'un önünde bulunan ya da bulunabilecek olan ayırıcı birimlere ilişkindir. Çözümleme başka bağlamlarda daha varsıl ya da daha cılız dökümlere ulaşabilir. Bu yeni dökümlerden elde edilecek birimler, kulağımıza benzer gelen olguları birbirine yaklaştırarak değil, aynı belirgin özelliklerle nitelenen olguları karşılaştırarak yukarda ortaya konulan dökümlerle özdeşleştirilecektir. Çeşitli dökümlerin, kendi dökümlerindeki öbür birimlerle aynı bağıntılar içinde bulunan birimleri tek ve aynı sesbirimi yansıtır: Fransızca *bûche*'ün ilksesiyle *bouge* "kıpırdıyor"un ilksesi aynı /b/ sesbiriminin gerçekleşmeleri olarak belirlenecektir: Çünkü bunların her biri şu özelliklerle tanımlanır: 1. "çiftdudaksıl", 2. "titreşimli", 3. "genizsil olmayan ünsüz".

Elbette bu yoldan ortaya çıkarılan sesbirimler, yukarda *-ouche* önündeki ayırıcı kesitler için yaptığımız gibi sınıflandırılabilir ve aynı belirgin özellikle nitelenen sesbirimler kesişen doğrular üzerine yerleştirilerek dizgenin orantıları çizimsel olarak sunulmaya çalışılabilir. Aynı özelliğin belirle-

diği ünsüz sesbirimlerin oluşturduğu, Fransızca'daki, soluk verme yolu üzerinde yer alan /p f t s š k/ gibi bir sınıf *takım* diye adlandırılır; soluk yolunun aynı noktasında ve aynı örgenin aynı devinimiyle eklemlenen /t d n/ ya da /š ž/ gibi ünsüzler ise bir *sıra* oluşturur. Fransızca'da titreşimsiz bir takım, titreşimli bir takım ve genizsil bir takımla çiftdudaksıl, dudaksıl-dişsil, dilucu nitelikli, ıslıklı, hışırtılı, damaksıl ve dilüstü-yumuşakdamaksıl sıralar birbirinden ayırt edilir. /p f t s š k/ ile /b v d z ž g/ gibi iki takım bir *bağlılaşım* oluşturur. Bu terim, her iki takımdan her birinin takım olarak ancak öbürüyle var olduğu anlamına gelir. İki takımı birbirinden ayıran belirgin özelliğe *belirti* denir. Burada belirti "titreşimlilik"tir.

3 - 16. BİRLEŞİMSEL DEĞİŞKELER

Bûche'ün /b/siyle *bouge*'unkinin özdeşleştirilmesi yukardaki işlem çerçevesinde güçlüğe yol açmaz. Ama iş bu denli yalınç değildir her zaman. İki döküm karşılaştırılırken, en elverişli durumda, bunların her birinde aynı sayıda birim bulunur. Ama bir dökümde, birimlerden her birine ilişkin betimlemenin öbür dökümde de tam bir karşılığının bulunması olağan sayılmaz. Eğer İspanyolca'nın ayırıcı birimlerinin dökümünü *na...a* bağlamında yaparsak, "hiç" anlamına gelen *nada* sözcüğünde dilucu-dişlerarası sızıcı olarak nitelendirdiğimiz bir birim ortaya koyarız: [δ]. Bu sızıcı, İng. *father* "baba"da *th* ile gösterilen sürtüşmeliyi andırır biraz. Sonra, *fon...a* bağlamı için bir döküm yaparsak, "han" anlamına gelen *fonda* sözcüğünde dilucu-dişsil bir kapantılı (/d/) olarak betimlenecek bir birim buluruz; ama nasıl [d] kapantılısı iki *a* arasında yer almazsa, [δ] sızıcısı da burada gerçekleşemez. Ne var ki dilucu-dişlerarası sızıcının kendi dökümündeki birimlerle bağıntıları dilucu-dişsil kapantılının kendi dökümündeki birimlerle kurduğu bağıntılarla aynı olduğundan, bunları /d/ biçiminde gösterilen aynı sesbiri-

min iki değişkesi olarak belirleyeceğiz. Aşağıdaki iki çizelgenin karşılaştırılması [δ] ile [d] nin kendi dökümlerinde aynı orantılar dizgesine girdiğini gösterir.

Tikel Döküm Ünlüler Arasında			Tikel Döküm Genizsille Ünlü Arasında		
p	t	k	p	t	k
β	δ	γ	b	d	g
f	θ	χ	f	θ	χ

Aynı sesbirimin değişik bağlamlardaki gerçekleşmelerindeki ayrılığın bilincine varıldığında, daha açık bir deyişle, bu ayrılık, İspanyolca'da [δ] ile [d] için olduğu gibi, özdeş olmayan betimlemelere varacak denli çarpıcı bir görünüm aldığında, birleşimsel ya da bağlamsal değişkelerden söz edilir. Ne var ki bir bireyin algıladığı kimi ayrılıkların, dilsel geçmişi aynı olmayan bir bireyce duyulmayabileceği de gözümüzden kaçmamalıdır. Örneğin, kendi dili dışındaki, [δ] ile [d] nin aynı sesbirimin değişkeleri olduğu bir dili betimleyecek bir İspanyol, bu seslerle ilgili olarak iki değişke ayırt etmeyi düşünmeyecektir: Çünkü hiçbir zaman bunlar arasında seçim yapma durumunda değildir ve onun için de bunları özdeşleştirir. Aynı biçimde, sıradan bir Parisli de *joli*'nin /ò/suyla *cor*'unki arasında bir ayrılık saptamayı düşünmez. İlk sözcükte *sun* "güneş"in [ʌ] sesini, ikinci sözcükte ise *lord* "lord"un [ɔ] sesini duyan bir Amerikalı için ise bunlar çok belirgin değişkeler ya da, kimilerinin dediği gibi, "sesçil başkalaşıklar"dır. Bir sesbirimin değişkesi olmadığını ya da iki, üç ya da daha çok değişkesi bulunduğunu söylemek, betimlenecek dile betimleyiciye özgü tepkileri aktarma yanılgısına düşmek demektir.

Kuşkusuz, birleşimsel bir değişke rastlantı ürünü olamaz. Hiç değilse bir bölümü sessel bağlamla açıklanabilmelidir: Eğer İspanyolca /d/ sesbirimi /n/den sonra bir kapantılı olarak gerçekleşiyorsa, bunun nedeni /n/nin ağız eklemlemesinin bir kapanma gerektirmesi ve daha sonra gelen /d/de bu kapanmayı sürdürmenin daha yalınç ve tutumluluğa daha uygun olmasıdır; iki ünlü arasında bir sızıcı olarak gerçekleşmesinin nedeni ise, İspanyol dizgesinde, geniş olarak açılan ağızla gerçekleşen iki ünlü eklemlemesi arasında ağzı tümüyle kapatmamanın tutumluluğa daha uygun düşmesidir. Bir sesbirimin birleşimsel değişkeleri *bütünleyici dağılım* durumunda bulunur.

3 - 17. ÖBÜR DEĞİŞKELER

Birleşimsel değişkeler dışında da sesbirim değişkeleri vardır. Fr. /r/ sesbirimi kimilerince gırtlaktan çıkarılır, kimilerince yuvarlanır. Bu durumda bireysel değişkelerden söz edilir. Sahnede bu sesbirimi yuvarlayarak söyleyen, ama gündelik yaşamda gırtlaktan çıkaran oyuncunun durumuyla ilgili olarak daha çok istemli değişkelerden söz edilecektir. Kaldı ki değişkelere yol açan çeşitli koşullar iç içe girebilir: Kimi Fransızlar *très* "çok"un /r/sini yuvarlar ve *fer* "demir"inkini gırtlaktan çıkarır; daha açık bir deyişle, birleşimsel bir koşullanma uyarınca bireysel değişkeler sunar bunlar.

3 - 18. YANSIZLAŞMA VE ÜSTSESBİRİMLER

Sık sık değişik bağlamlardan elde edilen dökümlerde aynı sayıda ayırıcı birim bulunmadığı olur. Bu durumda, bir dökümde yer alan ve öbür dökümde eşdeğerlisi bulunmayan bir birim, dizgenin hiçbir orantısına girmeyebilir. Küçükdil ünsüzü olarak tanımlanan tek birimin *riche* "varlıklı" gibi bir sözcüğün başlangıcında görüldüğü, ama sözcük ya da seslem sonunda yer almadığı Fransız Kreolleri'ndeki (*pour* "için" ya da *perdu* "yitik" "*r*'siz söylenir") durum böyledir. Bu olgu

karşısında yalnızca, söz konusu sesbirimin dağılımında boşluklar bulunduğu söylenecektir. Ele alınan birimler orantılı bağıntılar kurduğunda ise durum bambaşkadır. Örneğin, Rusça'nın ünsüzlerini düşünelim: Döküm, ünlü önündeki konumda (genellikle de biri damaksıllaşmış, biri damaksıllaşmamış iki ayrı biçimde), 1. çiftdudaksıl, 2. genizsil olmayan, 3. titreşimsiz özellikleriyle nitelenen bir birim, 1. çiftdudaksıl, 2. genizsil olmayan, 3. titreşimli özellikleriyle belirlenen bir başka birim, 1. dilucu-dişsil, 2. genizsil olmayan, 3. titreşimli özellikleriyle nitelenen bir üçüncü birim, vb., bunun sonucunda da

p t
b d
(m n) vb. biçiminde ortaya çıkan orantılı bir dizge içerir. Sözcük sonunda ise, bu dökümün karşılığı olan döküm 1. çiftdudaksıl ve 2. genizsil olmayan bir birimle 1. dilucu-dişsil ve 2. genizsil olmayan bir birime, daha açık bir deyişle, /p/ ile /b/nin, /t/ile /d/nin artık birbirinden ayırt edilmediği bir dizgeye indirgenmiştir. Fiziksel bakımdan salt sonses olarak yalnız titreşimli olmayan [p] ile [t] ye rastlanır; ama bu titreşimsizlik belirgin değildir, çünkü bağlamca kendiliğinden belirlenir, konuşucunun yaptığı bir seçime konu olmaz. Demek ki, kapantılı ya da sürtüşmeli eklemleme türlerinin çoğunda ünlü önünde titreşimsiz bir sesbirimle titreşimli bir sesbirim arasında ayrım yapmak gerekirken, sözcüğün sonunda gırtlak titreşimlerinin varlık ya da yokluğunu bağlamın belirlediği kapantılı ya da sürtüşmeli önünde de durum kesinlikle böyle değildir. Böyle olmayınca da, bir tek ayırıcı birim söz konusu olur: Bu birim, ünlü önü konumda, karşılığı olan iki birimi, söz yerindeyse, kucaklar ve *üstsesbirim* diye adlandırılır. Sesbirim, belirgin özelliklerin toplamıdır; üstsesbirim ise iki ya da daha çok sayıda sesbirimin ortaklaşa paylaştığı ve tümü yalnız bunlarda bulunan belirgin özellikler bütünüdür. Üstsesbirimin gerçekleştiği yerde *yansızlaşmadan* söz edilir. Rusça'da /p/-/b/, /t/-/d/,

vb. karşıtlıklar ve olguyu daha genel bir anlatıma indirgeyerek söylersek, titreşimlilikle bunun yokluğu arasındaki karşıtlık sözcük sonunda ve kapantılı ya da sürtüşmeli önünde yansızlaşır. *Rad* "tekerlek" ile *Rat* "öğüt"ün özdeş biçimde söylendiği Almanca'da ve daha başka birçok dilde bu böyledir; *rate*/rat/ "dalak" ile *radė*/rad/ "koy"un ve *cat* "kedi" ile *cad* "bayağı adam"ın birbirinden ayrı kaldığı Fransızca'yla İngilizce'de ise durum başkadır.

Yansızlaşma ikiden çak sesbirimi etkileyebilir: İspanyolca'da, seslem başında, örneğin *cama* "yatak", *cana* "kır saç", *caña* "kamış"ta saptanan genizsil üç sesbirimin karşıtlıkları, [m], [n], [ɲ] ve [ŋ] seslerinin seçimini konuşucunun değil, bağlamın belirlediği seslem sonu konumda yansızlaşır. Örneğin *razón* "us" sözcüğünü alalım ele: Bir durak önünde, son kesit [n] ya da kimi durumlarda [ŋ] olarak gerçekleşir ve konuşucular bir ayrılık olduğunun bilincine varmaz; *gran* "büyük" biçiminin sonsesi *gran poeta* "büyük ozan" da [m], *gran torero* "büyük boğa güreşçisi"nde [n], *Gran Chaco* "Büyük Chaco"da [ɲ], *gran capitan* "büyük komutan"da [ŋ] dir. Bu örneklerin de gösterdiği gibi, bu benzeşimler gücül bir durağın bir yanıyla öbür yanı arasında bile gerçekleşir.

3 - 19. YANSIZLAŞMA VE TİKEL BÜTÜNLEYİCİLİK

Söz konusu birimlerin orantı dizgesine girmediği, ama tikel bir bütünleme durumunun (bak. 3-16) sessel çözümlemenin esinlediği yakınlık belirtilerini doğruladığı kimi durumlarda yansızlaşma ve üstsesbirimden söz edilebilir. İsp. *cerro* "tepe" il *cero* "sıfır"ı alırsak ele, birinci durumda sert bir titrekten, ikinci durumda ise yumuşak bir titrekten söz edebiliriz. Ne var ki bunların, birbirinden tümüyle ayrı iki gerçeklik olduğu da düşünülebilir: Birinci durumda bir titreşim, ikinci durumda ise bir çırpma. Yalnız, sözcük başlangıcında salt sert titreğe, seslem sonunda ise yalnız yumuşak titreğe rastlandığı da göz önünde tutulmalıdır. Bu iki konumu ele

almakla yetindiğimizde, sert titreğin de, yumuşak titreğin de aynı birimin değişkeleri (*rico* "varlıklı"da sert bir değişke, *amor* "aşk"ta yumuşak bir değişke) olduğu sonucuna varırız. Ünlülerarası konumda ikiye bölünen bu birim; belirgin özelliği dilucu titreşimleri olan bir üstsesbirimdir ve kucakladığı sesbirimlerden biri sert titrek /r:/ (*cerro*), biri de yumuşak titrek /r/ dir (*cero*).

Fransızca'nın ünlü dizgesine gelince: Burada da dizgedeki karşıtlıkların kesin öz niteliğini belirlemeyi yeniden, kimi ayırıcı birimlerin tikel bütünleyiciliği sağlar: Sözcüğün sonunda, ön ünlülere ilişkin olarak Paris Fransızcası'nda dört açıklık derecesi ayırt edilir: *Riz* "pirinç", *ré* "re notası", *raie* "çizgi; ayrım çizgisi; kedibalığı" ve *rat* "sıçan" sözcüklerinin gösterdiği gibi. Örtülü konumda, daha açık bir deyişle, hiç değilse bir ünsüzün ünlüyü izlediği durumda ise yalnızca üç derece (*bile* "öd", *belle* "beau 'güzel'in dişili", *bal* "balo"nunkiler) ayırt edilir. /b/ ile başlayıp /l/ ile biten ve bu iki ünsüz arasında *ré*'deki *é*'nin tınısını taşıyan bir sözcük bulunmadığı gibi, sıradan bir Parisli'nin dili de dönmez böyle bir sözcüğe. Burada, *riz-ré* karşıtlığının değil de, *ré-raie* karşıtlığının yansızlaştığını söylemeye olanak veren olgu şudur: *Ré* ile *raie*'nin tınıları tikel bütünleyicilik içindedir, örtülü seslemde yalnız *raie*'nin tınısı olağan sayılır, *ré*'ninki, sözcük sonundakiler dışındaki örtülü olmayan seslemlerde olağan olmaya yönelir (örneğin *maison* "ev", *pêcheur* "balıkçı", *descendre* "inmek"te olduğu gibi). Güzel konuşma geleneklerine ve yazıdan çıkarsanabilecek gibi görünen kimi belirtilere karşın bu böyledir. Bu durumda, açık seçik biçimde yalnız sözcük sonunda iki sesbirime ayrılan bir üstsesbirimden (/E/olarak ya da yalnızca /e/ biçiminde gösterilir bu) söz edilecektir. Kimi bireylerin arada bir *pêcher* "balık avlamak"ı *péché* "günah"tan ayırt etmeye çalışmaları durumu değiştirmez. Fransızca'nın genizsil olmayan ünlüleri incelenirken, çoğu kez, /IEAOUÜΦ/ büyük yazaçlarıyla belirtilen üstsesbirimlerden yola çıkmak yararlı olur: Bunlar, dizgenin söz konusu olan

kesiminde, yalnız, Fransızca konuşanların tümünde ortaklaşa bulunan ayrımları yansıtır.

3 - 20. ALMAŞMALARIN ORTAYA KOYDUĞU YANSIZLAŞMA

Belirgin özelliklere ilişkin olarak titiz bir çözümleme yapma zorunluğu duyulmadığında, yansızlaşma olgularının bilincine genellikle, bükün sırasında sözcüklerin uğradığı değişimlerin gözlemlenmesiyle varılır. Örneğin Fr. *repérer* "saptamak, yerini bulmak, ortaya çıkarmak" sözcüğünü alalım ele: Eylemlik söz konusu olduğunda, /-p-/ ile /-r-/ arasında yer alan [e] ünlüsü *ré*'nin ünlüsünde bulunan tınıyı taşır; *il repère, "repérer* eyleminin bildirme kipi şimdiki zaman üçüncü tekil kişisi"nde [ɛ] ünlüsünün tınısı, bu konumda *grès* "kumtaşı"ndaki ünlünün tınısını içerir; kaldı ki, bu özel durumda güvenebileceğimiz *é* ve *è* yazaçları üzerindeki vurgu göstergeleri de bunu belirtir. Onun için, istenirse burada almaşma bulunduğu söylenebilir: Ama sessel çevrenin koşullandırdığı ve konuşucunun bir seçimine bağlı olmayan bir almaşma söz konusudur. Sıradan bir Parisli, *ré*'nin *é*'sini *il repère*'de söylemek gerekse büyük güçlük çeker; *repérer*'nin ikinci sesleminde doğal olarak gerçekleştirdiği tek söyleyiş de bu *é*'dir. Bugünkü sessel çevreye bağımlı olan ve çağdaş Fransızca'ya özgü sesbilimsel bir durumu yansıtan bu almaşma, *ils peuvent* "pouvoir '...-e bilmek' anlamındaki yeterlik eyleminin bildirme kipi şimdiki zaman üçüncü çoğul kişisi", *nous pouvons* "aynı eylemin aynı kip ve zamanının birinci çoğul kişisi"ndeki *eu* ve *ou* almaşmasıyla bir tutulamaz: Çünkü *eu - ou* almaşması, sessel koşullanması bin yılı aşkın bir süre önce ortadan kalkmış bulunan bir ayrımlaşmayı yansıtır. Çağdaş Fransızca'nın sesbilimsel düzeninde hiçbir şey, *elles couvent "couver* 'kuluçkaya yatmak' anlamındaki eylemin bildirme kipi şimdiki zaman üçüncü çoğul (dişil) kişisi" ve *nous abreuvons "abreuver* 'sulamak, su içirmek' anlamındaki eylemin bildirme kipi şimdiki zaman birinci

çoğul kişisi"yle uyak oluşturan *ils pouvent* ya da *nous peuvons* gibi biçimlere ters düşmez.

3 - 21. ÜNLÜLERLE ÜNSÜZLER

Fransızca gibi bir dilde sık sık ünsüzlerle ünlülere aynı bağlamlarda rastlarız: Örneğin *chaos*/kao/ "karışıklık" ve *cap*/kap/ "(gemicilikte ve coğrafyada) burun"da, *abbaye*/abei/ "büyük manastır" ve *abeille*/abej/ "arı"da olduğu gibi. Seslemleme değişik olduğu için bağlamın aynı olmadığını söylemek, ünlülükle seslemliliğin burada aynı ve tek özellik olduğunu unutmak demektir. Ne var ki ünsüzler dizgesiyle ünlüler dizgesini birbirinden ayırmak genellikle yararlıdır. Ünsüzlerle ünlülerden beklenen, aynı bağlamlarda yer almaları, daha açık bir deyişle karşıtlaşmaları değil, söylemin akışı içinde birbirlerini izlemeleri, yani aykırılık içinde bulunmalarıdır.

Bu sözler, kimi seslerin, bağlama göre, bir ünlü için olağan sayılan seslem doruğu işlevini ya da bir ünsüzden beklenen, bu türlü bir doruğa eşlik etme işlevini yerine getiremeyeceği anlamına gelmez: Birçok dilde [i], ünsüz önünde seslem doruğu, ünlü önünde ise, böyle bir doruğun yardımcısıdır: Fr. *vite* "çabuk" ve *viens* "gel" de olduğu gibi; [l] İng. *battle* "çarpışma, savaş"ta ya da Çekçe *vlk* "kurt"ta seslem doruğu -istenirse ünlü de denebilir buna-, İng. *lake* "göl" ya da Çekçe *léto* "yıl"da ise ünsüzdür. Bu koşullarda, biri ünlü, öbürü ünsüz iki sesbirim ayırt etmek için hiçbir neden yoktur. Bu gözlem, ünsüz önündeki [i] ünlü önündeki [j] ile almaşma gösterirse de geçerlidir, çünkü bu iki ses gerçekte yalnız [j] nin [i] den biraz daha kapalı olmasıyla ayrılır birbirinden ve bu ek kapalılık derecesi, [j] ile komşu ünlü ya da ünlüler arasındaki aykırılığı belirtmek için yeterlidir. Fransızca'daki bir /j/ sesbiriminin bir /i/ sesbiriminden ayırt edilmesinin zorunlu olmasının nedeni *paye* "ödeme, ücret" ile *abeille*'in *pays* "ülke" ve *abbaye*'le karışmamasıdır. Ama seslem sonu dışında karşıtlığın yansızlaştığı da gözlemlenmelidir: Fransızca'da *viens*'den, iki seslemli bir * *vi-ens* sözcüğü ayırt edilemez. /i/ ile /j/ nin, /u/ ile /w/nun birbirinden

ayırt edilmesi gereken dillerde bile, belirgin özelliklerinin /j/ ile /w/yu ünsüzler dizgesinden çok ünlüler dizgesine bağlaması olağan sayılır.

3 - 22. AYIRICI DEĞERİ OLMAYAN ÖĞELER

Buraya değin açıklanan işlemlerin tümü de ilkece bir dilin sesbirimleriyle üstsesbirimlerini ortaya çıkarmayı, aynı zamanda da bunların her birinin, dizgedeki öbür sesbirimler ve üstsesbirimlerle kurduğu bağıntılara göre sınıflandırılmasını sağlar. Demek ki her şey değiştirim denilen işleme dayanıyor: *Lampe*'ın ilksesini *rampe*'ın ilksesiyle karşıtlaştırmamızı; *cruche*'ün ilkseslemini, *ruche*'le yaptığımız karşılaştırma sonucu, ardışık iki birime ayrıştırmamızı sağlayan işlemdir bu. Kuramsal olarak, belli bir gösterenin kaç ardışık sesbirim içerdiğini nasıl belirleyeceğimizi biliyoruz. Ne var ki uygulamada, bizi şaşırtabilecek durumlar çıkar ortaya.

Örneğin, *devant* "önünde, önüne: karşısında, karşısına" sözcüğünü alalım ele; *revend* ile "[özneyle birlikte] [aldığını] satıyor; yeniden satıyor" yapılacak bir karşılaştırma; sonra *divan* "sedir, divan"la yapılacak bir başka karşılaştırma, *devant*'da *-vant*'dan önce gelen bölümün iki sesbirimden oluştuğunun sanılmasına yol açabilir: /d/ ile onu izleyen /ə/. Ama, ortadan kalkması yeni bir sözcükle karşılaşmamıza yol açtığından, *cruche*'teki /k/nın özerk bir sesbilimsel kesit olduğu sonucuna varmış bulunmamıza karşın, bu ölçütü, *devant*'ın ilk seslemindeki ünlüye uygulayamayız: Gerçekten de, bu ünlü, *là-devant* "orada önde, önünde"de ya da *sens devant derrière* "tersine, ters yüz"de ortadan kalktığında yine hep aynı sözcüğü buluruz karşımızda. Bunun da, hiç değilse değinilen konumda, bu ünlünün ayırıcı değeri olmadığını gösterdiği söylenebilir: Fransızca'da [dvã] dan ayrı bir [dəvã] sözcüğü bulunamaz. Öte yandan, Fransızca'da [ə] den önce zorunlu olarak bir ünsüz geldiği belirtildiğinde, [də] nün, /d/nin sözcede iki ünsüz arasında bulunduğu durumlardaki değişkesinden başka bir şey olmadığı sonucuna varmaya

yöneliriz: *Là-devant* /ladvã/ da /d/ = [d] dir; ama *par devant* /pardvã/ "karşısında, huzurunda" da /d/= [də] dür (yazımında *e* kullanılmayan *Hérold-Paquis* gibi bir addaki [də] ye dikkatinizi çekerim). Bu yorum kuşkusuz doğrudur. Ama [ə] nün ayırıcı nitelik taşıdığı kimi bağlamlar da vardır: *L'être* /letr/ "varlık" - *le hêtre*/lə etr/ "kayınağacı", *dors* "uyu" - *dehors* /dəor/ "dışarda, dışarıya, vb.". Bu nedenle çok özel bağlamlarda [ə] ile sıfır arasmdaki karşıtlığın başka her yerde yansızlaştığı söylenecektir; *recevoir* "almak, kabul etmek" ilkseslem nitelikli iki ünsüz arasına kendiliğinden bir [ə] katıldığından ve bunun yeri (/-s-/den önce ya da sonra) sözcüğün kimliğini değiştirmediğinden /rsvuar/ olarak çevriyazıya aktarılacaktır.

3 - 23. TEK SESBİRİM OLARAK ARDIŞIK İKİ SES

Şimdi, sesçil olarak [tšıp] biçiminde gösterilen İng. *chip* "yonga, parça; baltayla kesmek" sözcüğünü ele alalım. [tš] nin durumu burada Isp. *mucho*'dakinden çok ayrıdır. İngilizce'de [š], kendisinden önce bir [t] gelmeden kullanılabilir: *Chip* [tšIp] ın yanında *ship* [šIp] "gemi" ile *tip* [tIp] "uç, burun, tepe". Onun için sözcüğü [tšIp] biçiminde çözümlemeye kalkışabiliriz. Ama İngilizce'nin dizgesinde *chip*'in ilksesi *gin* [džIn] "tuzak"ın ilksesiyle karşıtlaşır: Bir titreşimsizin, karşılığı olan titreşimliyle karşıtlaşmasıdır bu ve her ikisi de zorunlu olarak aynı işlemi görmelidir. Şimdi şunu belirtelim: *Gin*'in [dž] si Isp. *mucho*'nun [tš] si denli ve benzer bir nedenle çözümlenemez niteliktedir: İngilizce'de [ž], daha önce bir [d] gelmiyorsa hiçbir zaman ilkseslemde yer almaz; demek ki *gin*, /ğIn/ biçiminde gösterilen üç sesbirimden oluşur; bunun sonucunda, *chip* de üç sesbirime ayrıştırılacaktır: /čIp/. Çoğu kez, türdeş olmayan yarıkapantılı ya da çiftses nitelikli sessel ürünlerin benzer nedenle birbirinden çok ayrı dillerde tek sesbirim olarak yorumlanması gerekir.

III. BÜRÜNBİLİM

3 - 24. BÜRÜN OLGULARININ FİZİKSEL NİTELİĞİ

Sesbilimsel çerçeveye girmeyen, daha açık bir deyişle, şu ya da bu biçimde, ikinci eklemlilik dışında kalan bütün söz olgularına bürünbilimde yer verilir. Fiziksel bakımdan, genellikle konuşma dilindeki her sözcede zorunlu olarak bulunan sessel olgular söz konusudur burada: Eklemlemede yararlanılan *erke* yoğun olabilir, sınırlı kalabilir; ama her zaman, belli oranda erke vardır. Ötüm işitilmeye başlanır başlanmaz, gırtlak titreşimlerinin belli bir titreşkesi olması gerekir; bu da, ötüm algılandığı sürece her an belli bir *ezgisel yükseklik* sağlar. Bürünsel bakımdan kullanılabilecek başka bir özellik de *süre*dir: Kuşkusuz, sözün zorunlu bir fiziksel yönüdür bu, çünkü sözceler zaman içinde gelişir. Bu koşullarda, dilbilimsel bakımdan, söz konusu olguların bir noktada varlık ya da yokluklarıyla değil, daha çok, sözcenin bir bölümünden öbürüne değişen biçimleriyle değer taşıyabilecekleri anlaşılır. Bunun sonucunda da, ayrık birimleri nitelendirmeye, örneğin genizsillik ya da dudak kapantısı gibi sözcede yer alabilecek ya da almayabilecek öbür olgulardan daha az elverişlidirler: Fransızca *allez chercher les livres* "gidip kitapları alın" sözcesinde ne genizsillik [illegible], ne de dudak kapantısı, ama olağan koşullarla bu buyruk, bilinçli ya da bilinçsiz biçimde sözceye bir yandan süreyi, bir yandan da, tümcenin başından sonuna değin değişen ezgisel bir yükseklikle eklemleme erkesini katmadan söylenemez. Ne var ki, sesbirimsel kesitleme dışında kaldıklarından bürünsel olgu niteliği taşıyan titremlerin de tıpkı sesbirimler gibi ayrık birimler olduğunu biliyoruz.

3 - 25. TİTREMLEME

Ötüm, sestellerinin titreşimlerinden kaynaklanır ve bu titreşimler söz konusu örgenlerin gerilimini gerektirir. Bir tel çok gerginse tiz, az gerginse pes bir nota üzerinden titreşir. Sestellerinde de durum aynıdır. Şarkıda, çıkış ve iniş aşamalı olarak, notalarla gerçekleşir. Konuşmada ise kesintisizdir bunlar ve piyanoda çalınan bir havadan çok düdük sesini andırır. Teller her an belli bir yükseklikte titreştiğinden, her sözce için bir ezgisel yükseklikler eğrisi çizilebilir (bu eğride titreşimsiz ünsüzler için birkaç ufak boşluk bırakılacaktır). Bu söylem ezgisi demek ki bir bakıma kendiliğinden oluşur, daha açık bir deyişle konuşucunun seçiminden kaynaklanmaz onun varlık ya da yokluğu. Dilbilimsel amaçla kullanılma olanakları böylece sınırlı kalmakla birlikte, ezgi yine de nitelik ve önemi dilden dile büyük ölçüde değişen bir işlev yerine getirir: Dillerin ancak bir bölümü onu ayrık birimler, daha açık bir deyişle titremler biçiminde kullanır; sık sık, vurgu belirtimi için aykırılık oluşturmak amacıyla da kullanılır ezgi. *Titremleme* terimini yalnız, ezgisel eğrinin, titremleme vurgu olguları dışında kalan olgularını belirtmek için kullanmak yerinde olur.

Daha önce gördüğümüz gibi (1-16), titremleme eğrisinin devinimi büyük ölçüde, ses çıkarımının başlangıcında sestellerini germe zorunluğuyla ve ses çıkarma eyleminin sonu [illegible] gelmez, tutumluluk gereği bunları gevşetme yolundaki eğilimle koşullanmıştır. Ne var ki konuşucular bu devinimi tüm insanlığın ortaklaşa paylaştığı söylenebilecek ilkeler uyarınca, ama bir topluluktan öbürüne değişebilecek biçimlerde birtakım ayırt edici amaçlarla da kullanabilirler. Bu nedenle, titremlemenin her türlü dilbilimsel değerden yoksun olduğu söylenemez. Ama titremlemenin işleyişi çift eklemlilik çerçevesinin dışında kalır. Çünkü sonsesteki ezgisel yükselişin yansıtabileceği gösterge anlambirimsel ardışıklığın çerçevesine girmez ve bir sesbirimler dizilişine ayrıştırılabilecek bir gösteren sunmaz. Gerçekte, titremleme eğrisin-

deki değişiklikler iyi ayrımlaşmamış işlevler yerine getirir: Kimi durumlarda, Fr. *il pleut?* de olduğu gibi doğrudan doğruya anlamsal bir işlev söz konusudur, ama daha çok da, anlatımsal diye adlandırdığımız türden bir işlev söz konusudur. Fransızca gibi bir dildeki söylem ezgisine ilişkin olarak belirtilmesi gereken nokta, bu eğrideki değişmelerin bir anlambirimin ya da sözcüğün kimliğini değiştiremeyeceğidir: Yükselen ezgiyle söylenen *il pleut?* deki *pleut*, alçalan bir ezgiyle söylenen *il pleut* olumlamasındaki *pleut*'den ayrı bir sözcük değildir. Her iki eğri arasındaki ayrılık bir tek sözcükte ortaya çıkıyorsa da, bundan etkilenen, söz konusu tek sözcüğün değeri değil, tümcenin bütünüyle özdeşleşebilecek daha geniş bir sözce kesitinin değeridir.

3 - 26 TİTREMLER

Fransızca'da bu titremleme olguları dışında ezgisel yüksekliğin dilbilimsel kullanımı yoktur. Ama başka dillerde, özellikle de Afrika'da Sahra'nın güneyinde ve Doğu Asya'yla Güneydoğu Asya'da konuşulan kimi dillerde aynı fiziksel gerçeklik, sesbirimler gibi ayrık birimler biçiminde ayırıcı amaçlarla kullanılır: Ama bunlara sesbilimsel özellikler arasında yer verilmez. Çünkü zorunlu olarak ikinci eklemlilik birimleriyle özdeşleşmeyen sözce kesitlerini etkilerler. *Titrem* denilen olgular söz konusudur burada. "Titremli bir dil"de, bir sözcük ya da anlambirimin iyice belirlenebilmesi için, sesbirimlerin olduğu gibi titremlerin de ortaya çıkarılması gerekir. Fransızca'da *le pré* "çayır, çimenlik" ile *le prêt* "ödünç"ün salt nitelikli eşadlılar olduğunu söylemek ne denli yanlışsa, Çince'de armuta da, kestaneye de *li* denildiğini öne sürmek o denli yanlıştır; gerçekte, Çince'de armutu belirten sözcük yükselen bir titremle, kestaneyi gösteren sözcük ise alçalan bir titremle söylenir ve bu iki titrem arasındaki ayrılık, *pré*'yi *prêt*'den ayırmayı sağlayan ünlü tınısındaki ayrılık denli etkilidir.

3 - 27. NOKTASAL TİTREMLER

Bir titrem her zaman, değişken süreli bir ezgisel devinim içerir. Ama, belirgin nitelik taşıyan, daha açık bir deyişle, bu titremi, dilin kullandığı öbür titremlerden ayırmayı sağlayan olgu, zorunlu olarak bu devinimin tümü değildir. Titremlerin *noktasal* olduğu titremli diller vardır; daha açık bir deyişle, bunlarda belirleme işlemi bakımından ezgisel eğrinin yalnız bir tek noktası, örneğin en yüksek (en tiz) ya da en alçak (en pes) noktası önem taşır. Eğrinin en yüksek noktaya değin çıkışı ve bu noktayı izleyen iniş, en alçak noktadaki iniş ve yükseliş kendiliğinden olur; onun için de dilbilimsel değer taşımaz. İki noktasal titrem ayırt eden bir dilde bunlardan biri zorunlu olarak yüksek, öbürü alçak titremdir. Kimi diller üç noktasal titrem ayırt eder: Bir yüksek titrem, bir orta titrem, bir alçak titrem. Böyle bir dilin üç belirgin düzey ya da üç *perde düzeyi* ayırt ettiği söylenir. Noktasal titremli dillerin çoğunda titrem bir sesleme özelliğini verir ve her seslemin bir titremi vardır. Örneğin, Kongo bölgesinde konuşulan iki perde düzeyli Lonkundo dilini ele alalım: Bu dilde *lokolo* sözcüğü üç seslemde de alçak titrem olduğunda bir palmiyenin meyvesini belirtir. Birinci seslem alçak titremli, onu izleyen iki seslemin her biri de yüksek titremli olduğunda ise *lokolo* "büyü" anlamına gelir. Yüksek titremi sola yatık, alçak titremi ise sağa yatık bir göstergeyle belirtirsek, birinci durumda *lòkòlò*, ikinci durumda *lòkóló* yazımını elde ederiz; aynı dildeki *àtáòmá* "bugün öldürmedin" ve *àtáòmà* "dün öldürmedin" biçiminde çevrilecektir. Yüksek titremle alçak titremin aynı işlevsel durumda olduğunu ve örneğin bir sözcüğün zorunlu olarak yüksek titremli bir seslemi bulunmadığını belirtmek gerekir. Bu dilleri konuşan erkeklerin, kadınların ve çocukların sesleri, başka her yerde olduğu gibi doğal biçimde az ya da çok tiz ya da pes bir nitelik taşıdığından, yüksek bir titremin yüksekliğinin ancak komşu seslemlerin titremiyle arasındaki aykırılık yoluyla belirlendiği de açıktır.

3 - 28. EZGİSEL TİTREMLER

Noktasal titremli dillerin karşısında *ezgisel titremli* diller yer alır: Bu dillerde titremler eğrinin yalnız bir noktasına ilişkin olarak tanımlanmaz, eğrinin doğrultusu ya da birbirini izleyen doğrultuları da işe karışır. En yalınç durumda, yükselen bir titremle alçalan bir titrem arasında ayrım yapmak gerekir. Bu iki titremin yanı sıra, üzerinde durmaya değer bir çıkış ya da iniş göstermeyen düz titrem de bulunabilir. Tek doğrultulu yalın bir ya da birçok titremle doğrultu değişimli karmaşık bir titrem karşıtlaştırılabilir. İşte, bu yoldan, İsveççe'de *komma* "virgül" sözcüğü, lehçelere göre yükselen ya da alçalan, tek doğrultulu bir titrem içerir ve önce alçalan, sonra yükselen bir titremle söylenen *komma* "gelmek" sözcüğüyle karşıtlaşır. Ezgisel titremler çoğu kez seslemlere denk düşen kesitlerin özelliğidir ve böylece her seslemin kendine özgü titremi olur. Ama İsveççe örneğinin de gösterdiği gibi, ezgisel titremin seslemden daha geniş kesitleri nitelendirdiği diller de vardır: Gerçekten de, bu dilde iki titrem arasında bulunduğu belirtilen ayrımın ortaya çıkabilmesi için en az iki seslem gereklidir; İsveççe'de tekseslemli bir sözcükte karmaşık bir ezgisel devinim bulunamaz.

Bir dilin ezgisel titremleri aynı belirginlik düzeyine bağlanabilir. Bu, yükselen bir titremin başlangıcının alçalan bir titremin sonuyla zorunlu olarak aynı yükseklikte bulunacağı anlamına gelmez; iki titremin yalnızca kendilerine özgü yükseklikleriyle birbirinden ayrılamayacağı anlamına gelir ancak. Ne var ki, ezgisel titremlerle belirginlik düzeylerini kaynaştıran dillere de rastlanır: Örneğin, ilk titremdeki ezginin her noktası ikinci titremin aynı noktasından daha yüksek olduğu için, yüksek bir yükselen titremle alçak bir yükselen titremin ayırt edildiği dillerdir bunlar.

Sesin hızlı bir biçimde yükselişiyle birlikte sestellerinin ansızın gerilmesi sonucunda gırtlakta bir anlık bir kapanma olabilir. Onun için, niteliğini ezgisel devinimin özel bir biçiminden çok, sesteki kısa bir kesintiden ya da yalnızca kısıl-

madan alan titremler de vardır. Danca'da *anden* "ördek"i *anden* "öteki; başka" dan ayıran da bu türlü bir kısılmadır. Vietnamca'nın kimi kullanımlarında, iki belirginlik düzeyine dağılan altı titrem şöyle tanımlanabilir: 1) yüksek yükselen, 2) alçak alçalan, 3) yüksek noktasal, 4) alçak noktasal, 5) yüksek "kısık" 6) alçak "kısık". Görüldüğü gibi, noktasal titremler ezgisel titremlerle bir arada bulunabilir. Yalnızca tüm titrem olgularının noktasal titremlere ayrıştırılabildiği dillere "noktasal titremli" denir.

3 - 29. EZGİSEL TİTREMALTI BİRİMLER

Betimlemeyi yalınlaştırmak için, yalın bir ezgisel titremi, birbirini izleyen iki noktasal titrem olarak ele almak kimileyin yararlı olur: Yükselen bir titrem yüksek bir titremle onu izleyen alçak bir titreme ayrıştırılır. Bu durumda, ardışık noktasal titremlerden biriyle belirlenen kesitlerin her birine *ezgisel titremaltı birimi* denir. Genellikle noktasal titremli olmakla birlikte, ara sıra bir tek seslem çerçevesinde ezgisel devinimler sunan diller söz konusu olduğunda bu çözümleme özellikle salık verilebilir. Örneğin, ilk sesleminde yüksek bir titrem, ikinci sesleminde ise yükselen bir titrem bulunan *-tata-* dizilişini alalım ele.. Yükselen titremi ardışık iki noktasal titreme (alçak, yüksek) ayrıştırmak, özellikle de, sık sık görüldüğü gibi, yükselen titrem, alçak bir titremle yüksek bir titremin ardışıklığıyla aynı dilbilgisi ya da türetme işlevini yerine getiriyorsa, son derece yerinde olacaktır.

3 - 30. TİTREMLERLE TİTREMLEMELER

Bir dilde titremler bulunması titremlemeyi ortadan kaldırmak gibi bir sonuç vermez: Ses çıkarma eyleminin başlangıcında sestellerinin daha az gergin olması ve sözcenin sonuna doğru da örgenlerin gevşemesinde önceleme görülmesi olağan sayılır. Ezgisel eğrisinde iniş olmayan bir sözcenin, örneğin yanıt biçiminde bir bütünleyici öğe gerektirmesi gibi

bir olgudan söz konusu dilde yararlanılmaktan vazgeçilmemesinin doğal olduğu bile söylenebilir. İşte, aynı fiziksel gerçekliğin, daha açık bir deyişle, sestellerinin titreşmesinin aynı dilde, dahası aynı sözcede, iki ayrı dilbilimsel amaçla kullanıldığı bir durum. Kuşkusuz birtakım girişimlerin olabileceğini de öngörmek gerekir. Çünkü titremlemenin zorunlukları titremin bir iniş gerektirdiği yerde bir yükselişi zorunlu kılabilir; bunun tersi de olabilir. Gerçekte, sözce sonundaki yüksek bir titremin aynı konuşucuda, aynı sözcenin ortasındaki alçak bir titremden çok daha pes nitelikli olduğu gözlemlenir. Eğer ezgide çok hızlı bir düşüş oluyorsa, dilbilimsel açıdan yüksek olan bir titremin, kendisinden önce gelen ve dilbilimsel yönden alçak olan titremden fiziksel bakımdan daha alçak olduğu görülür sık sık. Bütün bunlar şu anlama gelir: Dinleyiciler, bir titremin yüksek mi, alçak mı olduğuna karar verebilmek için, konuşucunun olağan tınısı olarak betimlenebilecek tınıya göre ötümün konumuna başvurmazlar; titremleme eğrisinin her noktada öngörmeye olanak sağladığı titremden daha tiz olan titremi yüksek, daha pes olan titremi ise alçak olarak algılarlar.

3 - 31. VURGUSAL BELİRTİM

Vurgu, belli bir dilde vurgu birimi oluşturan bir bütün içinde bir seslemi ve yalnız bir seslemi baskılı söyleyerek belirtik kılma eylemidir. Çoğu dilde bu vurgu birimi genellikle sözcük diye adlandırılan birimdir. Rusça, Lehçe, İtalyanca ya da İspanyolca gibi dillerde her sözcükte belirtik bir seslem ve yalnız bir seslem vardır ve çokluk, sözcüğün öbür seslemlerini silikleştirir: Rusça *gorod* "kent", Lehçe ryba* "balık", İt. *donna* "kadın", İsp. *mesa* "ev" sözcüklerinde birinci seslemdir bu; Rusça *sobaka* "köpek", Lehçe *wysoki* "yüksek",

* Özgün yapıtta *wyba* biçiminde yer alan bu sözcük başvurumuz üzerine yazarca düzeltilmiştir. ÇN.

İt. *mattina* "sabah", İsp. *cabeza* "baş"ta ise ikinci seslem. Bu gözlem, İngilizce ve Almanca'daki, ilk seslemi vurgulu *father* "baba", *Vater* "baba" ve ikinci seslemi vurgulu *career* "hızla gitmek; ömür", *Kartoffel* "patates" gibi yalın (bileşik olmayan) sözcükler için de geçerlidir. Sözcük tek başına olduğunda da vurgusal belirtim gerçekleşir. Bir bağlamda bu belirtim az ya da çok belirgin olabilir. Bu durum bildirinin değerini etkiler: Bir sözcenin çeşitli vurguları arasında, önemlerine göre bir aşamalanma oluşur. Bunun bir bölümünü, edinilmiş alışkılar belirlerse de, sözcenin içeriğini değiştirmek amacıyla konuşucu da dönüştürebilir: İngilizce'de *we did* sözcesinde *we*'nin *did*'e oranla daha baskılı olmasına ("yapan biziz") ya da bunun tersine bir durumun gerçekleşmesine ("biz yaptık") göre bildiri de değişir.

Vurgusal belirtim için genellikle kullanılan sessel özellikler vurgulu seslemin eklemleme erkesi, ezgisel yüksekliği ve gerçek ya da algılanan süresidir. Pek çok dilde vurgulu seslemi, onunla aykırılık ilişkisi içindeki vurgusuz komşu seslemlere oranla daha güçlü, daha yüksek bir tınıyla ve daha uzun olarak söyleme eğilimi vardır. Sözcedeki vurguların aşamalanması da erke, yükseklik ve süre derecesiyle sağlanır. Ama vurgunun fiziksel niteliği bir dilden öbürüne değişir: Portekizce gibi bir dilde süre, vurgulu seslemin baskılı söylenmesine çok etkin biçimde katkıda bulunur; Kastilya lehçesinde ise bu seslemin ünlüsü, daha sonra gelen vurgusuz sesleminkinden daha uzun değildir. Bugünkü Avrupa dillerinin çoğunun vurgusu yeğinlikle ilgili görülmüş, başka bir deyişle, özelliğini, eklemlemenin yeğinlik eğrisinin bir doruğundan aldığı düşünülmüştür. Çağdaş gözlemler, örneğin İngilizce gibi bir dilde her vurgunun değişmez özelliğini ezgisel eğrideki hızlı bir değişimden aldığı yolunda. Ancak, bu özelliğe çoğu kez yeğinlikle süredeki bir artışın eşlik ettiği ve onu pekiştirdiği de savunuluyor.

3 - 32. VURGULAR VE TİTREMLER

Demek ki vurgu uzun süre sanıldığından kuşkusuz daha geniş ölçüde ezgisel öğelerden yararlanmakta. Titremlerle paylaştığı fiziksel bir özellik bu. Bu koşullarda, aynı dilde vurguyla titremlerin ayrı dilbilimsel gerçeklikler biçiminde bulunup bulunamayacağı haklı olarak sorulabilir. Gerçekte, tüm seslemlerinin titrem taşıyabileceği dillerde vurgudan söz edilemeyeceği anlaşılıyor. Aynı dilde vurguyla titremlerin bir arada bulunduğu durumlarda titremler ayırıcı birimler olarak yalnız vurgulu seslemde karşıtlaşır. Başka bir deyişle, her vurgu biriminde bir seslemin baskılı söylenmesi öbür seslemlerdeki titremsel ayrım olanaklarının zararına gerçekleşir. Demek ki hem her sesleminde ayırıcı bir titrem bulunan vurgusuz titremli diller var, hem de her sözcük ya da vurgu biriminin, yeri vurununkine bağlı bir tek ayırıcı titrem taşıyabileceği titremli vurgusal diller var. Bu son durumda, her titremi bir tür vurgu gibi görerek vurguya bağlı iki titrem ayırt eden bir dilin iki tür vurgu sunduğunu söyleyeceğimiz gelir. Değişik bir ezgisel eğriyle *anden* "tin"in *anden* "ördek"-ten ayrıldığı İsveççe böylece iki tür vurgu içeren bir dil olarak sunulabilir: *Anden* "ördek"teki yalın vurgu ve *anden* "tin"deki karmaşık vurgu. Genellikle Attike Yunancasında iki ayrı vurgu bulunduğu söylenir: "tiz" vurguyla "karma" nitelikli vurgu ("pes" vurgu ayrı bir dilsel birim göstermezdi): Bunlar sözcüğün ancak son sesleminde, uzun bir ünlü ya da ikili ünlü söz konusu olduğunda karşıtlık ilişkisi kurarlardı. Ne var ki işlevleri iyi ayırt etmek için, vurgu söz konusu olduğunda ve sonsesleme geldiğinde, eğer sonseslemde uzun bir ünlü ya da ikili ünlü varsa Yunanca'nın iki titrem ayırt ettiğini söylemek daha yerinde olur.

3 - 33. VURGUNUN İŞLEVLERİ

Titremler her şeyden önce ayırıcı bir işlev yerine getirir: Bir titrem, hiç değilse başka bir titremle karşıtlaşarak var

olabilir ancak. Bundan ötürü de, bir dilde hiçbir zaman *tek titrem* bulunmaz, *titremler* bulunur. Vurgunun işlevi her şeyden önce aykırılık sağlama işlevidir; daha açık bir deyişle, vurgu, aynı sözcede bulunan aynı türden öbür birimlere göre özellik kazandırdığı sözcüğü ya da vurgu birimini nitelendirir. Bir dilde bir *tek vurgu* vardır; *vurgular* yoktur. Belli bir dilde vurgu her zaman sözcüğün birinci ya da sonuncu sesleminde bulunduğunda, bu belirleme eksiksiz sayılır, çünkü sözcük hem kendisinden önce gelen, hem de sonra gelen sözcükten ayırt edilmiş olur. Vurgunun yeri önceden belli değilse, her sözcük için öğrenilmesi gerekiyorsa ve vurgu biriminin sonuyla başlangıcını göstermiyorsa, o zaman yücelim işlevi denilen işlevi yerine getirir vurgu: Sözcede birtakım önemli eklemlemelerin varlığını belirtmeye yarar; böylece bildirinin çözümlenmesini kolaylaştırır. Vurgu, yeri önceden belli olsa da olmasa da, ardışık belirtimlerin her birinin önemini artırıp azaltarak bildiriye kesinlik getirir. Vurgunun yeri değişmez olmadığında, daha açık bir deyişle, İspanyolca'da olduğu gibi birimi nitelendiren ardışık sesbirimler hangi sesleme düşeceğini belirlememizi sağlamadığında (örneğin /termino/daki ardışık sesbirimler *término* "sınır, bitim; terim" *termino* /termino/ "bitiriyorum" ya da *terminó* "bitirdi"den hangisinin söz konusu olduğunu anlamamızı sağlamaz) vurguya ayırıcı bir değer vermeye yöneliriz. Ama bu ancak, her üç seslemi de aynı anda vurgulu İspanyolca bir /termino/ sözcüğü, üç sesleminden hiçbirinin vurgulu olmayacağı bir başka sözcük, /ter-/ ile /-mi-/ nin vurgulu olup /-no/ nun vurgu taşımayacağı bir üçüncü sözcük, vb. düşünülebilse, benimsenebilecek bir tutum olur. Ayırıcı değer taşıyabilecek olgu, vurgunun yeridir. Vurgunun yerinin ayırıcı işlevi genellikle ikincil niteliklidir, ama İngilizce'nin de gösterdiği gibi, belli bir önem de kazanabilir: Bu dilde, sesbirimsel bakımdan, *an increase* "bir artış, büyüme", *to increase* "artmak, büyümek" gibi eşadlı ya da *a permit* "bir izin", *to permit* "izin vermek" gibi yarı eşadlı olan pek çok ad ve eylem çifti özellikle addaki ilkseslemle eylemdeki sonseslemin

vurgulu olmasıyla birbirinden ayırt edilir. Ne var ki bu böyledir diye, vurgunun -vurgu bulunan bütün dillerin paylaştığı- temel işlevinin aykırılık sağlamak olduğu, karşıtsal nitelik taşımadığı unutulmamalıdır.

3 - 34. SÖZCÜĞÜN BELİRLENMESİNDE VURGUNUN İŞLEVİ

Vurgunun temeldeki aykırılık sağlayıcı özelliğini kimi durumlarda bulandırmaya yönelen bir olgu vardır: Bu da, vurgunun yerinin önceden belli olmadığı dillerde dinleyicilerin sözcüğü, vurgunun oluşturduğu doruğa bakarak belirlemeye başlamalarıdır: *pasé* "geçtim" gibi İspanyolca bir sözcük önce / - ˊ / biçimindeki bir vurgu düzenine bağlanması açısından belirlenir; sonra, aynı çerçeve içinde, aynı düzene bağlanan *pasó* "geçti"den ayrı olması açısından algılanır: Ama hiçbir zaman bilinçli ya da bilinçsiz biçimde *paso* "geçiyorum"la karşılaştırma yapılmaz: *paso*, / ˊ - / biçiminde bir vurgu düzeni içerir; onun için de *pasé*'nin / - ˊ / biçimindeki düzeni tanınır tanınmaz, konu dışı kalır. Kötü vurgulanmış bir sözcüğün, kendisini oluşturan sesbirimler yetkin bir biçimde söylenseler bile anlaşılmadığı gözlemlendiğinde kısaca dile getirilen gerçek budur. Vurgunun böylece öncelikle algılanmasını açıklayan olgu özellikle, vurgulu seslemin, komşu vurgusuz seslemlerle kurduğu aykırılık bağıntısına dayanılarak belirlenmesidir. Bu da, belirleme işlemi için gerekli tüm öğeleri konuşucunun sunduğu anlamına gelir: Bu öğeler sözcede gerçekleşmiş olarak yer alır ve dinleyici edilgen biçimde algılar onları. Oysa sesbirimsel bileşenler için durum öyle değildir: Bunlar ancak, zincirin söz konusu noktasında bulunmayan ve sözcedeki ardışık kesitlerin her biriyle karşıtlık bağıntısı kuran dizge birimleriyle yapılan belleksel bir karşılaştırmayla belirlenebilir.

3 - 35. VURGULARIN AŞAMALANMASI

Yukarda yaptığımız gibi, bir dilin vurguları değil, vurgusu bulunduğunu kesinlemek, kimi dillerde birincil bir vurguyla ikincil bir vurgu arasında ayrım yapmak gerektiği yolundaki yaygın kanıyla çelişir gibi görünür: *Opposition* "karşıtlık; karşı koyma, vb." türünden İngilizce bir sözcükte birinci ve üçüncü seslemler vurguludur, ama üçüncü sesleme yönelik belirtim genellikle daha açıktır; Alm. *Augenblick* "an"da *Au-* üzerinde birincil bir vurgu, *-blick* üzerinde ise ikincil bir vurgu vardır. Bu iki vurgudan her birinin yeri dilbilimsel bakımdan hiç de önemsiz değildir. Çünkü Almanca'da, *un-* üzerinde birincil, *-hal-* üzerinde de ikincil vurguyu taşıyan *unterhalten* "alttan tutmak"la tersine bir dağılım gösteren *unterhalten* "(birine bir şeyden) söz etmek"i ayıran odur. Gerçekte, birincil bir vurguyla ikincil bir vurgu arasında yapılan ayrım söz konusu dillerin vurgu dizgesine ilişkin tümü kapsayıcı bir betimleme için yeterli değildir. Çünkü kuramsal olarak bileşik bir sözcükte, birbirine art arda eklenmiş ne kadar öğe varsa bir o kadar da vurgu derecesi vardır. Alm. *Wachsfigur* "balmumundan küçük yontu", *Wachs*-ta birincil bir vurgu, *-gur*'da ikincil bir vurgu taşır; ama bu bileşik sözcüğe *Wachsfigurenkabinett* "balmumu küçük yontular serisi"nde üçüncü bir öğenin eklenmesi, *-nett* üzerine düşen bir vurgu çıkarır ortaya: Bu vurgu, *Wachs*-taki birincil vurguyla *-gu*-daki daha az belirgin vurgu arasında yer alır.

Almanca gibi bir dilde durum açıktır: Bileşik sözcüğün her öğesi, bağımsız sözcük olarak kendisini nitelendiren vurguyu sürdürür: *Figur* ister sözcenin bağımsız üyesi, isterse bileşik sözcüğün öğesi olarak kullanılsın, ikinci seslem her zaman vurgusal bir belirtim içerecektir. Oysa, bileşik sözcük öğelerinin biri dışında tümünün kendilerine özgü vurguyu yitirdiği Rusça gibi bir dilde durum bambaşkadır: Bileşik sözcük *nosorǒg* [nə+sa'rɔk] "gergedan" da *nos* "burun" vurgusunu ve içerdiği ünlünün özgül tınısını yitirir; buna karşın,

Almanca'da aynı anlama gelen *Nashorn*'da her iki öğe de vurgusunu korur: Yalnız *-horn*'un vurgusu *Nas-*ınkine bağımlı duruma girer. Bütün bunlar şöyle özetlenebilir: *Vurgu birimi* Rusça'da sözcük, Almanca'da sözlükbirimdir.

İngilizce'de ise durum karmaşık bir görünüm alır: Çünkü bu dilin sözlüğünün büyük bir kesimi konuşma dili aracılığıyla ortaçağ Fransızcası'ndan ve daha yakın bir geçmişte, yazılı biçimde klasik Latince'yle Yunanca'dan aktarılmış sözcüklerden oluşur. Bu sözcükler geleneksel sözlüğün vurgu düzenlerine uyarlanmıştır: *Adduction* "(kasları) yaklaştırma; (suyu bir yerden) akıtma" ile *arisen* "kalkmış, yataktan kalkmış"ın her ikisi de - ˊ - biçiminde bir düzen sunar; *orthodoxy* "geleneksel ilkelere uygunluk; Ortodoksluk"ta, *underlying* "altta yatan"da ˝ - ˊ - düzenine uyar; *crucifixion* "İsa'nın çarmıha gerilmesi" ve *understanding* "anlayış"ın düzeni ise ˊ - ˝ - biçimindedir, vb. Her şeye karşın, Germence sözcüklerden, daha sonra ortaya çıkmış olan sözcükleri ayıran bir olgu vardır: Bu da, sözcük bileşenlerinin anlamsal ve sessel kişiliklerinin daha az belirgin olmasıdır. İngilizce konuşan hiç kimse *underlying*'daki *under*'ı belirteç ve ilgeç *under*'la özdeşleştirmekte güçlük çekmez, ama *ortho-* bağımsız bir biçimsel birim olarak algılansa da çok az kimse bu öğeye belli bir değer verebilir. Söylenenler, *understanding*'deki *under-* için de geçerlidir. Aynı biçimde hangi Alman *untersagen* "yasaklamak"taki *unter*-i anlamsal bakımdan belirleyebilir? Onun için, *ortho- -doxy*, *cruci-* ve *-fixion*'a, tıpkı *under-*, *-lying* ya da *-standing* gibi İngilizce'nin vurgu birimleri arasında yer verilebilir.

Birincil vurguyu izleyen seslemlere ilişkin vurgusal belirtimde yeğinliğin payı bulunmadığını; gerçekte, İngilizce *separate* "ayırmak" eylemini (˝ - ˊ) *separate* sıfatından (˝ - -) üçüncü ünlünün eklemlemesindeki açık seçikliğin ayırt ettiğini gözlemlemek gerekir.

Almanca'yla İngilizce'nin, genellikle öbür Germen dilleri gibi, bileşik sözcük içinde vurguların, önerme ya da tümcede genellik gösteren aşamalar düzenini korumalarıyla öbür

dillerin çoğundan ayrıldığı açıktır. Bu aşamalanma ancak bileşim iki terimle sınırlandığında iki derecenin sınırlarını aşmaz: Oysa iki terimle sınırlanma gibi bir durum yoktur. Bileşik bir sözcüğe yeni bir öğenin katılması her zaman, bu bileşik sözcüğe ek bir vurgu derecesi getirmek gibi bir sonuç verebilir. Bir dile ilişkin eksiksiz bir betimlemede doğal olarak, birçok vurgu birimini bir araya getiren birimlerdeki vurguların aşamalanması da incelenecektir. Dillerin çoğunda bu birimler sözcükten daha geniş boyutlarda olacak; yukarda anılan dillerin de içinde bulunduğu kimi başka dillerde bu birimler sözcüğü de kapsayacaktır.

IV. SINIRLANDIRMA

3 - 36. VURGUSAL SINIRLANDIRMA

Vurgunun aykırılık sağlama işlevi, daha da özel olarak yücelim işlevi (3-33), sözcükteki ya da vurgu birimindeki yeri o sözcük ya da birimin sınırlarını belirttiğinde sınırlandırma işlevi biçimine bürünerek daha da belirli bir görünüm alabilir. Çekçe'de, Macarca'da ya da İzlanda dilinde olduğu gibi vurgu ilkseslemde yer alıyorsa bu işlev eksiksiz biçimde yerine gelir. Değişmez nitelikli olmakla birlikte yeri söylem niceliğiyle, daha açık bir deyişle, son çözümlemede ardışık sesbirimlerin seçimiyle belirlenen klasik Latince'nin vurgusu gibi bir vurgu daha az etkindir. Çünkü birinci ve dördüncü seslemler üzerinde vurgu taşıyan ardışık dört kısa seslem iki sözcük arasındaki sınırın nerede bulunduğunu kesin olarak belirlememizi sağlamaz: *bónacalígula* gibi bir dizilişte vurgulara dayanarak bölümlemeyi *bónaca lígula* biçiminde mi, yoksa, anlamın da gösterdiği gibi, *bóna calígula* "iyi küçük ayakkabı (Romalı askerlerin giydiği)" biçiminde mi yapmamız gerektiğini anlayamayız.

3 - 37. BAŞKA SINIRLANDIRMA YOLLARI

Vurgu dışındaki sınırlandırıcı özellikler ya sesbirimler, ya sesbirim değişkeleriyle ayırıcı olmayan özellikler ya da incelenen dilde sözcüğün ya da başka bir anlamlı birimin yalnız ilk ya da sonsesleminde görülen sesbirim öbekleridir: İngilizce'nin /h/si hem sesbirim, hem de sınırlandırıcı göstergedir: *Mahogany* "maun ağacı" gibi aktarma bir sözcük, *be*-den sonra bir anlambirim sınırı içeren *behaviorist* "davranışçı"nın düzenine uymuştur; Almanca'daki gırtlak vuruşu [ʔ] olağan durumlarda, ayırıcı olmayan bir sınırlandırma göstergesidir; Tamul dilinde /p t k/ biçiminde gösterimi yapılabilecek sesbirimler yalnız sözcüğün ilksesleminde solukludur; Almanca'da /-nm-/ biçiminde bir sesbirim birleşimi, örneğin *unmöglich* "olanaksız"daki iki anlambirimin rastlaşması sonucu var olabilir ancak. Kimi dillerde, özellikle de Fince'de, kimi sesbirimler (/a o u/) aynı sözcükte birtakım başka sesbirimlerle (/ä ö y/) birlikte bulunamazlar; bir sözcede /a o/ ya da /u/ içeren bir seslemden /ä ö/ ya da /y/ içeren bir sesleme geçiş onun için bir sözcükten bir başka sözcüğe geçişi belirtir.

Bir sesbirim, bir değişke ya da bir sesbirim öbeği yalnızca bir sözcük ya da anlambirimin içinde görüldüğünde olumsuz sınırlandırıcı göstergelerden söz edilir; örneğin Fince'de /d/ ve /ŋ/ sesbirimleri bu durumdadır. Aynı dilde /m/ sonseslemde hiç görülmez; ilkseslemde ancak ünlü önünde yer alabilir. Bu da, /mk/ gibi bir birleşimin ancak sözcük ya da anlambirim içinde bulunabileceği anlamına gelir.

Hauteville'deki Fransız-Provans ağzı, yeri kesin olarak önceden bilmeyen ve tek başına sözcüğün sınırlarını gösteremeyecek olan bir vurgunun, eksiksiz bir sınırlandırma sağlamak üzere nasıl başka özelliklerle birleşebildiğini iyi örneklendirir. Hauteville'de vurgu /pŏ'tã/ "oyuk, çukur", /be' rĕ/ "bere" ya da /pe' šo/ "sırık"ta görüldüğü gibi sonseslemde ya da /'ťãtã/ "cep" ya da /'berĕ/ "içmek"te görüldüğü gibi sondan bir önceki seslemde bulunabilir; onun için de sözcüğün

nerede bittiğini belirlememizi sağlamaz. Ne var ki vurgu sonsesleme geldiğinden, her zaman sonses niteliği taşıyan ya da kendisinden sonra /r/ bulunan ünlü oldukça kısa bir süre içerir: /pé'šo/daki gibi sesbilimsel bakımdan kısa olmasa da, /pɔ̃'tã/ ya da /be'rĕ/deki gibi kısa olsa da bu böyledir. Ama vurgu sondan bir önceki sesleme geldiğinde, bu seslemin ünlüsü, ['be: rə] biçiminde söylenen /'berĕ/ de olduğu gibi sesbilimsel bakımdan kısa değilse son derece uzatılır. Eğer bu ünlü sesbilimsel bakımından bir sonraki ünlü uzatılacaktır; ikileşebilir bile bu ünsüz: /pɔ̃'tã/ kısa bir [t] ile [pɔ'ta] biçiminde söylenirken /'fãtã/, seslembirim birinde ya da öbüründe duyulan bir [t] ile ['fatta] biçiminde söylenir. Bu da şu demektir: Hiçbir uzamaya yol açmayan vurgular sözcüğün sonseslemini gösterir; oysa, ünlünün ünlüyü izleyen ünsüzün uzamasıyla birlikte görülen vurgular seslemin, sondan bir önceki seslem olduğunu belirtir.

V. SESBİLİMSEL BİRİMLERİN KULLANILMASI

3 - 38. SÖZLÜKSEL SIKLIKLA SÖYLEMSEL SIKLIK

Bir dilin sesbilimsel olanaklarının hiçbir zaman tümüyle kullanılmadığını, böyle bir durumda çok uzak bulunulduğunu biliyoruz. Rasgele seçilmiş Fransızca iki ünsüz sesbirim alalım ele: /š/ ve /d/; /š/, her türlü ünlü önünde yer alabilir; /d/ ise herhangi bir ünlüden sonra gelebilir; on dört ünlü sesbirim örtülü seslemlerde yer alır. Demek ki /š/ + ünlü + /d/ türünden olanaklı on dört tekseslemli var. Eğer, Fransızca'da *cheddite* denilen patlayıcıyla tanınan *Chedde* özel adını dışlarsak, bunlardan yalnızca *chade* /šod/ "sıcak anlamında dişil sıfat"a rastlanır. Bir başka seçim, örneğin /s/nin ya da /k/nın seçilmesi, on dört olanaklı biçime karşı-

lık yedi biçim oluştururdu: Bir dildeki çeşitli sesbilimsel birimler kullanımı hiç birlik göstermez. Kimi sesbirimler sık kullanılan pek çok sözcükte yer alır; kimi birimlere ise çok daha seyrek olarak rastlanır. Fransızca'da /t/ sesbirimi pek çok sözcükte bulunur (sözlüksel sıklık) ve sözcelerde sık sık karşımıza çıkar (söylemsel sıklık). Ünlülerden /i/ hem sözlükte, hem sözcelerde sıklık gösterir; sözlükte /t/ye oranla sanırım daha az karşılaşılan /l/ söylemde daha sık görülür: Çünkü belirli tanımlıkta yer alır; ister bir sözlük, isterse bir betik ele alınarak sayılama yapılsın, /ñ/ sesbirimi genellikle az çıkar karşımıza; /œ̃/ün, belirli tanımlığın erili olarak kullanılmasıyla söylemdeki sıklığı artmış olmakla birlikte, bu sesbirim için de durum aynıdır.

3 - 39. SESBİRİM BİRLEŞİMLERİ

Bir dildeki sesbirimlerin gösterenleri oluşturmak üzere ne biçimlerde öbekleştikleri çeşitli konumlardaki ayırıcı birimlerin oluşturduğu döküm dizelgelerinin karşılaştırılmasıyla ortaya çıkar. Ne var ki durumu açıkça gözler önüne sermek ve bu arada kuşkusuz bürünsel özellikleri de göz önünde tutmak yararlı olur. Salık verilebilecek bir yöntem, önce tek başlarına, yalıtılabilir bir gösteren oluşturabilecek birimlerle böyle bir kullanımda karşılaşılmamakla birlikte, öbür birimlerle aynı döküm dizelgelerinde bulunabilen birimleri ortaya çıkarmayı öngörür. Birçok dilde bu yoldan, ünlü denilen birimler ortaya konulur: Fransızca'da /o/ *eau* "su", /i/ *y* "oraya, orada", /ü/ *eu* "*avoir* eyleminin geçmiş zaman ortacı", *eut* "aynı eylemin, ilgili adılla birlikte, belirli geçmiş zamanının üçüncü tekil kişisi", vb. yalıtılabilir gösterenler oluşturur; /ò/ ("açık" o) ise yalıtılabilir bir gösteren oluşturmaz, ama /o/, /i/ ve /ü/ ile aynı döküm dizelgelerinde karşımıza çıkar: Örneğin *molle* "*mou* 'yumuşak'ın dişili", *môle* "(eril) dalgakıran; (dişil) aybalığı", *mille* "bin", *mule* "dişi katır; arkalıksız terlik" gibi sözcüklerde. Sonra, ünlülerden önce ve sonra karşılaşılan sesbirimlerle birleşimler araş-

tırılır. Bu da gösterenin ilk ve sonesleminde yer alabilecek ünsüz öbeklerini bulmamızı sağlar. Aynı gösterenin iki ünlüsü arasındaki iç öbeklerin bir son öbekle bir ilk öbek ardışıklığına ayrıştırılabilip ayrıştırılamayacağını doğrulamak kalır geriye. İşte Fransızca /kstr/ öbeğinde bu durum ortaya çıkar: Söz konusu öbek /-ks/ (bak. *fixe* "değişmez, oynamaz", *ex* "eski anlamında önek") biçiminde bir son öbekle /tr-/ (bak. *très* "çok", *tranche* "dilim") biçiminde bir ilk öbeğe ayrışır. Ama her zaman böyle olmaz: Örneğin Fince'de /-ks/ öbeği ünlüler arasında bulunur; ancak, /s/nin ünlü önünde ilkseslemde bulunabilmesine karşın /k/ sonseslemde görülmez. Böyle bir durum karşısında, bir iç öbekler dizelgesi öngörmek gerekir. Hiçbir zaman bürünsel koşullanmayı göz önünde tutmayı unutmamalıdır: Ayırıcı birimlerin birleşimlerinin vurgulu olmalarına, vurgudan önce ve vurgudan sonra gelmelerine göre değiştikleri görülür sık sık.

3 - 40. KURAL BİÇİM

En küçük gösteren çerçevesinde sesbirim ve bürünsel birim birleşimlerinin incelenmesi birçok dilde, yalıtılabilir anlambirimin belli bir biçim almaya yöneldiğini gösterir: Böyle bir anlambirim, İngilizce ve Almanca'da çoğu kez, ikili ünlüleşmiş kısa ya da uzun ünlüsü ya ilkseslem olan ya da ilkseslemde kendisinden önce yer alabilen herhangi bir sesbirim ya da ünsüz sesbirim öbeği bulunan bir seslem içerir; eğer ünlü kısaysa, onu zorunlu olarak bir ya da daha çok sayıda ünsüz izler; uzunsa ya da ikili ünlüleşmişse yine sonses olabilir. Vurgu gelebilen bu seslemi, vurgusuz bir seslem izleyebilir: Bu vurgusuz seslemin, genellikle [ə] biçiminde tınısı olan ünlüsünü bir ünsüz ya da daha seyrek olarak bir ünsüz öbeği izleyebilir. Vurgulu olabilen ünlüleri kısa olmadıklarında V́, kısa olduklarında V̆ aracılığıyla, vurgusuz ünlüleri V ile ve ünsüzleri ya da ünsüz öbeklerini C yazacıyla gösterirsek şu özlü anlatımları elde ederiz: (C) V́ (CVC)

ve (C) V̆C (CV).* Burada ayraç içine alınmış öğeler istemli öğelerdir; İng. *I* "ben", Alm. *Ei* "yumurta" V türüne, İng. *ill* "hasta", Alm. *all* "tüm" V̆C türüne, İng. *fee* "peri", Alm. *roh* "pişmemiş, ham" CV́ türüne, İng. *fill* "doldurmak", *trill* "(ses için) titremek", *strip* "soymak, elbisesini çıkarmak", *strict* "sıkı, katı, tam", Alm. *voll* "dolu" *tritt* "ayak basıyor", *streng* "sert", *Takt* "dokunum; incelik," CV̆C türüne, İng. *wonder* "şaşırmak", *bottle* "şişe", Alm. *Mutter* "anne", *Schatten* "gölge" CV̆CVC türüne, vb. bağlanır.

Bir dildeki yalıtılabilir anlambirimlerin olağan biçimine kimileyin kural biçim denilir. Çince'de kural biçim tekseslemlidir. Sam dillerinde ise, aracı ünlüler bulunsun bulunmasın, üç ünsüzdür. Bunlar, söz konusu kavramın açık bir anlam taşıdığı dillerdir. Örneğin Fransızca için bir kural biçim ortaya koymak daha güçtür. Ne var ki gündelik dilde uzun sözcüklerin *métro* "metro" *vélo* "bisiklet", *télé* ya da *té-vé* "televizyon" türünden ikiseslemlilere indirgenmeye yöneldiği de göz önünde tutulmalıdır.

3 - 41. BİÇİMBİLİMSEL SESBİLİM

Çoğu kez bir dilin sesbilimsel düzeni sunulurken bu incelemeye, Fransızca *peuvent* "*pouvoir* '-e bilmek'in bildirme kipi şimdiki zaman üçüncü çoğul kişisi", *pouvons* "*pouvoir* '-e bilmek'in bildirme kipi şimdiki zaman birinci çoğul kişisi", *meurent* "mourir 'ölmek' eyleminin bildirme kipi şimdiki zaman üçüncü çoğul kişisi", *mourons* "*mourir* 'ölmek' eyleminin bildirme kipi şimdiki zaman birinci çoğul kişisi", *preuve* "kanıt", *prouvons* "*prouver* 'kanıtlamak' eyleminin bildirme kipi şimdiki zaman birinci çoğul kişisi", vb. de ya da Almanca'nın, "tını değişimi" başlığı altında toplanan ve *Bücher*

---

* Öngörülen karşıtlığı yansıtmak için özlü anlatımda yazarın kullandığı yazaçları (V = Voyelle "ünlü", C = Consonne "ünsüz") koruyoruz. ÇN.

"kitaplar" türünden çoğullar ya da *fällt* "düşüyor" ya da *gibt* "veriyor" türünden eylem biçimleri oluşturmaya yarayan bükünlerinde görüldüğü gibi, ünlü ya da ünsüz almaşmalarına ilişkin incelemeyi de katma eğilimi görülür. Biçimbilimsel sesbilim adı altında yapılan bu inceleme, küçük bir Alman çocuğunun *bringen* "getirmek"e dayanarak, *singen* "şarkı söylemek", *gesungen* "*singen*'in geçmiş zaman ortacı" örneğine göre *gebracht* "bringen'in geçmiş zaman ortacı" yerine *gebrungen* biçimini oluşturmasına yol açan düzenek türünden birtakım kendiliğinden uyarlanımları ortaya çıkarmayı amaçladığında son derece yerindedir. Ama bunun sesbilimle hiç ilgisi yoktur; almaşmanın koşullanması salt biçimbilimseldir ve hiçbir biçimde sessel etkenlerle belirlenmiş değildir. Sesbilimle bir ilişki kurulduğunu varsaydıran biçimbilimsel sesbilim terimi bu nedenle, dilbilgisel amaçlarla konuşucuların yararlandığı ayrımlara ilişkin incelemeyi belirtmek için kullanılmamalıdır.

4

ANLAMLI BİRİMLER

I. SÖZCELERİN ÇÖZÜMLENMESİ

4 - 1. BÜRÜNSEL GÖSTERGELERİN İKİNCİL NİTELİKLİ İŞLEVİ

Doğal olarak, anlamlı birimlerle birinci eklemlilik birimlerini özdeşleştirmeye yöneliriz. Ama unutmamak gerekir ki, *il pleut*? nün bir soru olmasını sağlayan ezgisel eğrideki yükseliş gibi bir bürünsel özellik bir gösterenle, daha açık bir deyişle, eğrideki yükselişle bir gösterileni birleştirir: Bu gösterilen, Fransızca'da *est-ce que*'de bulunduğu kabul edilen gösterilendir. Demek ki çift eklemliliğe uymayan göstergeler de var. Bu göstergeler insansal bildirişim eylemlerinde önemsiz sayılamayacak bir işlev yerine getirir. Ne var ki ikincil nitelikli görmek gerekir bunları: Çünkü ancak çift eklemli olduğunda bir sözce tam anlamıyla dilsel sayılır. Aşağıda yalnız birinci eklemlilik birimleri üzerinde duracağız; ama bunların yerine bürünsel göstergeler kullanılabileceğini de hiçbir zaman gözden uzak tutmayacağız.

4 - 2. ÇÖZÜMLEMEDEKİ GÜÇLÜKLER: KARIŞIM

Nasıl sesbilimde ilk işlem gösterenleri en küçük ardışık birimlere, daha açık bir deyişle sesbirimlere ayrıştırmaksa, burada da ilk işlem sözceleri ya da sözce parçalarını, anlambirim diye adlandırdığımız en küçük ardışık anlamlı birimle-

re ayrıştırmaktır. Şunu hemen belirtmeliyiz: Söz konusu işlem her zaman sonuna dek götürülemeyebilir. Bunun da nedeni, anlambirimlerin iki yönlü birimler olmasıdır: Bunlardan biri gösterilen yönü, öbürü ise, gösterilen yönünü ortaya çıkaran gösteren yönüdür. Gösterilenin ortaya çıkabilmesi için, sözcenin, başka bir durumda bürünebileceği biçimden sesbilimsel bakımdan ayrı olması gerekir. Ama aynı sözcede bir arada bulunan iki gösterilen gösterenlerini öyle kaynaştırabilirler ki ortaya çıkan biçim ardışık kesitlere çözümlenemez. Fransızca'daki *à* "çok değişik türden işlevleri olan ilgeç" ve *le* "belirli eril tanımlık" göstargelerinin gösterilenlerini alalım ele: genellikle *il* est à Paris "O Paris'te" ve *le* chapeau "(belirli tanımlıkla) şapka"da bunlardan birincisinin göstereni /a/, ikincisinin göstereni ise /l/dir; ama bu iki gösterge söz zincirinin aynı bölgesinde bulunur da bir ünsüzden önce gelirse, *au* biçiminde yazılan çözümlenemez tek bir /o/ göstereni edinirler (*il va à l'hôpital* "hastaneye gidiyor", ama *il va au marché* "çarşıya gidiyor"). İngilizce'deki "kesmek", gösterileniyle "geçmiş zaman" gösterilenini alalım ele; bunlardan birincisinin göstereni /kʌt/tır; ikincisininse büyük bir çoğunlukla /d/dir; ama bu iki gösterge sözcede bir araya geldiğinde kaynaşarak /kʌt/ biçiminde ortaya çıkarlar: Örneğin *he cut* "kesti"de (bak. aynı eylemin şimdiki zamanının aynı kişisi *he cuts* /hi kʌts/). Lat. *malorum* "elmaların"da *-orum* hem "tamlayan" hem de "çoğul" gösterilenlerine gösterenlik yapar, ama neyin tamlayanın, neyin çoğulun karşılığı olduğu belirlenemez. Bütün bu durumlarda, çeşitli gösterenlerin *karışımın*dan söz edilecektir.

Karışım, aynı gösterilenin bağlama göre değişik biçimlere bürünmesi gibi daha genel nitelikli bir olayın özel bir görünüşü sayılabilir: Fransızca'da "gitmek" gösterileni bağlamlara göre /al/, /va/, /i/ (*i-ra* "(özneyle birlikte) gidecek") ya da /aj/ (*aille* "[ilgili bağlaç ve özneyle birlikte] gitsin") olur. Bu değişkelerin (bütünleyici dağılım içinde bulunduklarından değişke olarak belirlenir bunlar) varlığı, bir anlambirimin gösterenine bakılarak kesinlikle belirlenemeyeceğini

gösterir. Karışım kavramının kullanılması betimlemeciye birtakım davranış özgürlükleri sağlar: *singen*'in geçmiş zamanı Alm. *sang*'la ilgili olarak çözümlemeyi "şarkı söylemek" gösterileninin karşılığı /z...ŋ/ biçiminde kesintili bir gösterenle "geçmiş" gösterileninin karşılığı bir /..a.../ göstereninin ayırt ederek gerçekleştirmek ya da /zaŋ/ı, iki ayrı gösterilenin karşılığı olan bir karışım biçiminde yorumlamak önem taşımaz.

4 - 3. ANLAMBİRİMLERE AYRIŞTIRMA

Sözcelerin anlambirimlere çözümlenmesini sağlayan işlem, gösterenlerin sesbirimlere ayrıştırılmasını sağlayan işlemle benzerlikler gösterir. Kuşkusuz, her iki durumda da, konuşucunun özel bir seçimine konu olmuş kesitleri belirlemek söz konusudur. Sesbirimlerde, belli bir gösteren elde etmek için seçilmesi gereken kesitler söz konusuydu; burada ise, konuşucunun, doğrudan doğruya bildiriye verilecek değerle ilişkili olarak seçmiş olması gereken kesitler karşısındayız. Çözümleme, sesleri açısından gitgide daha az ayrılık gösteren, anlamsal bakımdan ise birbirine gitgide daha yakın olan sözcelerin karşılaştırılmasıyla gerçekleştirilecektir. Örneğin, Fr. /ilkur/ *il court* "koşuyor"la /nukuriõ/ *nous courions* "koşuyorduk"u alalım ele; gösterenlerin ortak yanı /kur/, gösterilenlerinse "koşmak" kavramıdır; gösterenler de, gösterilenler de geniş ölçüde ayrılıklarını sürdürürler; /nukuriõ/la /nukurõ/ "koşuyoruz" birbirine çok daha yakındır: Ortak yanları /nukur...õ/la "koşmak" ve "çoğul birinci kişi" gösterilenleridir (bu gösterilenler /nukuriõ/ la /vukurie/ *vous couriez* "koşuyordunuz"un ve /nukurõ/la /vukure/ *vous courez* "koşuyorsunuz"un birbirine yaklaştırılmasıyla ayrıştırılmıştır); burada gösterenler birbirinden yalnızca birinci gösterene /...i.../ nin katılarak ikinci gösterende bu /...i.../ nin bulunmamasıyla ayrılır; gösterilenlerse birinci gösterilende bulunan, ikinci gösterilende bulunmayan "hikâye zamanı" kavramıyla ayrılır. Demek ki gösterileni "hikâye

zamanı" ve göstereni, bir sonses /-õ/dan önce bütüne katılan bir /-i/ olan bir anlambirim koymuş oluyoruz ortaya. Bu hikâye zamanının göstergesi, "çoğulun ikinci kişisi" kavramıyla birlikte bulunduğunda aynı /i/ gösterenini içerir, ama başka bağlamlarda /-è/ (*il courait*/ ilkurè/ "koşuyordu") göstereni aracılığıyla anlatılır. Kimi bağlamlarda (*que nous courions* /knukuriõ/ "[yaklaşık olarak] koşalım") aynı /-i-/ göstereni bambaşka bir gösterilenin, "isteme kipi" denilen gösterilenin karşılığıdır. Bu gösterilenin, "hikâye zamanı"nda /-è/ gösterenini ortaya çıkaran "kişiler"le birlikte bulunduğunda ("koşmak" söz konusu olduğunda) hiçbir ayrı anlatımı yoktur: *Il veut* /ilvɸ/ "istiyor"dan sonra isteme kipi *que nous courions* /knukuriõ/la*, karşılaşırız; "tekil üçüncü kişi"yle birlikte bulunduğunda biçim aynıdır her iki durumda da: /kilkur/; yazımdaki ayrılıklara (*qu'il coure* ve *qu'il court*) karşın bu böyledir; bu durumda çoğu kez gösterenin sıfır olduğu söylenir.

Yukardaki çok sınırlı incelemeye dayanarak Fransızca' da, bağlamlara göre /-i-/ ya da /-è-/ ile belirtilen bir "hikâye zamanı" gösterileniyle, göstereni kimi kez /-i-/, kimi kez sıfır olan bir "isteme kipi" gösterileni bulunduğunu söyleyebiliriz. Örneğin "il faisait /il-fəzè/ "yapıyordu", *qu'il fasse* /kilfas/ "(yaklaşık olarak) yapsın" gibi biçimleri de ele alacak daha geniş bir inceleme çözümlememizin, "hikâye zamanı" göstergesine (-/-i-/, /-è/) ilişkin tüm olguları kapsamakla birlikte, "isteme kipi" (-/-i-/, sıfır) konusunda açıklık kazanması gerektiğini gösterecektir: Çünkü isteme kipinden /kilfas/ bildirme kipinden /kilfè/yle özdeş değildir. Bu durumda, "isteme kipi" gösterileninin "yapmak", "bitirmek", "yalan söylemek" gösterilenlerinin yanı sıra daha başka gösterilenlerle birlikte bulunduğunda, söz konusu gösterenlerin özel bir değişkesinin (/fas/, /finis/, /mãt/) kullanılmasını gerektirdiğini belirtelim.

---

* *il voit* /ilvua/dan sonra bildirme kipi *que nous courons*.

4 - 4. KESİNTİLİ GÖSTERENLER

Şimdi /nukurõ/*nous courons*'u /kurõ/*courons* "koşalım" la karşılaştırırsak, gösterilenlerde "koşmak" ve "çoğul birinci kişi" özelliklerinin ortak olduğunu, oysa birinci öğeyi, ikinci öğedeki "buyurma" özelliğine karşıt olarak "bildirme" özelliğinin nitelendirdiğini gözlemleriz; /nu/nun "bildirme"nin karşılığı gösteren olduğunu söylemeye yöneliriz; bu durumda, /kure/ *courez* "koşun"la karşıtlaşan bir /vu/ değişkesi belirlemek gerekir /vukure/ *vous courez* "koşuyorsunuz"da. Ama *il nous l'a dit* "bize bunu söyledi" ya da *c'est pour vous* "bu sizin için" gibi başka bağlamlar /nu/ *nous* "biz"i "çoğul birinci kişi"yle, /vu/ *vous* "siz"i ise "çoğul ikinci kişi"yle özdeşleştirmemizi sağlar; onun için, /nukurõ/da /nu/ ile /õ/un "çoğul birinci kişi" gösterileninin kesintili göstereni olduklarını ve ayrıca /nu/nun -/-õ/un değil-, bu gösterilenin anlatımıyla "buyurma"nın sıfır gösterenine karşıt olarak "bildirme"nin gösterilenini birlikte içerdiğini ortaya koymamız gerekir.

4 - 5. "UYUM"

/nukurõ/daki /nu...õ/ gibi *kesintili* gösterenler uyum denilen olgudan kaynaklanır çoğu kez: /lanimalpè/ *l'animal paît* "hayvan otluyor"la karşılaştırılan /lezanimopes/ *les animaux paissent* "hayvanlar otluyor"da "çoğul" göstergesinin üç ayrı anlatımı vardır: /la.../yerine /leza.../, /...mal.../ yerine /...mo.../ ve /...pè/ yerine /...pes/; şöyle de diyebiliriz: "çoğul"un göstereni, "hayvan"la "otlamak" gösterilenlerinin karşılığı olan gösterenlerin özel bir değişkesinin eşlik ettiği /-ez-/dir. Kuşkusuz burada bir tek çoğul anlambirimi vardır: /lešamãž/ *les chats mangent* "kediler karınlarını doyuruyor" da göstereni yalnızca /-e-/ olan çoğul anlambirimi.

/lagrãdmõtañblaš/ *la grande montagne blanche* "büyük ak dağ"da söz konusu olduğu gibi bir cins uyumu durumun-

da "dişil" özelliğini "dağ" içerir, çünkü "dişil" "dağ"dan hiçbir zaman ayrılamaz. Fransızca'da "dişi cins" karşılığı, son derece değişken gösterenli bir anlambirim varsa da, (örneğin /es/-*esse*), "dişil"in karşılığı bir anlambirim yoktur. Bu dilde, göstereni, özeksel anlatımı dışında sözcenin başka noktalarında da belirmesi bakımından genellikle kesintili olan, "dişil cinsten" olduğu belirtilen anlambirimlerle ya da anlambirim birleşimleriyle karşılaşılır (özeksel anlatım burada /...mõtañ.../dır); sözcenin başka noktalarında /la.../, /...ãd.../, /...ãš/ var, /l.../, /...ã.../ /...ā yerine; *montagne* yerine *rideau* "perde" kullanılsa (*le grand rideau blanc* "büyük beyaz perde") bu son üç biçimle karşılaşılırdı.

4 - 6. ANLAMBİRİMLERİN YAPISINDAKİ DEĞİŞKEN KARMAŞIKLIK

Buraya değin kullandığımız Fransızca'da alınmış örnekler, sözcelerin anlambirimlere ayrıştırılmasının karmaşık bir işlem olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Gerçekten de karmaşık bir işlemdir genellikle bu. Ne var ki bu karmaşıklık bir dilden öbürüne ve aynı dil içinde de bir anlambirim türünden öbürüne büyük değişiklikler gösterir. Öyle diller var ki bunlarda gösterenlerin değişmezliği ve sürekliliği, dışına pek çıkılmayan bir kuraldır: Aynı gösterilenle ilgili olarak Fransızca'da duruma göre *je* "ben", *me* "beni, bana, ben" ya da *moi* "ben, beni, bana" denilirken Vietnamca'da yalnızca *tôi* kullanılır. Kimi durumlarda, "tekil birinci kişi"nin göstereni Fransızca'da komşu eyleme taşar, bunun sonucunda da /žsüi/ *je suis* "être 'olmak' eyleminin bildirme kipi şimdiki zaman tekil birinci kişisi" (/tüe/*tu es* "aynı eylemin aynı kip ve zamanının tekil ikinci kişisi", /ilè/ *il est* "aynı eylemin aynı kip ve zamanının tekil üçüncü kişisi"nin yanı sıra, /žvè/ *je vais* "gidiyorum" "gidiyorsun" (tüva/ *tu vas* /ilva/ *il va* "gidiyor"un karşısında) biçimleri çıkar ortaya; oysa Fransızca eylemlerin Vietnamca'daki karşılıklarında değişmez bir köken vardır. Doğrudan doğruya Fransızca'da da anlambirim gösterenlerinin değişmediği görülür sık sık: "sarı" her

zaman /žón/dur; ister tek başına, isterse türevlerde (bak. /žón-is/ *jaunisse* "sarılık", /žón-è/ *jaunet* "hafif sarı") kullanılsın durum değişmez; dildeki eylemlerin büyük bir çoğunluğunun kökeni (/don-/ "donner 'vermek'in kökeni", /šãt/ "chanter 'şarkı söylemek'in kökeni", /mãž-/ "*manger* '(yemek) yemek'in kökeni" gibi) eylem çekiminin bir ucundan öbür ucuna özdeşlik gösterir.

Gösteren değişkelerinin incelenmesi *biçimbilim*in konusudur. Sözcüğün geleneksel çerçevesi içinde ya da her anlambirim tek tek ele alınarak biçimbilim incelemesi yürütüldüğünde, çoğu kez sanıldığı gibi tüm dilbilgisel anlambirimlerin (bak. aşağıda, 4-19) sayılıp dökülmesiyle özdeşleşmez bu. Fransızca değişmez *pour* "için" biçimbiriminin biçimbilimde yeri yoktur; oysa *all(er)* sözlükbirimi /al-/, /va/, /i-/, /aj/ değişkeleriyle birlikte su götürmez biçimde bu incelemede yer alır.

4 - 7. GÖSTEREN DEĞİŞKELERİYLE GÖSTERİLEN DEĞİŞKELERİ

Anlambirimlerin gösterenlerinin değişkeleriyle sesbirimlerin değişkeleri, her iki durumda da birleşimsel ya da bağlamsal değişkelerden söz edilerek birbirine yaklaştırılabilir. Kuşkusuz, sesbirimler söz konusu olduğunda değişimleri belirleyen bağlam sessel bir bağlamdır; anlambirimlerde ise gösterensel bir bağlam: /...i.../ "hikâye zamanı" "çoğul birinci ya da ikinci kişi"yle birlikte bulunduğunda; /...è/ ise aynı zaman öbür "kişiler"le birlikte bulunduğunda kullanılır. Ancak, aynı anlambirimin iki değişkesinin kullanımındaki koşullanmanın sessel bağlam açısından belirtildiği durumlar da vardır: İngilizce çoğul, ıslıklı ya da hışırtılıdan sonra /...Iz/ ile, bir titreşimli olarak gerçekleşen başka her sesbirimden sonra /...z/ ile ve bir titreşimsiz olarak gerçekleşen başka her sesbirimden sonra /...s/ ile belirtilir. Demek ki *sin* /sIn/ "günah, suç"un çoğulu /sInz/ olacaktır; ne var ki /s/ ile /z/ arasındaki almaşma sessel bağlamca *sesbilimsel olarak* belir-

lenmiş değildir; çünkü /sInz/ın yanında *since* /sIns/ "-den beri; çünkü" vardır; bu koşullanma sessel olarak belirtilebilir, ama ancak belirli bir dilbilgisel kullanım için geçerlidir.

Gösterenlerin birleşimsel değişkelerinin yanı sıra /žpɸ/ *je peux* "*pouvoir* eyleminin bildirme kipi şimdiki zaman tekil birinci kişisi", /žpüi/ *je puis* "aynı eylemin aynı kip ve zamanının aynı kişisi" gibi istemli değişkeler de vardır: Bunlar, yukarda (3-17) oyuncunun konuşmasındaki gırtlaktan çıkarılan *r* ile yuvarlanan *r* arasında saptadığımız ilişkiye benzer bir ilişki içindedir.

İnsan dilinin iki eklemlilik düzeyindeki birimler için aynı terimleri kullanmak yerindeyse de, gösteren değişkeleriyle sesbirim değişkeleri arasında temel nitelikli bir ayrılık bulunduğunu da belirtmek gerekir: Bu ayrılık, sesbirim değişkelerinin ayrık nicelikler biçiminde tanımlanmamasından kaynaklanır: Bir sesbirimin her gerçekleşmesi bir değişkedir, çünkü fiziksel bakımdan, bağlamla konuşucunun ruhsal durumunun etkisiyle başka her gerçekleşmeden, çok az da olsa ayrılır. Oysa, gösteren değişkeleri, sesbirimler, daha açık bir deyişle ayrık birimler biçiminde tanımlanır: Kırsal kesimden birinin yuvarlanan *r* ile söylediği /kur/ *cours* "koş" ya da "(ilgili özneyle) koşuyorum, koşuyorsun", *coure* "(ilgili bağlaç ve özneyle) koşayım, koşsun", *courent* "(ilgili özneyle) koşuyorlar, (ilgili bağlaçla) koşsunlar" /kur/ göstereninin bir değişkesi değildir, doğrudan doğruya /kur/ göstereninin kendisidir. Bir gösteren olarak /kur/un değişkesi yoktur; "gitmek" gösterileni Fransızca'da /nuzalõ/ *nous allons* "gidiyoruz" /...al.../ ve /nuzirõ/ *nous irons* "gideceğiz" de /...i.../ ile anlatıldığında değişkeyle karşılaşılır. Bir gösteren ya da gösterilen değişkesi her zaman kesintili ayırıcı birimlerle ya da sıfırla bağıntılı olarak belirlenebilir. Anlambirimin gösterilen yönü söz konusu olduğunda ise durum bambaşkadır. Çünkü bunun değeri bağlamlara ve durumlara göre, sesbirimin gerçekleşmesi denli büyük bir değişiklik gösterir; şu sözleri karşılaştırınız: *Il court après l'autobus* "otobüsün ardından koşuyor", *il court après la fortune* "servet peşinde

koşuyor", *il court le cerf* "geyik avlıyor", *c'est un coureur* (bir stadyumda ya da bir salonda söylenmesine göre) "o bir koşucudur" ya da "o bir çapkındır".

II. ANLAMBİRİMLERİN AŞAMALANMASI

4 - 8. ANLAMBİRİMİN YERİ HER ZAMAN BELİRGİN NİTELİKLİ DEĞİLDİR

Sesbirimleri saptamak için önce, belli bir bağlamda yer alabilecek birimleri ortaya koyduk. Gerçekten de, iletilmek istenen bildiriye sözcenin tam uygun olabilmesi için onun her noktasında konuşucunun, aralarında seçim yapması gereken birimleri bulmak söz konusuydu: Eğer bu bildiride Fr. *mal* /mal/ sözcüğü bulunuyorsa, ilkses olabilecek ünsüz sesbirimler arasından /m/yi, sonra, örtülü seslemde yer alabilecek ünlü sesbirimler arasından /a/yı, bir de sonses olabilecek ünsüzler arasından /l/yi seçmek gerekecektir. /m/, /a/ ve /l/ sesbirimleri seçildikten sonra, bunlar herhangi bir biçimde sıralanamaz, çünkü öyle yapılırsa, dilimizin dönmeyeceği birleşimler (/aml/) ya da herhangi bir başka anlambirim (/lam/ *lame* "ince tabaka; tıraş bıçağı, vb.") elde edilir. Gerçekten de, sesbirim ayırıcı işlevini belli bir konumda yerine getirir.

Anlambirimlerin anlamsal işlevi, bunların görevlerini oldukça değişik biçimde yerine getirmelerine yol açar: /m/ ile /l/ yer değiştirdiğinde /mal/ de nasıl kimlik değiştirirse, *Pierre* ile *Paul*'ün yeri değiştirildiğinde anlamı da değişen *Pierre bat Paul* "Pierre Paul'ü dövüyor", gibi bir sözcenin yanı sıra, *je partirai demain* "yarın gideceğim" gibi, kimi anlambirimlerin yerini değiştirip *demain, je partirai* "yarın gideceğim" dersem anlamında hiçbir zaman değişiklik olmayacak sözceler de vardır. Eğer, *je partirai demain*'deki *demain* "yarın"ın yerine *en voiture* "arabayla" ya da *avec mes va-*

lises "bavullarımla" sözünü koyarsam bu, *demain, en voiture ve avec mes valises* arasında -nasıl *mal*'ın başında /m/yi kullanmam /b/yi, *Pierre bat Paul*'de *Pierre*'i kullanmam *Jean*'ı dışlarsa- bunlardan birinin kullanılması öbürlerini dışladığı için bir seçim yapmak zorunda kaldığımı göstermez. Üç kesiti de bir arada kullanabilir ve örneğin, *je partirai demain en voiture avec mes valises* "yarın bavullarımla birlikte arabayla gideceğim" diyebilirim; *demain, en voiture* ve *avec mes valises*'le karşıtlaşmaz. Burada, "karşıtlaşmak"ın dilbilimsel kullanımının gerçekte bu terimin olağan kullanımından ne denli az ayrıldığını görüyoruz: *Demain*, aynı sözcede, *en voiture* ve *avec mes valises*'in yer almasıyla karşıtlaşmaz, çelişmez. Ama *hier* "dün" ya da *aujourd'hui* "bugün"ün bulunmasıyla karşıtlaşır: Tıpkı *mal* süzcüğünün başında /m/nin /b/yle karşıtlaştığı gibi. Sesbirimler söz konusu olduğunda, karşıtlık bir noktada bağdaşmazlık içerir: /mal/de /m/ zincirin bu özel noktasında /b/yle karşıtlaşır, ama komşu konumlardan birinde dışlamaz onu: /emabl/ *amiable* "sevimli"-de olduğu gibi. Anlambirimlere ya da daha karmaşık göstergelere gelince iş değişir; karşıtlık belli bir sözcede bağdaşmazlığı içerebilir: *Aujourd'hui, je partirai demain* "yarın gideceğim bugün" demek olanaksızdır. Sesbirimlerde olduğu gibi anlambirimlerde de aynı dizgenin öğesi olma karşıtlık, daha açık bir deyişle *dışlayıcı seçim* içerir. Onun için, istenirse, *demain, aujourd'hui* ve *hier*'in aynı dizgeye bağlandığı, buna karşın *demain* ile *en voiture*'ün değişik dizgelerin öğeleri olduğu söylenebilir. Ne var ki anlambirimler için, herhangi bir kısıtlama olmadan, zincirin aynı noktasında görülebilecek birimlerin bağlandığı dizgeleri belirlemeye kalkışamayız.

4 - 9. SÖZDİZİMSEL ÖZGÜRLÜK VE TUTUMLULUK

Bir yandan sesbirimlerin durukluğunun, bir yandan da, anlambirimleri sözcede sıralamak söz konusu olduğunda konuşucunun yararlandığı olanakların nedenlerini anlamak oldukça kolaydır. Gerçekten de, sesbirimlere ilişkin olarak,

bunların yalnız karşıtsal özelliklerinin değil, aynı zamanda karşılıklı konumlarının da belirgin nitelik taşıması tutumluluk sağlar: Fransızca'daki /a/, /p/ ve /l/ sesbirimlerini alalım ele; bunların gösteren içindeki karşılıklı yerleri belirgin özellikli olmasa, ayrımsız olarak [apl], [pal], [lap] vb. biçimlerinde söylenebilecek bir tek gösteren oluştururlardı ancak. /pal/, /pla/, /alp/ ve /lap/, daha açık bir deyişle *pal* "kazık", *plat* "düz, yassı", *alpe* "yüce dağ", ve *lape* "(ilgili özneyle) lık lık içiyorum ya da içiyor" biçiminde dört ayrı sözcük oluşturmaları yerlerinin önemli olması sonucudur. Kuşkusuz, anlambirimlerin karşılıklı konumunun (örneğin *Pierre bat Paul*'de) belirginlik taşıması da tutumluluğa uygun düşer; ama anlambirimlerin ya da daha karmaşık göstergelerin sıralanmasındaki belli bir özgürlük konuşucuya gözle görülür yararlar sağlar. Çünkü ona, içinde bulunduğu koşullara uygun bir düzen içinde, iletilecek deneyimi çözümleme olanağı verir. Aşağıdaki incelemenin de göstereceği gibi, tümce kuruluşuna ilişkin bu özgürlük çeşitli yollardan sağlanabilir.

4 - 10. BİR ANLAMBİRİMİN BAĞINTILARINI BELİRTMEDE İZLENEN ÜÇ YOL

İletilecek deneyim, dilin, kimi yönlerini ortaya çıkarmayı sağladığı bir bütün olarak görülebilir. "Dün köyde şenlik vardı": Bu bilginin, herhangi bir sıraya göre yerleştirilen üç anlambirimle iletileceği bir dil düşünebilirim; anlambirimlerden biri tek başına yalnız "şenlik" kavramını değil, bir şenliğin gerçekten var olduğunu gösterecek, bir başka anlambirim yalnız bir köyü değil, bir olayın gerçekleştiği yer olarak bir köyü belirtecek; "dün"ün tam karşılığı olan bir üçüncü anlambirim ise bildirinin aktarıldığı günden önce gelen günü, salt kendisi bakımından değil, olayın yer aldığı süre dilimi olarak dile getirecektir. Bu anlambirimlerden birincisinin Fransızca'daki karşılığı, *il y avair fête* anlambirimler dizilişidir: Bu diziliş ayrıca, o denli açık olmamakla birlikte *hier*'i ikinci kez gerçekleştiren bir geçmiş zaman anlambirimi (*-ait*)

içerir; burada özellikle "şenlik" kavramıyla (*fête*) "gerçekten var olma" kavramı (*il y a*) birbirinden ayrılmıştır. Aynı biçimde, ikinci anlambirimin karşılığı *au village* "köyde" anlambirim dizilişidir: Burada, "köy" (*village*) kavramıyla "bir şeyin olup bittiği yer" kavramı (*au* karışımındaki *à* ilgeci) ayrı ayrı anlatılır; bu arada, söz konusu köyün herhangi bir köy olmadığı da belirtilir (*au* karışımındaki *le* tanımlığı). Yalnız üçüncü anlambirim Fransızca karşılığını tek anlambirimde, *hier*'de bulur: Bu anlambirim tek başına, bugünden önce gelen günle aktarılan olay arasında belli bir bağıntı kurar; *hier* "içinde" anlamıyla "bugünden önce gelen gün" anlamının bileşimidir neredeyse. Bu, *hier*'in gösterilenini iki ayrı gösterilene ayrıştırmaya hakkımız olduğu anlamına gelmez; iki kavramın Fransızca'da her zaman bir arada bulunduğunu ve bir tek dilsel birim oluşturduğunu gösterir.

Yalın bir anlambirimin belli bir sözcede, bildirinin özünü değiştirmeden, şurada ya da burada yer alabilmesi için, *hier, aujourd'hui, demain* gibi, sözcenin geri kalan bölümüyle kurdukları bağıntıları içeren anlambirimler türüne bağlanması gerekir genellikle. Yoksa, bağlamla olan ilişkilerini gösteren özel anlambirimler eklenmesiyle (örneğin *au village*, en voiture, avec mes valises'de bu durum görülür) anlambirime belli bir konum özgürlüğü sağlanır. Bağlamla olan ilişkilerini içermeyen ve bağıntı belirten anlambirimler almayan bir anlambirimin sözcenin geri kalan bölümüyle kurduğu bağıntıları sözcedeki konumuyla belirtmesi gerekir; *Pierre bat Paul*'de *Paul, bat*'dan sonra gelmesiyle dayak yiyen, *Paul bat Pierre*'de ise *bat*'dan önce gelmesiyle dayak atan kişi olarak belirtilir.

4 - 11. ÖZERK ANLAMBİRİMLER

Yalnız bir deneyim öğesine gönderme içermekle kalmayan, aktarılacak deneyimin öbür öğeleriyle de belli bir bağıntı içeren *hier* gibi özerk anlambirimler Fransızca'da bile yalnızca zaman göstermezler; örneğin Fransızca *vite* "çabuk,

hızlı" da aynı türdendir; bu anlambirim yalnız hızlılığı göstermez, söz konusu sürecin gerçekleşme hızını da belirtir. Bu birimler geleneksel belirteç sınıfına girerler. Ancak büyük bir sıklık gösterdiklerinde ve ayrık deneyim öğesinin anlatımından daha sık olduklarında tutumluluk sağlarlar: *Vite, rapidité* "hızlılık"tan daha sıktır; *hier*'e gelince, bu anlambirim belirteç özelliğinden yoksun, daha açık bir deyişle, belli bir olguya gönderme yapmayan aynı kavramdan o denli daha sık görülür ki, söz konusu kavramın belirtilmesi için "bugünden önce gelen gün" denli karmaşık bir anlatıma başvurulması gerekir.

Özerk bir anlambirimin sözcenin geri kalan bölümüyle kurduğu bağıntının niteliği bu sözcedeki yerine bağlı değildir. Bu, özerk anlambirimin önerme içindeki konumunun zorunlu olarak anlam açısından önem taşımadığını göstermez: *Il faut vite courir* "hemen koşmak gerekir", *il faut courir vite* "hızlı koşmak gerekir"le aynı anlama gelmez. Bu iki durumda anlambirimin "gelme noktası"nın aynı olmadığı belirtilecektir. İlişkilerinin belirtiminde başka bir şeye bağlı olmayan anlambirimlerin yalnız, burada tasarlandıkları biçimde, özerk anlambirimler olmadığı da göz önünde tutulmalıdır: Fransızca *jette* "(ilgili özneyle) fırlatıyorum; fırlatıyor" ya da *donne* "(ilgili özneyle) veriyorum; veriyor" gibi bir eylemsel anlambirim yalnız anlamını değil, aynı zamanda yüklem olarak kullanılmasını, daha açık bir deyişle, sözcenin öbür öğeleriyle kurduğu bağıntıların niteliğini de içerir.

4 - 12. İŞLEVSEL ANLAMBİRİMLER

Bir deneyim öğesinin, bağlamıyla çeşitli ilişkiler içinde bulunabilecek bir öğe olarak düşünüldüğü bütün durumlarda, bir yandan bu öğeyi, bir yandan da her bağıntı türünü ayrı bir anlatımla donatmak daha ileri düzeyde bir tutumluluk sağlar. "Eylemi yapan kimse" değeriyle /bak/ gibi bir göstereni olan bir anlambirim; "eylemin etkisinde kalan kimse" değeriyle /som/ göstereninı içeren bir başka anlam-

birim ve "eylemden yararlanan kimse" anlamı taşıyan, göstereni de /tin/ olan bir üçüncü anlambirim bulunan bir dil düşünelim. Fransızca'da bir tek *homme* /òm/ "insan, kişi, kimse; adam, erkek" bulunmasına karşın, bu dilde birbirinden apayrı üç "sözcük"le karşılaşılacaktır: *l'homme marche* "adam yürüyor"un eşdeğerlisinde kullanılacak /bak/, *j'ai vu l'homme* "adamı gördüm" sözündeki /som/, *il l'a donné à l'homme* "onu adama verdi"deki /tin/. Bu durum Fransızca'daki adların tüm eşdeğerlileri için geçerli olsaydı, varsayılan dildeki "adların" sayısı Fransızca'dakilerin üç katına çıkardı. Bu da belleğin yükünü aşırı ölçüde artırırdı. Bu nedenle, hiçbir zaman hiçbir yerde bu türlü bir dilin varlığından söz edilmemiştir. "Adam" ya da "erkek", "kadın", "hayvan", vb. için ayrı ayrı birer anlambirim bulunması, bunların her birine gereksinmelere göre, "eylemi yapan" değeri taşıyan bir başka anlambirim, "eylemin etkisinde kalan" anlamında ayrı bir anlambirim ya da gösterileni "eylemden yarar sağlayan" olan bir üçüncü anlambirim eklenmesi kuşkusuz yeğ tutulur. Komşu bir kesiti, eylemi yapan olarak belirten bir anlambirim, eylemin etkisinde kalan için aynı işlevi yerine getiren bir anlambirim ve eylemden yararlanan için aynı görevi yerine getiren bir üçüncü anlambirim bulunan birçok dilde işte bu durumla karşılaşılır. Fransızca'da /a/*à* anlambirimi eylemden yararlananı gösterir; *il a donné le livre à Jean* "kitabı Jean'a verdi"de *à*, Jean'ın işlevini belirtir. *İşlev* burada, bir deneyim öğesiyle deneyimin tümü arasındaki bağıntının karşılığı olan dilsel olguyu gösterir. Başka bir anlambirimin işlevini belirtmeye yarayan anlambirimleri *işlevsel anlambirimler* diye adlandıracağız.

4 - 13. ÖZERK DİZİM

Dizim terimiyle, karşılıklı bağıntıları, sözcenin öbür öğeleriyle kurdukları bağıntılardan daha sıkı anlambirimlerin her türlü birleşimi belirtilir. Gerekirse, bu birleşimi sözcenin geri kalan bölümüne bağlayan işlevsel anlambirim de buna

katılır. *Özerk bir dizim*, işlevi, sözcedeki yerine bağlı olmayan iki ya da daha çok sayıda anlambirimin birleşimidir. Bu, dizimin bağlamla ilişkisini gerçekleşen anlambirimler bütününün belirttiği Fransızca *l'an dernier* "geçen yıl" türünden olabilir, ama daha çok, öbeğin özerkliğini sağlayan işlevsel bir anlambirim bulunur özerk dizimde. Sözce kesitleri olan *en voiture, avec mes valises* özerk dizimlerdir. *Hier* gibi bir anlambirim bağlamla olan ilişkilerini kendi başına anlatır; *en voiture*'de, ikinci anlambirim olan *voiture*'ün bağlamla olan ilişkilerini birinci anlambirim *(en)* dile getirir. En küçük özerk dizim olan Fransızca *avec plaisir* "seve seve" de ya da *avec mes valises, avec le plus grand plaisir* gibi daha karmaşık dizimlerde de durum aynıdır. Fince *kirkossa* "kilisede" de, birinci anlambirim olan *kirko*-'nun işlevini, ikinci anlambirim olan *-ssa* belirtir.

4 - 14. ÖZERK DİZİMİN KARIŞIMA EĞİLİM GÖSTERMESİ

İşlevsel bir anlambirimi olan dizimin özerkliğini, Latince'deki ad biçimlerinin işleyişi çok iyi örneklendirir: Budilde, söz konusu biçimler, ad çekim eki denilen bir ek alır. Bu ek çoğu kez biçimin işlevini belirtmeye yeter ve dili kullanana, tümce kuruluşuna ilişkin birtakım özgürlükler sağlar. Bütünün bu özerkliğine karşın, bileşen nitelikli anlambirimler arasında daha sıkı bir birlik kurulur: Dillerin çoğunda özerk dizim bir vurgu birimi oluşturmaya yönelir; bu birimin içinde, gücül duraklarla birlikte görülen tüm olgular belirginliklerini yitirebilir ve silinebilir. Dizimdeki ardışık öğelerin özerkliğini azaltmaya yönelik bu eğilim, bileşen nitelikli anlambirimler birbirlerinden ayrılabilir oldukları, daha açık bir deyişle, birincil bileşenler arasına bir ya da birçok anlambirim katılabildiği (Fr. *avec plaisir, avec grand plaisir, avec le plus grand plaisir*) sürece engellenebilir. Eğer anlambirimler birbirinden ayrılmıyorsa, ses evrimi gösterenlerin sınırlarını hızla alt üst edebilir: Bu gösterenlerin sonunda ve başında

yer alan sesbirimler artık sürekli biçimde belli bir bağlamda bulunduğundan söz konusu bağlamın baskısı altında kalacaktır: /k/ ile /g/ nin /i/ ya da /e/ önünde damaksıllaştığı bir dil durumunda, sonra gelen bir anlambirimin ilksesi olan /i/den önce yer alan bir anlambirim sonsesi /k/. bir sesbirimden öbürüne geçilirken durak varsa damaksıllaşmayabilir. Durak gücül de olsa, bu böyledir. Ama dizimdeki ardışık öğelerin birbirinden ayrılamaması nedeniyle anlambirimler arasındaki sınırlar karışmışsa, /-k i-/, -/ki-/ olur, /k/ damaksıllaşır burada ve söz konusu öbek sonradan /-či-/ye dönüşebilir; ne var ki başka bağlamlarda /-k-/ olduğu gibi kaldığından, bunun sonucunda aynı anlambirim kimi durumlarda /-k/, kimi durumlarda /-č/ ile biter; Çekçe'de "el" anlamına gelen köken, anlambirim yalın durum anlambirimi ve tekil anlambirimiyle birleştiğinde *ruk- (ruka)*, tekil kalma durumu *ruce*'de *ruc* (-/ruts/), *ručni (ruč-n-i)* "ele ilişkin, elle yapılan" sıfatında *ruč-* biçimine bürünür ve kökenin bu üç biçimi arasındaki ayrımlaşma, değişik bağlamlarda bir sonses /-k/ içeren bir biçimin birbiri ardı sıra gösterdiği damaksıllaşmalara bağlanır. Bağlam iki yönde etkisini gösterir ve hem işlevsel anlambirim, hem de dizimin öbür öğeleri üzerinde varlığını duyurur: Yunanca'da, belirtme durumunun işlevsel anlambirimini gösteren eski bir **-m* kendisinden önceki gösteren bir ünlüyle bittiğinde /-n/, ünsüzle bittiğinde ise /-a/ biçimini alır genellikle: *Logo-n* "sözü, düşünü, vb." *korak-a* "kuzgunu". Gösteren değişkelerinin çoğunun kökeninde bu türlü olgular vardır. Bu eğilimin en aşırı sonucu gösterenlerin birişmesidir; söz konusu birişme tam bir karışıma varabilir: Fransızca'da *à + le* yerine *au*, İngilizcede *cut* + ed yerine *cut* "kesilmiş, kesik".

Bir arada bulunan iki gösterenin etkileşimi çoğu kez, bunların karşılığı olan gösterilenlerin de etkileşimiyle birlikte görülür: Fr. *arbre* ve *commande* anlambirimleri, *arbre à pain* "ekmekağacı" ve *commande d'épicerie* "bakkal siparişi"ndekinden çok ayrı bir anlama gelirler *arbre de commande* "kumanda mili"nde; *à + le*'yü kaynaştırarak *au*'yu oluşturan

biçimsel karışımın karşısında *oeil-de-boeuf* "gözpencere"deki anlamsal karışım yer alır: *oeil-de-boeuf*, gerçekte, bir gözle de, bir öküzle de hiçbir ortak yanı bulunmayan bir nesneyi gösterir. Ama bu durum, işlevsel anlambirimle işlevi belirtilen anlambirim arasındaki bağıntılarda pek geçerli değildir, çünkü bildirişimdeki zorunluklar her iki öğenin de anlamsal birliğinin sarsılmamasını gerekli kılar.

4 - 15. "SÖZCÜK"

Birbirinden ayrılamayan anlambirimlerin oluşturduğu özerk bir dizime genellikle sözcük denir. Ancak, bu adın kapsamı genişletilerek *hier* "dün", *vite* "çabuk, hızlı" gibi özerk anlambirimler de, *pour* "için", *avec* "ile" gibi işlevsel olan ve *le* "tekil eril tanımlık", *livre* "kitap", *rouge* "kırmızı" gibi işlevsel olmayan anlambirimler de sözcük diye adlandırılır: Bunların ayrılabilirlikleri kesin değilse de sesbilimsel kişilikleri genellikle iyice belirgindir: *Le livre rouge* "kırmızı kitap"ın üç öğesi birbirinden ayrılabilir: *Le petit livre noir et rouge* "siyah ve kırmızı küçük kitap"ın da gösterdiği gibi; ama *pour le*, *avec le*, araya bir öğe girmesiyle (*pour tout le*) çok seyrek olarak birbirinden ayrılır; *du* (*de+le* yerine) birişimiyle *au* (*à+le* yerine) karışımı, ilgeç ve tanımlıkların oluşturduğu öbeklerin öğeleri arasındaki sıkı birliği yansıtırlar.

Genel dilbilimde bu sözcük kavramını daha kesin olarak tanımlamaya kalkışmak boşunadır. Bu tanımı belli bir dilin çerçevesi içinde yapmayı deneyebiliriz. Ne var ki, bu durumda bile, kesin ölçütlerin uygulanması çoğu kez, terimin yaygın kullanımına pek uygun düşmeyen çözümlemelerle sonuçlanır. Her şeye karşın, Latince gibi bir dilde doyurucu sonuçlara ulaşma olasılığı da vardır biraz: Bu dilde sözcük genellikle vurgu birimiyle karışır ve sözcüğü oluşturan anlambirimlerin gösterenleri çoğu kez birbirinden ayrılamayacak biçimde iç içe girmiş durumdadır: *Dominus* "efendi"nin *domini* "efendiler" biçimini alalım ele; yukarda Fransızca'yla ilgili olarak giriştiğimiz (4-5) çözümlemeden ilkece ayrı

olmayan cinse ilişkin çözümlemenin yol açtığı karışık durumu bir yana bırakarak, gösterilenleri "efendi", "yalın durum", "çoğul" olan üç anlambirim koyarız ortaya. Bunlardan birincisinin göstereninin *domin-* olduğu söylenemez; gerçi klasik Latince'deki köken söz konusudur burada, çünkü bükün sırasında, değişmeyen öğedir *domin-*; ama *domin-* ancak bir dizi özel çekim ekleriyle birleşerek "efendi" anlamına gelir. Özdeş kökenli (*clau-*) üç sözcük olan, ama özel çekim eki değişkelerinden, daha açık bir deyişle çeşitli işlevleri belirten anlambirimlerin gösterenlerinden ötürü birbirinden apayrı kalan *claus* "çivi", *clauis* "anahtar" ve *clava* "büyük sopa, topuz" sözcüklerini ele aldığımızda bu durum açıkça görülür. Demek ki "efendi" gösterileninin karşılığı olan gösteren, bir dizi özel çekim ekiyle birleşen *domin-*'dir. "Yalın durum"un karşılığı olan gösteren *-i*'dir: Ama *domin-*'le birleşmek koşuluyla; kaldı ki *-i*, aynı koşullarda "çoğul" anlambiriminin de göstereni dir. Ayrı gösterenlere çözümleme işleminin gerçek bir yarar sağlamayarak burada olsa olsa sunuşu karmaşıklaştıracağı açıkça ortada. Bu nedenle, Latince'yle ilgili olarak olguları sunarken, *dominus*'un "ikinci çekim"den bir sözcük belirttiği kanısında olan geleneksel yönteme başvurulması daha yerindedir. *-que* "ve" gibi sona sığınık öğelerin bulunması böylece ortaya konulan sözcüğün vurgu birimi niteliği taşıyan sözcükle özdeşleştirilmesini engellemez, çünkü sözcük + sona sığınık öğe öbeği, vurgu açısından tek sözcük gibi değildir (örneğin *pópulus* "halk"a karşıt olarak üç kısa seslemiyle *bonáque* "*bona* 'mal, varlık' ya da *bonus, a, um* "iyi" sıfatının yalın durum dişil tekili ya da yalın/belirtme/-seslenme durumları yansız çoğulu").

4 - 16. "SÖZCÜĞÜ" SINIRLANDIRMADAKİ GÜÇLÜKLER

İngilizce ya da Almanca gibi dillerde aynı türden bir birimi sınırlandırmak çok daha güçtür. Bu dillerdeki vurgu biriminin, sözcük diye adlandırılabilecek olguyla örtüşmedi-

ğini biliyoruz. Söz konusu olgu, İng. *I'll go out* "dışarı çıkacağım" ya da Alm. *um nachzusehen* "gözden geçirmek için" gibi sözce ya da kesitlerin kaç sözcük içerdiğine ilişkin olarak anlaşmaya varmada çekilen güçlükle bir arada görülür. İngilizce buna ek olarak bir de *the King of England's* "İngiltere Kralı'mn" gibi "tamlayan durumları"ndan kaynaklanan bir güçlüğe yol açar. Fransızca'da da iki sözcükle mi, yoksa üç, sözcükle mi karşı karşıya olduğumuzu bütün durumlarda bulgulamak güçtür: *Bonne d'enfant* /bòndãfã/ "çocuk bakıcısı", Almanca eşdeğerlisi olan *Kindermädchen*'dan daha değişik bir görünüm sunmaz; bu nedenle de kolayca bileşik bir sözcük gözüyle bakılır ona. Ama anlamsal ölçütler değil de, biçimsel ölçütler kullanılırsa -herkesin gönlünün dilediği gibi davranmaması için de öyle yapmak gerekir- ve çoğul biçimlere dayanılarak bir ya da birçok sözcük bulunduğuna karar verilirse, çoğulu /sakzamẽ/ değil de /sakamẽ/ olan *sac à main* "el çantası" bir tek sözcük olarak görülmeye, buna karşın çoğulunun *chevaux à bascule* olması gereken *cheval à bascule* "önden arkaya doğru sallanan oyuncak at" üç sözcük sayılmaya kalkışılacaktır. Kimine göre /kartažué/, kimine göre ise /kartzažué/ olan *cartes à jouer* "iskambil kâğıtları" karşısında ise iyice güç durumda kalınacaktır.

4 - 17. "SÖZCÜK" YERİNE ÖZERK DİZİM

Genellikle, sözcede anlamlarıyla birbirlerine sıkı sıkıya bağlı oldukları izlenimini bırakan anlambirimleri birbirinden ayırmama eğilimi o denli doğaldır ki tüm dillerde bunun izlerine rastlanır. Onun için, hemen her zaman, anlambirimden daha geniş, "sözcük" diye adlandırılacak bir anlamlı birimle işlem yapmak gelir içimizden. Her dilde "sözcük" teriminin zorunlu olarak özel dizimsel bağlantı türlerine denk düştüğü unutulmamak ve bu türlü bir birimin belirlenmesine yol açan olgular içinde, bir yandan sessel, sınırlandırıcı ya da yücelime ilişkin özellikler, bir yandan da ayrılabilirlikle karışıma ilişkin biçimsel özellikler, bir de anlambili-

min sağlayabileceği bilgiler birbirinden iyice ayırt edilmek koşuluyla, bunda bir sakınca yoktur. Gerçekte, bir yandan kesin ayrılamazlıkla karışım, bir yandan da tümden bağımsızlık arasında bulunabilecek dereceler sonsuz sayıdadır: Konuşma Fransızcası'nda *j'ai vu* "gördüm", "je vois "görüyorum"un olağan geçmiş zamanı niteliğini taşıdığı ölçüde, *ai vu* iki ayrı gösteren oluşturmaz, daha çok "görmek" ve "geçmiş" gösterilenlerini içeren iki anlambirimin karışımı olarak çıkar ortaya. Ne var ki *ai* ile *vu* biçimsel bakımdan birbirinden ayrılabilir (*jai souvent vu* "çoğu kez gördüm"). Bunların arasına *hier* "dün" belirtecini de, *avec mes lunettes* "gözlüklerimle" gibi bir tümleç de getirememiz durumu değiştirmez; *je le donne* "onu veriyorum" gibi bir karmaşık biçim kolayca ardışık göstergelere ayrıştırılabilir, ama 1. ve 3. kişi anlambirim değişkeleri içerir: /ž/ ile /l/. Bunlar, karşılıkları oldukları gösterilenleri ancak böyle bağlamlarda belirtirler (başka yerlerde /mua/ *moi* "ben", /lüi/ *lui* "ona"). Kuşkusuz, bileşen öğeler birbirinden ayrılabilir, çünkü *je te le donne* "onu sana veriyorum", *je le lui donne* "onu ona veriyorum" gibi biçimler vardır. Ama, araya giren bu öğelerin seçimi son derece sınırlıdır; bu nedenle kimi dilbilimciler *je te le donne*'u tek sözcük saymaya kalkışmışlardır (ž-tə-l-dòn): Nasıl Baskça *da-kar-t* "onu taşıyorum" tek sözcük olarak görülüyor ve yazılıyorsa.

Burada özellikle unutulmaması gereken bir şey var: Bu da, *homini* "insana" gibi Latince bir biçimin çağcıl dillerdeki eşdeğerlileri olan *for man* (İng.), *pour l'homme* (Fr.) *para el hombre* (İsp.) ile paylaştığı özerk dizim özelliği sözcük niteliğinden daha önemlidir: Sözcük niteliği yalnızca aşamalı bir kaynaşmanın sonucudur ve bu kaynaşma, biçimsel bir çözümlemeyi rastlantısal ve pek salık verilemez bir işlem durumuna getirmiş, ancak ayrı gösterilenler biçimindeki bir çözümlemeyi olanaksız kılmamış, daha açık bir deyişle, konuşucunun "insan" anlambirimi için olanaklı birçok işlev arasında seçim yapma zorunluğunu ortadan kaldırmamıştır. Dilsel yapının temellerini anlamak için, öğelerinin birbirinden ayrılamaz oluşuyla belirlenen ve "sözcük" başlığı altında,

özerk dizimlere girmeyen anlambirimlerle bir araya getirilen özel bir özerk dizim türü yerine, gerçek özerk dizim üzerinde durmalıyız.

4 - 18. BİRİNCİL OLAN VE OLMAYAN İŞLEVLER

Dilsel işlevler arasında birincil olanlarla birincil olmayanları birbirinden ayırt etmek gerekir. Birincil işlevler tümceyi oluşturan bağıntılara denk düşer: (1) *hier* "dün" -(2) *le directeur de la banque* "bankanın müdürü" -(3) a dicté "yazdırdı" -(4) *une lettre de quatre pages* "dört sayfalık bir mektup" -(5) *au secrétaire particulier qu'il avait fait venir* "getirttiği özel yazmana" sözcesinin beş üyesi arasında kurulan bağıntılardır bunlar. Birincil işlevler, sözcenin bir kesitine değil de, doğrudan doğruya bir bütün olarak sözceye bağlanan öğelerin işlevleridir. Yukardaki örnekte, *de* işlevsel öğesiyle belirtilen *la banque* ve *quatre pages*'ın, *particulier*'nin öz niteliğiyle gösterilen, *qu'il avait fait venir*'in, bir adılla bir işlevsel anlambirimin karışımı *que* aracılığıyla anlatılan işlevleri birincil olmayan işlevlerdir.

4 - 19. DİLBİLGİSEL ANLAMBİRİMLERLE SÖZLÜKSEL ANLAMBİRİMLER; BELİRLEME VE KİPLİKLER

Çoğu kez dilbilgisel anlambirimlerle sözlüksel anlambirimler arasında ayrım yapılır. Bu amaçla, özerk dizim çerçevesinde belli bir noktada görülebilecek birimlerin dizelgeleri oluşturulur. Sözlüksel anlambirimler sınırsız dizelgelere bağlanan anlambirimlerdir. Dilbilgisel anlambirimler ise, göz önünde tutulan konumlarda, görece olarak sayısı kısıtlı başka anlambirimlerle almaşan anlambirimlerdir. Fr. *de* "-in", *pour* "için", *avec* "ile" ya da Latince "tamlayan durumu", "yönelme durumu", "çıkma durumu" gibi dilbilgisel anlambirimlerin ortalama sıklığı *homme* "insan: adam", *riche* "varsıl", *mange* "(özneyle) yiyor" gibi sözlüksel anlambirimlerinkin-

den çok daha yüksektir: Herhangi bir betik ele alınır da bir yandan tüm ilgeçler, bir yandan da bu betikte birbiri ardı sıra karşılaşılan bütün adlar sayıya vurulur ve her iki durumda ulaşılan sayılar değişik ilgeçlerle değişik adların sayısına bölünürse, ortaya çıkacak matematiksel bölüm ilgeçlerde adlardakinden çok daha yüksek olur.

Dilbilgisel anlambirimlerle sözlüksel anlambirimler arasında yapılan geleneksel ayrımın, sözcenin ayrı öğelerini birbirine bağlayan ilgeçlerle durumlar türünden anlambirimler ve salt başka anlambirimleri belirleyen (Fr. *petit* "küçük" sıfatının *petit bateau* "küçük gemi"de *bateau* adının belirleyicisi olması, *soupe* "çorba"nın *il mange la soupe* "çorbayı içiyor" da *mange*'ın belirleyicisi niteliğini taşıması gibi) tanımlıklar ya da zaman ve kip gösteren ekler türünden anlambirimler gibi birbiriyle tümden ilişkisiz birimleri ayrımsız biçimde aynı sınıfta toplamak gibi bir sakıncası vardır.

İşlevsel olmayan anlambirimler arasında, belirlenebilen, daha açık bir deyişle anlamı belirginleştiren ekleme anlambirimler alabilen anlambirimlerle (*bateau [petit bateau]* gibi bir ad, *petit* "küçük" [*trop petit*] "çok küçük" gibi bir sıfat, *vite* "çabuk, hızlı" [*très vite* "çok çabuk, çok hızlı"] gibi bir belirteç, *mange* (...*mange la soupe*) gibi bir eylem bu durumdadır) başka anlambirimleri belirleyen, ama kendileri belirlenemeyen *le* (*le bateau*) gibi bir tanımlık ya da *mangeait* "(özneyle) yiyordu"daki *-ait* "hikâye zamanı" gibi bir zaman anlambirimi arasında ayrım yapmak çok daha ilginçtir. *Kiplikler diye adlandırılan anlambirimler de bu sonuncular dır.*

4 - 20. KİPLİKLER VE İŞLEVSEL ANLAMBİRİMLER

Fransızca'daki tanımlıklarla çoğul gibi kiplikler uzun süre işlevsel anlambirimlerden iyi ayırt edilmemişlerdir. Ne var ki bu iki tür arasındaki ayrım temel niteliklidir: Özerk dizim *avec le sourire* "gülümsemeyle"de *sourire*, dizimin özeği olarak görülürse, ← *avec le* → *sourire* çiziti uyarınca, dilbilgisel belirleyici *le* özekçil bir öğedir, işlevsel anlambirim *avec*

ise özekkaç bir öğedir. Bu iki türün karışımına (*au*, du) olağan durumlarda rastlanmayan Fransızca gibi bir dilde, *avec* türünden bir işlev göstericinin varlığı *avec mes valises* karmaşık biçimine sözdizimsel bir özerklik kazandırırsa da, *le chasseur tue la bête* "avcı hayvanı öldürüyor"da *le* kipliğinin kullanılmasının *chasseur* "avcı"ya hiçbir özerklik sağlamadığı da görülebilir: *Chasseur*, özne işleviyle belirlenmesini her zaman bağlamdaki yerine borçludur. Genel olarak, şu ya da bu işlevsel anlambirimin kullanılabilmesi, anlambirimin bulunduğu özerk dizim dışında kalan öğelerce belirlenir: Belli bir önerme türü yönelme durumunda bulunan bir tümleç alabilir, bir başka önerme türü böyle bir tümleç alamaz. Kuşkusuz, konuşucunun çoğu kez, seçtiği sözce çizitinin olanaklı kıldığı özerk bir dizimi kullanıp kullanmama özgürlüğü vardır: *Distribuer* "dağıtmak"tan sonra bundan yararlanan bir kimse belirtilebilir de, belirtilemeyebilir de; *il distribue des prospectus aux passants* "yoldan geçenlere tanıtmalıklar (prospektüsler) dağıtıyor" da denir, *il distribue des prospectus* "tanıtmalıklar dağıtıyor" da denir; örneğin *avec* aracılığıyla tümceye katılan özerk dizimler söz konusu olduğunda bu durum daha da açıktır. Ne var ki, bildirişim zorunluklarının, özel bir sözce çizitine ilişkin olarak başlangıçta yapılan seçim aracılığıyla değişen oranlarda, ama her zaman işlevsel anlambirim seçimini etkilediği de doğrudur.

Kipliklerde ise durum bambaşkadır: Zincirin bir noktasında bunlardan birinin ya da öbürünün seçilmesi doğrudan doğruya bildirişim gereksinimlerine, daha açık bir anlatımla, iletilecek deneyime bağlıdır. Bu bakımdan, kiplikler işlevsel olmayan öbür anlambirimlerden ayrılmazlar: Söylemek istediğimi söylemek için Fr. *le cerf* "geyik" ile *un cerf* "bir geyik" arasında seçim yaparım; tıpkı *cerf* ile *biche* "maral" arasında seçim yaptığım gibi. Ayrım, kiplikler söz konusu olduğunda, yapacağım seçimin son derece sınırlı olmasındadır: Ya "belirli"yi seçerim ya da "belirsiz"i; oysa "*le chasseur tue*... "avcı...ı öldürüyor" gibi bir sözceyi bütünlemek için aralarında seçim yapabileceğim hayvanların sayısı hemen

hemen sınırsızdır. Bir kipliği bir başkasıyla, bir tekili bir çoğulla, belirli bir tanımlığı belirsiz bir tanımlıkla değiştirirken sözcenin genel çizitinin değiştirilmediği de göz önünde tutulmalıdır. Bu durum doğal olarak, Latince ya da Fransızca bir önermede her ada, konuşucunun isteğine göre, çoğulun eşlik edip etmemesi olgusuyla birlikte görülür. Buna karşın, Latince'de belli türden bir önerme bir tek yönelme durumu anlambirimi gerektirir; bu anlambirimin bağlaçla birbirine bağlanmış iki sözcükte iki kez belirtilmesi durumu değiştirmez: *Urbi et orbi* "kente ve dünyaya".

4 - 21. KARIŞIMLA UYUMUN KOLAYLAŞTIRDIĞI BİR BULANIKLIK

Ne var ki birçok olgu, işlevsel anlambirimlerle kiplikler arasındaki temel nitelikli ayrılığı bulanıklaştırmaya yönelir. Önce şu olguyu belirtelim: İşlevsel anlambirimlerle kiplikler, özerk dizimde biçimsel bakımdan bir araya geldiklerinden, zamanla binişmeye ve gösterenlerini karışıma uğratmaya yönelirler. Bir de şu var: İşlevsel anlambirimler de, kiplikler de uyum olgularına katılırlar: Bunun sonucunda ortaya çıkan kesintili gösterenler hem işlevsel anlambirimlerde, hem de kipliklerde görülür. Söz konusu olgu, bunların gösterenlerinin büyük ölçüde karışım özelliği sunduğu Latince gibi bir dilde doğrulanır: *Prudentibus hominibus* "sakınımlı insanlara"da işlevsel öğe "yönelme durumu"yla "çoğul" kipliğinin bir tek göstereni vardir; söz konusu gösteren burada *...ibus...ibus* biçimindeki kesintili değişke görünümünü alır; *pueri ludunt* "çocuklar oyun oynuyor" da işlevsel yalın durum anlambirimi yalnızca *-i* göstereniyle ortaya çıkar, ama "çoğul" kipliği birbiri ardı sıra *i-* ve *-nt*'de yer alır; "çoğul" kipliğinin *les animaux paissent*'te art arda üç kez belirtildiğini gördüğümüz (4-5) Fransızca'da işlevsel anlambirimler çoğu kez birbirinden ayrılabilir, daha açıkçası, bunların göstereni ayrılmaz biçimde başka bir gösterene bağlanmaz (*-ibus*'un *prudentibus hominibus*'ta *prudent-e* ve *homin-e* bağlandığı gibi); ne var ki Fransızca'da da, İng. *to my father and mother* "babamla an-

neme"ye ve Fr. *avec mon père et ma mère* "baba ve annemle"ye karşıt olarak *à mon père et à ma mère* "babama ve anneme"de kırık gösterenlere rastlanır (bir önceki örnekte, sessel bakımdan *à*'ya oranla daha ağır olan işlevsel anlambirim *avec* yinelenmez).

Yukardaki örnekler, kipliklere ilişkin uyum alanının oldukça geniş olmasına karşın, işlevsel anlambirimlerde uyumun yalnızca özerk dizimde gerçekleştiğinin sanılmasına yol açabilir. Bu durumda, yalnız, yaygın olarak ikincil nesne diye adlandırılan tümleçlerle bunları niteleyen sıfatların yönelme durumu olarak belirlendiği düşünülür. Oysa, bu, dilsel olanaklar yelpazesinin sınırlarını yersiz bir yorumla daraltmak demektir: Baskça *gizonari eman-diot* "onu adama verdim" de, "yönelme durumu" işlevini yerine getiren anlambirim yalnız ikincil nesne *gizonari*'deki *-i* ile değil, aynı zamanda eylemde, "yönelme durumu"yla "tekil 3. kişi" anlatımını birleştirilen *emandiot*'un *-io*-suyla da belirtilir.

4 - 22. KARIŞIKLIĞA ÖRNEKLER

Uyum çoğu kez, kuşkusuz pek de tutumlu olmayan bir biçimde, sözcedeki bağıntıları belirtme yolu olarak düşünülür: Bu durumda, eylemin özneyle uyumunun sözcedeki özne ve yüklem ilişkisi kuran iki sözcüğün hangileri olduğunu göstermeye "yaradığı" sanılır. Bu türden birçok uyum durumunda, söz konusu iki öğenin işlevi uyum olmadan da açıkça gösterilir: *Pater pueros amat* "baba çocukları(nı) sever"de *pater*'in özne olarak belirlenmesini sağlayan olgu, eylemin gösterdiği sayıca uyum değildir. Ne var ki, rastlantı sonucu ya da oldukça düzenli biçimde uyumun kimi öğelerin işlevini göstermeyi üstlendiği de olur. *Lat. uenatores animal occidunt* "avcılar hayvanı öldürüyor"da ne *uenatores*, ne de *animal* öznenin ve nesnenin hangi öğeler olduğunu gösterir; *uenatores*'le uyum gösteren *occidunt* ise öznenin *uenatores* olduğunu, onun için de *animal*'in nesne niteliği taşıdığını belirtir; kuşkusuz özne *uiri* "adamlar" olsaydı, uyum gerçeksizleşir,

nesne çoğul olsaydı (örneğin *uenatores* animalia occidunt "avcılar hayvanları öldürüyor" ya da "hayvanlar avcıları öldürüyor"da) yetersiz kalırdı. Ama ele alınan bağlamda, *uenator*-un "özne" olduğunu belirtici işlevi "çoğul" kipliğinin göstereninin üstlendiği ve işlevsel anlambirimle kiplik arasındaki ayrımın burada bulanıklaştığı düşünülebilir. Gerçekte, yalın durum göstereninin, 3. ad çekiminden bir köken ve çoğul anlambirimiyle birleştiğinde, /...*es*...*nt*/ kesintili karışımı biçiminde gerçekleştiği, buna karşılık, aynı durumda belirtme durumunun yalnızca /...*es*/ biçimine büründüğü anlaşılmalıdır; özne, *uiri* gibi bulanık olmayan bir biçim sunduğunda yalnızca "çoğul"un kesintili göstereninin bir bölümü olan /...*nt*/, burada, işlevsel anlambirim "yalın durum"un göstereninin bir bölümüdür. Kuşkusuz, işlevsel anlambirimle kiplik arasındaki temel nitelikli ayrımın gerektiği gibi değerlendirilmesini kimi dillerde bunların gösterenlerinin çoğu kez çözümlenemez biçimde iç içe girmesi geciktirmiştir.

4 - 23. "CİNS"İN DURUMU

Uyum olguları kipliklerle işlev belirticiler dışındaki anlambirimleri de kapsamlarına alabilirler. Çünkü, örneğin Fransızca'da, cins uyumu diye bir olgu vardır ve bu terimle belirtilen olgu, ad denilen olgunun karşılığı olan bir anlambirimin kesintili göstereninden başka bir şey değildir. Özeksel çekirdeklerinden soyutlanmış olan bu gösterenin öğeleri (*la grande montagne blanche* "büyük ak dağ"daki /mõtãn/ "dağ"dan soyutlanmış /....a...d...š/) kipliklerinkini anımsatan biçimsel bir işleyiş içinde bulunduklarından Fransızca'da, "eril" kipliğiyle karşıtlaşan bir "dişil" kipliği bulunduğunu savunacağımız gelir; *grand* "büyük [eril]" ile *grande* "büyük [dişil]" arasındaki ayrımın tek başına işleyebilmesi (*la cour des grands* "büyük erkek çocukların avlusu", *la cour des grandes* "büyük kız çocukların avlusu") bu türlü bir girişimi, eğer *grands* ile *grandes*'ın seçiminin genellikle söz konusu kişilerin cinsiyle değil, iki sıfatın burada gösterdikleri *garçons* "erkek

çocuklar" ve *filles* "kız çocuklar"ın cinsleriyle belirlendiğini anımsamasak haklı bulmamıza neden olabilirdi. *Grand* yerine *grande*'ın kullanılması, *garçon* yerine *fille*'in (örtük) seçiminden ayrı bir seçim içermez. Ne var ki *elle* (dişil) adılının seçimini kimi durumlarda cins değil, söz konusu kişinin dişi olması belirler: *...le docteur...elle* "doktor (Fransızca'da eril tanımlıkla)...o" (Fransızca'nın buradaki bağlamında dişil adıl).

4 - 24. YÜKLEMSEL DİZİM

Yukarda kalkış noktamızı oluşturan bildiriye dönelim: "Dün köyde şenlik vardı". Bunun karşılığı olan Fransızca sözce *hier* "dün" özerk anlambirimiyle *au village* "köyde" özerk dizimini içerir. Bu iki kesitin özerkliğini bir durumda anlambirimin anlamı, öbür durumda işlevsel bir anlambirim kullanılması sağlar. Sözce, olağan bir sözce niteliğini yitirmeden bunların her ikisi de silinebilir: *Il y avait fête* "şenlik vardı"; *hier* ile *au village* bu sözceyi bütünlemek dışında bir işlev yerine getirmez. Geleneksel olarak bunların tümleç olduğu söylendiğinde de belirtilen budur. *Il y avait fête* kesiti tek başına bildiriyi oluşturabildiğinden, olası eklemelerle bağıntılarını göstermek ona düşmez; tümleçler de, iletilecek deneyimin tümüyle bağıntılarının belirtilmesi zorunlu görülen deneyim öğelerinin karşılığı olduklarından tümleç niteliğiyle belirlenebilir. Söz konusu bağıntı dilbilimsel düzlemde işlevin karşılığıdır. *Il y avait fête* dizimi özerk değildir, bağımsızdır. *Yüklemsel dizim* diye adlandırılır.

4 - 25. GERÇEKLEŞ(TİR)ME

Yukarda, "şenlik" kavramının bir tek anlambirimle anlatılabilme olasılığını ve bir şenliğin gerçeklik düzleminde yer aldığını düşündük. Bu durum, Fransızca'da olanaklı değildir: Çünkü bu dilde, söz konusu iki kavram zorunlu olarak ayrı anlatımlara bürünür. Birçok dilde, bir anlambirimi belli bir konuşucunun özel koşullarda kullanması, anlambirimin

içerdiği anlamın anlamsal gücüllüklerine, dilsel bakımdan yeterli bir sözce oluşturabilecek somut bir görünüm veremez: Tek başına *fête* dilsel bir bildiri değildir. Öyle olabilmesi için, şenliğin gerçekten var olduğunu (*il y a fête* "şenlik var"), var olabileceğini (*il y aurait fête* "şenlik varmış; şenlik olacakmış"), hatta var olmadığını (*il n'y a pas fête* "şenlik yok") belirterek gerçekliğe yerleştirmek, yaygın terimle, anlambirimi *gerçekleştirmek* gerekir. Bunun için, bir bağlam, daha açıkçası, en azından, biri özel olarak bildiriyi taşıyan, öbürü gerçekleştirici olarak görülebilecek iki anlambirim bulunması gerekir. Fransızca bu türden bir dildir. Fransızca'da durum hemen hemen yalnızca buyrum, hakaret ya da selamlamalarda tek anlambirim gerçekleştirmek için yeterlidir: *Va*! "git!", *cours*! "koş!", *vole*! "uç", *vite*! "çabuk!" *ici*! "buraya!", *traître*! "hain!" *salut*! "selam!". *Oui* "evet", *non* "hayır", *Jean* "Jean", *demain* "yarın" gibi yanıtlarda, soru, gerçekleş-(tir)me için zorunlu olan bağlamı önceden sağlar. Başka durumlarda, tek anlambirimli sözceler, özdeş anlamdaki daha uzun sözcelerin kısaltılmış biçimleridir. *C'est défendu* "bu, yasaktır" yerine *défendu*! "yasak!" denilmesi gibi. Bunlar, kimi bölümleri çıkarılmış tümcelerdir. Gerektiğinde konuşucu sözceye katabilir onları: *Guten Abend* "iyi akşamlar" yerine [na· mt] diyen bir Alman'ın sözünü yinelemesi istendiğinde [gu· tn?a· bnt] biçimini söylemesine benzer biraz bu.

4 - 26. ÖZNE

Gerçekleş(tir)me, zorunlu olduğu durumlarda, herhangi bir bağlam yaratılmasından kaynaklanabilir. Demek ki, bu amaçla, sözcenin özeksel anlambirimine dilbilgisel bir anlambirim katmak yeterli olabilir: Fransızca'da *tue*/tü/, *je* /žə/ "ben" ya da *on* /õ/ "belirsiz adıl" alarak gerçekleşebilir (*je* ile "öldürüyorum", *on* ile "öldürüyorlar"). Ama, başka herhangi bir anlambirim de, belirleyici alsın ya da almasın, gerçekleştirici bağlam görevini üstlenebilir kuşkusuz: *L'alcool tue* /lalkòl tü/ "alkol öldürür". Bu da, biri genellikle dikkat

çekilen bir durum ya da olay belirten ve *yüklem* adını alan; *özne* denilen öbürü ise, eyleme etken ya da edilgen olarak katılan, ilkece bu yoldan görevi vurgulanan birini belirten iki öğeli en küçük sözceyi zorunlu kılmak gibi bir sonuç verir. Özne bir "adıl" olabilir (*il marche*/il marš/ "(o) yürüyor", bir ad içerebilir (*l'homme marche*/lòm marš/ "adam yürüyor") ya da bir "ad" ile bir "adıl"ı kaynaştırabilir (halk dilinde *l'homme il marche*/lòm imarš/ "adam [o] yürüyor" ya da, aynı anlamdaki Lat. *uir ambulat*). Anlamsal bakımdan özne, eylemin etkisinde kalanla eylemden yararlananı olduğu gibi eylemi yapanı da gösterebilir: İng. *he* "o", *he suffered* "acı çekti", *he was killed* "öldürülmüştü" de eylemin etkisinde kalanı, *he was given a book* "ona bir kitap verilmişti" de eylemden yararlananı, *he killed* "öldürdü" ya da *he gave a book* "bir kitap verdi"de eylemi yapanı belirtmektedir. Özne, özerk bir dizim oluşturabilir de, oluşturmayabilir de; dilden dile değişir bu: Latince'de, özne ya yüklemin bir kipliğidir (örneğin *occidunt* "öldürüyorlar" da) ya da, eylemin bir kipliğinin eşlik ettiği özerk bir dizimdir (örneğin *uiri occidunt* "adamlar öldürüyor" da; *uiri* "adamlar" bir işlev göstericisi içerir). Fransızca'da özne özerk değildir; çünkü işlevi, yükleme göre bulunduğu konumla belirtilir.

Demek ki biçimsel bakımdan özne her zaman ya işlevsel bir anlambirimle ya da konumuyla nitelenir. Ama öznenin özne olarak belirlenmesini ve tümleçlerden ayrılmasını sağlayan, belli bir sözce türünde zorunlu olarak bulunmasıdır; *les chiens mangent la soupe* "köpekler çorba içiyor" ya da *ils mangent la soupe* "çorba içiyorlar" da ne *les chiens* "köpekler" ya da *ils* "onlar", ne de yüklemsel çekirdek *mangent* yiyorlar, [burada] içiyorlar" kaldırılabilir; buna karşın *la soupe* "çorba" kalkabilir: Onun kalkmasıyla da ne sözce sakatlanır, ne de geri kalan bölümün düzeni değişir. Geleneksel olarak bu türlü bir kesite "tümleç" denilmesi çok yerindedir. Zorunlu iki öğe olan özneyle yüklem karşılaştırılırsa, öznenin, tümleçler arasında da yer alma olasılığı en yüksek anlambirim niteliği taşıdığı görülecektir: Yukarda verilen örneklerin

özneleri, *les Chinois mangent les chiens* "Çinliler köpek[leri] yer", *les Chinois les mangent* "Çinliler onları yer" (burada *les, ils*'in bir değişkesidir) sözcelerinde tümleçtir.

4 - 27. ÖZNELİ DİLLERDE AD NİTELİKLİ YÜKLEMLER

Durumun, gerçekleştirmeye yeterli olduğu koşullar dışında, özne-yüklem birleşiminin biçimsel bakımdan zorunluk taşıdığı dillerde, kurala uygun kimi kuruluşlar gerçekte asıl yüklemi gerçekleştirici bir görevle sınırlandırılmıştır. Fransızca'daki *il y a* bu durumdadır: Biçimsel olarak bir özne (*il*) ile yüklemsel bir anlambirim (*a*) ayırt edilir bu kuruluşta. Eşsüremli açıdan bu çözümleme *il y a son argent* (*dans cette banque*) "parası var orada (bu bankada)" sözünde doğrudur; çünkü teklifsiz dilde bile bu sözün söylenişi şöyledir: /il i(j) a/. Ama *il y a des gens sur la place* "alanda insanlar var" da *il y a* yalnızca gerçek yüklem *gens*'ın tümceye katılmasını sağlar ve olağan koşullarda söylenişi /ja/dır. Aynı biçimde, Fr. *voici* "(yakındaki bir şey için) işte", *voilà* "(uzaktaki bir şey için) işte" (*vois ici* "bak buraya", *vois là* "bak oraya"dan gelir bunlar) artık, kendilerini izleyen bir yüklemin gerçekleştiricileridir yalnızca.

4 - 28. ÖZNESİZ DİLLER

Özne-yüklem düzeni içeren türe ne denli sık rastlanırsa rastlansın, bunun evrensel olduğunu sanmak yanlıştır. Çok olağan bir sözcenin, "yağmur yağıyor" yerine "yağmur", "işte bir tilki" yerine "tilki" biçiminde çevrilebilecek bir tek anlambirimden oluştuğu diller de vardır. Yalnızca buyruklarla bildirişimin eksiltili biçimleri gibi sınırsal durumlar değil, tam anlamıyla bildirme türüne bağlanan bildiriler de söz konusudur burada. Kuşkusuz bir tek anlambirim içeren sözcede de aynı türden duha geniş sözcelerde (olumlama,

soru, vb.) görülen titremleme eğrisi bulunduğundan, bu gibi durumlarda titremleme nitelikli bir göstereni olan gerçekleştirici bir anlambirimden söz edilmeye kalkışılabilir. Ama sunuşun açık seçik olması için, gerçekleştirmeden yalnızca, işe karışan anlambirimin bir birinci eklemlilik birimi, daha açık deyişle, parça nitelikli bir anlambirim olduğunda söz edilmesi yerinde olur.

4 - 29. YÜKLEMSEL ANLAMBİRİM VE ÇATILAR

Yüklem, kiplikle birlikte bulunan ya da bulunmayan yüklemsel bir anlambirim kapsar. Bu yüklemsel anlambirim, çevresinde tümcenin düzenlendiği ve öbür kurucu öğelerin işlevlerini kendisine göre belirttikleri öğedir. Ancak, kimi dillerde, özellikle de Fransızca'da, konuşucuların, eyleme katılanlara göre yüklemin doğrultusunu belirleme olanağı vardır: Açmak eyleminin, bahçe kapısı olan bir etkilenenin ve bahçıvan olan bir edenin söz konusu olduğunu varsayalım; "etken çatı" denilen biçim kullanılırsa, Fransızca'da *le jardinier ouvre le portail du jardin* "bahçıvan bahçenin kapısını açıyor" denilecektir; eğer "edilgen çatı" kullanılacak olursa, sözce, *le portail du jardin est ouvert par le jardinier* "bahçenin kapısı bahçıvanca açılır" biçimini alacaktır. Birinci durumda, yüklem (*ouvre* "açıyor") bahçıvana göre yönlendirilmiştir; ikinci durumda ise, yüklem (*est ouvert* "açılır") kapıya göre yönlendirilmiştir. Madagaskar dili gibi bir dilde ayrıca bir de, Fransızca'da durum tümleci niteliği taşıması gereken öğeye göre yönlendirilebilir yüklem. Buna karşın, Baskça gibi başka dillerin yüklemi yönlendirme olanağı yoktur: Eylem, eyleme katılanlar ve çeşitli durumlar bir kez ortaya konuldu mu, sözcenin yapısı bu dillerde artık hiçbir değişme göstermez.

III. YAYILIM

4 - 30. YAYILIM: ZORUNLU OLMAYAN HER ŞEY

Bir sözcede yer alan öğelerin karşılıklı bağıntılarıyla işlevlerini değiştirmeden o sözceye eklenen her öğeye *yayılım* denir. Eğer sözce tek başına bir yüklemsel anlambirimden oluşuyorsa, bu anlambirimin yüklemsel özelliğini değiştirmeden başka anlambirimlerin sözceye katılışı başlangıçtaki yüklemin yayılımıdır. Bu anlambirimler çok değişik türlere bağlanabilir: Fr. *va!* "git!" sözcesinden kalkılırsa, yayılım yoluyla özerk bir anlambirim kullanılarak *va vite!* "çabuk git!", yüklemsel tabanı olan bağımlı bir dizim kullanılarak *va le chercher!* "git onu bul!", bağımsız bir dizim kullanılarak *va chez la voisine!* "komşu kadına git!", bu öğelerden üçünün bir araya getirilmesiyle de *va le chercher chez la voisine!* "git onu komşu kadının evinde bul!" elde edilir. Demek ki bir bakıma yüklemsel anlambirimin gerçekleşmesi için zorunlu olan (bulunduğu yerlerde, özne gibi) öğeler dışında kalan her şeyin bu anlambirimin yayılımı olarak görülebileceği söylenebilir. Fr. *les chiens mangent la soupe* "köpekler çorba içiyor"da *la soupe* "çorba" yüklemin bir yayılımıdır, oysa *les chiens* yayılım değildir. Ne var ki yayılım, yüklemsel anlambirime, istediğimiz gibi katabileceğimiz öğelerle sınırlı değildir. Sözcenin yalnız özeksel çekirdeğine değil, buraya değin incelediğimiz kesit türlerinin her birine yapılabilecek eklemeleri de içerir yayılım. Bildirilerin oluşturulmasında ne denli önemli bir yeri olduğu ortada.

4 - 31. BAĞIMSIZ SIRALANMA

İki tür yayılımı hemen birbirinden ayırt etmek yerinde olur: Bağımsız sıralanmalı yayılım ile bağımlı sıralanmalı yayılım. Sözceye eklenen öğenin işlevi, aynı çerçevede daha önceden yer alan bir öğeninkine özdeş olduğunda bağımsız sıralanmalı yayılım söz konusudur: Öyle ki, daha önce de

bulunan öğe (ve olası bağımsız sıralanma belirtisi) atılsa ve yalnızca eklenen öğeye yer verilse, yine ilk sözcenin yapısı karşımıza çıkar; Fr. *il vend des meubles* "mobilya satar" sözcesini ele alalım: *Vend* "satar"dan sonra, belli bir sıralanma türü belirten özel bir anlambirimden (*et* "ve") sonra gelecek *achète* "satın alır" eklenirse, bağımsız sıralanmalı yayılım gerçekleşir; böylece *il vend et achète des meubles* "mobilya satar ve alır" elde edilir: Burada *achète* "satın alır"ın işlevi *vend* "satar"ınkine özdeştir, daha açık deyişle, yüklem işlevi yerine getirir ve aynı çerçeveye girer, sözcenin öbür öğeleriyle aynı bağıntıları kurar. Yeni sözcede de bulunan ilk yüklem *vend* (ve bağımsız sıralanma belirtisi *et*) ortadan kaldırılırsa, *il achète des meubles* elde edilir: Bunun anlamı başkadır, ama başlangıç sözcesindeki yapıya özdeştir yapısı.

Bağımsız sıralanmalı yayılım, buraya değin ele alınan birimlerin her birini ilgilendirebilir; *aujourd'hui et demain* "bugün ve yarın" da bağımsız bir anlambirimi, *avec et sans ses valises* "bavullarıyla ve bavulsuz"da işlevsel bir anlambirimi, İng. *with his and her bags* "erkek de, kadın da bavuluyla" da bir kipliği, Fr. *rouge et noir* "kırmızı ile kara"da, *homme et femme* "erkek ve kadın"da bir sözlükbirimi, Fr. *il dessine et il peint avec talent* "ustalıkla resim çizer ve boyar"da yüklemsel bir dizimi. Bağımsız öğe olarak aynı sözcede birbirini dışlayan *aujourd'hui* ve *demain* gibi öğelerin (örneğin *le beau temps se maintiendra aujourd'hui et demain* "güzel hava bugün ve yarın sürecek"te) bağımsız sıralanmalarda yer alabileceğini göz önünde tutmak gerekir.

4 - 32. BAĞIMLI SIRALANMA

Bağımlı sıralanmalı yayılımın özelliği, eklenen öğenin yerine getirdiği işlevi, aynı bağlamda daha önce bulunan bir öğenin yerine getirmemesidir. Bu işlevi ya yeni öğenin, yanında işlevini yerine getirdiği birime göre aldığı konum gösterir, ya da işlevsel bir anlambirim; *les chiens mangent la soupe*'ta *la soupe* biçimine bürünen yayılımın işlevini, kiplik-

leriyle birlikte bulunan yüklemsel anlambirimin oluşturduğu yüklemsel çekirdekten sonra gelmesi belirtir; yine Fr. *la poussière de la route* "yolun tozu" sözcesinde *de la route* "yolun" biçimini alan yayılımın işlevi, işlevsel anlambirim *de* ile belirtilir. Görüldüğü gibi, yayılım, sözcenin yüklemi nasıl bütünlenirse, yüklemsel olmayan öğelerin de öyle bütünlenmesini olanaklı kılar: Burada olduğu gibi, değişik dilsel yollara başvurulabilmesi durumu değiştirmez; Fransızca'da, "dolaysız nesne tümleci" işlevi "ad tümleci" işlevinden ayrıdır; bunlardan biri konumla gösterilir, öbürü ise işlevsel anlambirim *de* ile. Kuşkusuz şu da var: Her iki durumda da işlevin aynı olmasını hiçbir şey engellemez: Örneğin, yukarda kullanılan eksiksiz sözcenin, *il y a manger de la soupe par les chiens* "çorba içmek var köpekler tarafından" gibi bir biçime bürüneceği bir dilde bu böyle olur; burada *la soupe*'un dilbilimsel olarak *manger*'yle kurduğu ilişki, *la route*'un *poussière*'le kurduğu ilişkiyle özdeştir.

Bağımlı sıralanma gösteren öğe, yalın anlambirim olsun, dizim olsun, hemen hemen tüm birinci eklemlilik öğelerini nitelendirir (geleneksel olarak: "bağımlı olmak" sözü kullanılır): Kipliklerin (Fr. *plus grand* "daha büyük" > *bien plus grand* "çok daha büyük") yanı sıra, çoğu kez her türlü belirlemenin dışında kalan işlev göstericiler (*sans argent* "parasız" > *absolument sans argent* "kesinlikle parasız") de bu kapsama girer. Bu öğe bağımsız bir anlambirimin (*vite* "çabuk, hızlı" > *très vite* "çok çabuk, çok hızlı") ya da herhangi bir başka anlambirimin (*la robe* "giysi" > *la robe rouge* "kırmızı giysi", *la robe de bal* "balo giysisi", *la robe qui est rouge* "kırmızı olan giysi", *le pinceau de l'artiste* "sanatçının fırçası") değerine kesinlik de kazandırır. Söz konusu öğe doğrudan doğruya bir başka anlambirimin bağımlı sıralanmalı yayılımı da olabilir (Fr. *il va vite* "hızlı gidiyor" > *il va très vite* "çok hızlı gidiyor", *la belle robe* "güzel giysi" > *la très belle robe* "çok güzel giysi"). Bağımlı öğe yüklemsel bir anlambirimi nitelendirebilir: Fr. *il dit* "söylüyor" > *il le lui dit* "bunu ona söylüyor", *il dit un mot* "bir süzcük süylüyor", *il dit qu'il viend-*

ra "geleceğini söylüyor"; *il part* "gidiyor" > *il part demain* "yarın gidiyor", *il part quand elle arrive* "o(kadın) gelince gidiyor".

Bağımlı öğe, özerk olan (*il court* "koşuyor" > *il court vite* "hızlı koşuyor") ya da olmayan (*grand* "büyük" > *très grand* "çok büyük") tek bir anlambirim biçimine bürünebilir. Buraya değin karşılaştığımız özerk dizimlerle aynı türden bir özerk dizim olabilir bu: *Il part* > *il part avec ses valises, les églises* "kiliseler" > *les églises de Rome* "Roma kiliseleri". Genellikle, işlevsel bir anlambirimin eklenmesiyle özerk kılınmış yüklem biçiminde bir dizim de olabilir bağımlı öğe (çoğu kez bir "bağımlılık bağlacı"dır işlevsel anlambirim, ama salt sözcedeki konumundan ötürü yayılım olarak da belirtilebilir): *il part* > *il part quand elle arrive, la robe* > *la robe qu'elle porte* "kadının üstündeki giysi"; işlevsel anlambirim bulunmadan: İng. *the face was black* "yüz(ey) karaydı" > *the face he saw was black* "gördüğü yüz(ey) karaydı".

Görüldüğü şibi, bağımlılık kavramı olduğu gibi belirleme kavramının kapsadığı olguları kucaklıyor (bak. yukarıda 4-19). Değişen yalnızca görüş açısı: Bağımlı bir öğe bir belirleyicidir. Bağımlı bir öğenin bağlandığı anlambirim olan belirlenmiş anlambirim çoğu kez *çekirdek* olarak adlandırılır; çekirdeğin belirleyicisini, daha açık bir deyişle, ona bağımlı olan öğeyi ise bir *uydu* olarak görmek gerekir.

4 - 33. TÜMCE

Yüklem biçimine bürünmüş bağımlı anlambirimler ("bağımlı sıralı önermeler"in çekirdeği) gerçek yüklemlerle bir tutulamaz, çünkü yüklemin özgül niteliği olarak gördüğümüz ikincil olmama ve bağımsızlık özelliğinden yoksundurlar. Yüklemsi diye adlandırılır bunlar. Bu da bize tümceyi şöyle tanımlama olanağı verir;*Tümce*, bütün öğeleri bir tek yükleme ya da bağımsız sıralı birçok yükleme bağlanan bir sözcedir. Böylece tanımda titremlemeye yer vermekten kurtulu-

ruz. Bu da önemli bir yarar sağlar. Çünkü titremlemenin dilbilimsel niteliği sınırsal, ikincil bir değer taşır.

IV. BİRLEŞKEBİLİM

4 - 34. BİLEŞTİRME VE TÜRETME ÜRÜNÜ BİRİMLER YAYILIM DEĞİLDİR

"Bileştirme" ve "türetme" terimleriyle belirtilen yöntemleri kimi durumlarda yayılımın özel biçimleri olarak görenler olabilir. Ama çoğu kez, bu yöntemler bir sözceye, "daha önce var olan öğelerin karşılıklı bağıntılarını ve işlevlerini değiştirmeyen" bir öğenin eklenmesinden kaynaklanan anlambirim birleşimleri olarak betimlenemeyecek birleşimler çıkarır ortaya: Fr. *il est venu par la route* "karayoluyla geldi" sözcesindeki *route* "yol"un yerine *autoroute* "otoyol" konulursa yayılımın ayırt edici niteliklerinden uzaklaşılmaz, çünkü sözceye ek bir açıklama katılması ne onun düzenini değiştirir, ne de öğelerinin karşılıklı bağıntılarının niteliğini (*la route*'taki /la/nın *l'autoroute'ta* /l/ olması anlambirimin kimliğini değiştirmez). Yine Fr. *il a pénétré dans la maison* "eve girdi" deki *maison* "ev"in yerine *maisonnette* "evcik"i koyarsam, durum aynıdır. Her iki sözcede de, eklenmiş olan *auto-* ve *-ette* anlambirimciklerinin çıkarılması hiçbir güçlük yaratmaz. Ama Fr. *je l'ai mis dans le vide-poche* "onu küçük dolaba koydum" ya da *elle procède au lavage* "kadın çamaşır yıkamaya girişiyor" sözcelerindeki bileşik *vide-poche* "küçük dolap"ın ya da türev nitelikli *lavage* "çamaşır yıkama"nın bir anlambirimini atmaya kalkışırsam durum değişir; biri *vide* ve *poche*'tan, öbürü *lav-*/lav-/ ile *-age*/-až/dan kalkılarak oluşturulmuş bulunan *vide-poche* ve *lavage*'da kuşkusuz yayılım, daha açık bir deyişle, var olan bir sözceye dizimsel bir katma değil, bağlam dışı yoldan yeni bir birimin yaratılması söz konusudur. Gerçekte, *autoroute* gibi bileşik biçimler ya da *maisonnette* gibi türevler kullanıldığında da yayılım yoktur:

Nasıl aynı anlama gelen *route* ile *chemin*, *maison* ile *villa* arasında seçim yapılıyorsa, aynı biçimde *autoroute* ile *route*, *maisonnette* ile *maison* arasında da seçim yapılmaktadır. Ama, *vide-poche* ile *lavage*'daki durumun tersine, bu bileşik biçimlerle türevlerin yayılım olarak ortaya çıkmalarını hiçbir şey önlemez: *Autoroute* "otoyol" önce *route* "yol", ama özel türden bir yol olarak düşünülür, bu özelliği de *auto*-nun eklenmesi belirtir; *petite maison* "küçük ev"in *maisonnette* gibi bir tek seçimin ürünü olduğu pek çok durum vardır, ama *petite*'in *maison*'un bir yayılımı olarak yorumlanması da tümüyle dışlanamaz. Onun için şöyle demek gerekir: Yayılım durumlarından kaynaklanmadığı söylenemeyecek bileştirme ve türetmeler vardır; bunun tersine bir de, böyle bir olasılığın biçimsel açıdan olanaksız bulunduğu, onun için de dışlanması gereken durumlar vardır. Birinci türden olgular için *içözekli* bileştirme ve türetmeden söz edilebilir: Bu terim, bir araya gelen öğelerin karşılıklı etkilerinin, bütünün dışta kalan öğelerle kurduğu bağıntıları ilgilendirmediğini anımsatır: *Maison* kesitinin yerine *maisonnette* kesitinin konulması kesiti kendi açısından değiştirirse de, onun dışında kalan öğelerle bağıntılarını etkilemez; *vide-poche*, *lavage* türünden dizimler söz konusu olunca ise, *dışözekli* bileştirme ve türetmeden söz edeceğiz: İki öğenin bir araya getirilmesi sonucu, bileşik biçim ya da türevin dışında kalan öğelerle yeni bağıntılar kurulur.

İçözekli bileşikler çoğu kez kalıplaşma denilen (6-20) olgudan kaynaklanır: Her anlambirimin tüm anlamıyla yer aldığı Fr. *jeune fille* "genç kız" dizimi dilde kalıplaşmış *jeune fille* biçimiyle birlikte yer alır: Bu kalıplaşmış *jeune fille*, bir başka kalıplaşmış biçim olan *vieille fille* "kalık kız"la birlikte dişi cinsten bekârları belirtme işlevini yerine getirir. Fr. *elle a l'air gentille* "hoş bir havası var"da da kalıplaşma söz konusudur: Burada sıfat, *air* "hava" ile değil, *elle* "o [kadın]" ile uyum yapar; *avoir l'air*, "benzemek"in bir eşdeğerlisi gibi işlem görür.

Kalıplaşmalar arasında, Fr. *peinture à l'huile* "yağlıboya" ya da *Armée de l'air* "Hava Ordusu" gibi ilgeçli bileşiklere rastlanır: Bunlar *moulin à vent* "yel değirmeni" ya da *Armée de terre* "Kara Ordusu" gibi, tanımlık içermediklerinden bir bileşim yapısı çağrıştıran biçimlerle koşutluk gösterir.

4 - 35. BİRLEŞKEBİRİMLER

Tüm bileşik biçimlerle tüm türevlerin ortak özelliği her şeyden önce, karmaşık biçimin anlam birliği göstermesidir: Her karmaşık biçim genellikle bir tek seçimin ürünüdür. Ama bu özelliği içebakış yoluyla bile saptamak çok güç olduğundan, söz konusu karmaşık biçimleri belirleyip, birçok seçimin ürünü asıl dizimlerden (*avec les valises* "bavullarla", *donne-r-i-ons* "[nous adılıyla birlikte] 'verirdik'") ayırmakta yararlanılamaz ondan. Göz önünde tutmamız gereken tek özellik, sözcenin öbür öğeleriyle kurdukları ilişkilerde tıpkı, kendileriyle aynı bağlamda yer alan anlambirimler gibi bir işleyişleri olmasıdır. Bu da, örneğin aynı kiplikleri alabilmelerini ve bu kipliklerin bileşik biçim ya da türevin yalnızca bir tek öğesini belirleyememesini içerir. Alışılmadık boyutlarda bir *chaise-longue* "şezlong (*chaise* 'sandalye' ve *longue* 'uzun'dan)" *chaise-plus-longue* "daha uzun sandalye" değil, benzerlerinden daha uzun bir *chaise-longue*'dur.

Kalıplaşma ürünü olsalar da olmasalar da, bileşik biçimler ve türevler *birleşkebirim* olarak adlandırılır. Birleşkebirimdeki bileşen anlambirimlere, dizimlerdeki özgür anlambirimlere karşıt olarak *bitişke* denir: Fr. *entreposious* "[*nous* adılıyla birlikte] ambara koyuyorduk" */ãtrəpoziõ/* kesiti */ãtrəpoz-/* (bu da, bitişke nitelikli */ãtr-/* ve */-poz-/* anlambirimlerinden oluşmuştur) anlambirimiyle özgür anlambirimlerden (hikâye */-i-/* ve "çoğul birinci kişi" */-õ/* anlambirimlerinden) kurulu bir dizimdir. Görüldüğü gibi, bu son iki anlambirimin özgür niteliği yazıdan anlaşılmaz; bu özelliği, her birinin */ãtrəpoz-/*un elde edilmesini sağlayan tek seçimden ayrı bir seçime konu olması ortaya çıkarır.

Bitişik anlambirimlerden ikisi arasına, kiplik ya da herhangi bir belirleyici nitelikli yabancı öğenin gelmesiyle birleşkebirimin ortadan kalktığı sanılmamalıdır: Fr. *bonhomme* /bònòm/ "saf adam; yaşlı kişi"nin birleşkebirim özelliği, *bonshommes* /bõzòm/ da "çoğul" özgür anlambiriminin araya girmesinden etkilenmez; *elle a l'air gentille*'deki *a l'air* /aler/ birleşkebirimi kimliğini, *avait l'air* (hikâye zaman), *aura l'air* (gelecek zaman) gibi kullanımlarda da korur. Burada yalnızca, kesintili göstereni olan bir birleşkebirim karşısındayız: Tıpkı *les animaux paissent* (4-5) sözcesinde kesintili göstereni olan bir çoğul anlambirime rastladığımız gibi; Fransızca'daki *ministre du commerce* "Ticaret Bakanı" birleşkebirimi, *le ministre italien du commerce* "İtalyan Ticaret Bakanı"nda olduğu gibi araya *italien* "İtalyan"ın girmesiyle yok olmaz.

4 - 36. BİLEŞTİRMEYLE TÜRETME ARASINDAKİ AYRILIK

Bileştirmeyle türetme arasındaki ayrılığı kısaca şöyle belirtmek yerinde olur: Bileşik bir biçimi oluşturan anlambirimler, bileşik biçimler dışında da varlıklarını sürdürürler; oysa, bir türevde yer alan anlambirimlerden biri yalnız türevlerde bulunur ve buna geleneksel olarak ek denir. Bir anlambirimin bileşik biçim öğesi olmaktan çıkarak ek durumuna girmesi, o anlambirimin yalnızca bileşik biçimlerde kullanılmaya başlamasıyla gerçekleşir: Terimlerde bir çelişki olduğu izlenimi uyandıran bu olgu, söz konusu iki yöntemin birbirine ne denli yakın olduğunu iyi örneklendirir. Günümüzde, İng. *boyhood* "çocukluk dönemi"ndeki *-hood* anlambirimiyle Alm. *Freiheit* "özgürlük"teki *-heit* anlambirimi birer ektir; çünkü *boyhood* ve *Freiheit* gibi öğelerine ayrıştırılamaz karmaşık biçimler dışında bunlara rastlanmaz; Eski İng. *hàd* ile Eski Yüksek Alm. *heit*, bugün *boyhood* ve *Freiheit*'la karşılaşılan bağlamlara benzer bağlamlarda bulunabildikleri sürece bileşik biçim öğesi niteliğini taşımışlardır.

Yukardaki inceleme; birleşen iki anlambirimin, bu türden birleşimler dışında görülmedikleri durumları göz önünde tutmamaktadır. Burada özellikle, başlangıçta, "klasik" bir dilden aktarılmış sözcüklerde yer alan ve hemen hemen yalnızca bunları kullanıma sokanlarca anlamlı birimler oluşturdukları algılanan "bilgin dili" öğeleri söz konusudur. Ne var ki, bu tür sözcükler çoğalıp yaygın bir kullanım çevrimine girdiğinde, bileşenlerinin anlamları da sonunda belirginleşir. Fransızca konuşanların tümü de *thermostat* "termostat"ın *thermo-* ile *-stat* öğelerinden oluştuğunu bilir: Bunlar aynı türden başka birleşimlerle iyice ortaya çıkar; öğelerin anlamları da, uygulayımcı olmadan da, *thermo*-lu başka sözcüklerle *-stat*'lı başka sözcükler oluşturmaya kalkışabileceğimiz denli belirginlik kazanmıştır. İki öğenin bir hayli özgül nitelik taşıması, kimi durumlarda köken bilgisinin de desteğiyle, bu türlü yapımların bileşik biçim olarak yorumlanmasına yol açabilir. Ama, son yüzyıllardaki buluşların ayrıcalıklı bir biçimde desteklediği ve günümüzde, içinde bulunduğu birleşimlerin dışında da yer alan anlambirim ve birleşkebirimlerle özgürce birleşen Fransızca *télé-* (bak. *télévision* "televizyon" ve *vision* "görüş", *téléguidé* "uzgüdümlü" ve *guidé* "güdümlü") gerçekte bir ek gibi işler. Burada, gerçek bileştirmeyle de, genellikle, değişik konumdaki öğelerin birleşimini gerektiren türetmeyle de özdeşleşmeyen özel bir dilsel durumla karşı karşıyayız: *Saltekleme* diye adlandırılabilir bu; Fr. *thermostat* gibi bir birleşkebirimin her öğesine de *saltek* denir.

4 - 37. ÜRETKENLİK ÖLÇÜTÜ

Eşsüremli dilbilimde, ancak üretken süreçler karşısında bileştirme ve türetmeden söz etmek yerinde olur. Kuşkusuz, kimileyin, şu ya da bu ekin üretkenliği konusunda kesin bir yargıya varmak güçtür: Eğer bir Fransız çocuğu *méchant* "kötü", *méchanceté* "kötülük"ten kalkarak *cochon* "domuz"

dan *cochonceté* "domuzluk"u türetirse, *-cetê*'nin bir sonek olduğunu mu söylemek gerekir? Fransızca'da bugün de *-aison* sonekiyle oluşturulmuş yeni sözcüklere rastlanıyor mu? Ne olursa olsun, kaçınılması gereken tutum, çözümlemeyi, anlamın olanaklı kıldığı sınırın ötesine değin sürdürmektir: Fr. *avalanche* "çığ"da *avaler* "yutmak"ın bir türevini görmek gülünç olur; çünkü ancak kökenbilimciler bu iki sözcük arasında anlamsal bir benzerlik bulabilir. Fr. *recevoir* "almak", *percevoir* "algılamak", *décevoir* "düş kırıklığına uğratmak"ta bir *-cevoir* anlambirimi saptamaya kalkışmak yanlış olur. Çünkü dili kullanan herhangi bir kimse, bu sözcükler arasında biçimsel bir benzerlikten başka bir ilişki bulunduğu duygusuna hiçbir zaman kapılmaz; bir anlambirimin söz konusu olabilmesi için bir gösterenle bir gösterilen bulunması gerekir.

Kimi durumlarda, bir bileşik biçimin iki öğesinden biri özerkliğini yitirerek dildeki varlığını ancak bu bileşik biçim içinde sürdürür. Örneğin, Fr. *laurier-tin* "viburnum tinus"taki *-tin* bu durumdadır; onun için de, *tin*'in bir ek olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü bir ek, türetme aracıdır ve türetme yeni birleşkebirimler üreten bir süreçtir.

4 - 38. EKLER VE KİPLİKLER

Daha başlangıçta, dilbilgisel anlambirimlerle sözlüksel anlambirimleri karşıtlaştırma zorunluğu duyulduğunda, eklerin hangi ulama gireceği sorunu çıkar karşımıza. Ekler, dilbilgisel anlambirimler gibi, az sayıda öğe içeren sınıflar oluşturur; onun için de bunların dökümü dilbilgisinde yer alabilir. Geleneksel olarak eklere sözlüklerde yer verilmez. Ne var ki, bütün bunlar pek öyle kesin sonuca ulaştırıcı nitelikte değil.

Daha verimli gibi gelebilecek bir olgu var; o da şu: Tıpkı kiplikler gibi ekler de belirleyici öğeler alamazlar. Çünkü belirleyici öğeyi birleşkebirim -burada türev- kendi özelliğinden ötürü alabilir; bu öğeler birleşkebirimi oluşturan öğelere

getirilemez. Ama bu durumda, ekin bağlandığı tabanla kiplikler arasında da koşutluk kurmak gerekir: Fr. *lavage* "yıkama"da, tıpkı *-age* soneki gibi *lav-* tabanı da belirleme konusu olamaz.

Gerçekte, birleşimsel olanakların incelenmesi sonucu, eklerle kiplikleri kesinlikle karşıtlaştırmamızı sağlayan durumlar vardır: Fr. *tisse* /tis/ "doku-" ile *tissage* /tis + až/ "dokuma eylemi"ni ele alırsak, birinci öğenin bir dizi zaman, kip, vb. kiplikleriyle -eylem kiplikleri denilebilir bunlarabirleşebildiğini, buna karşılık ikinci öğenin söz konusu kipliklerle birlikte bulunamayacağını, yalnızca tanımlık, iyelik, çoğul türünden bambaşka kiplikler alabileceğini gözlemleriz. Göreceğimiz gibi (4-40) bu, bir "eylem"i bir "ad"a dönüştürme gücü olan *-age* ekinin kiplikten apayrı bir şey olduğu anlamına gelir: Kiplik bulunması olsa olsa, bunun bağlandığı çekirdeğin eylem ya da ad özelliğini pekiştirir.

Olaya başka bir açıdan bakarsak, şöyle de diyebiliriz: Eğer bir birleşkebirimin öğeleri belirlenemezse, bunun nedeni anlamsal özelliklerini yitirmiş olmalarıdır. Oysa kiplikler için durum hiç de öyle değildir: Kiplikler anlamsal özelliklerini kesinlikle korur; ama bunların çok genel nitelikli bir değer taşıması her türlü özel belirlemeyi olanaksız kılar.

4 - 39. BİRLEŞKEBİRİM VE DİZİMBİRİM

Birleşkebirimlerle dizimlerin titizlikle birbirinden ayırt edilmesi gerekirse de, bir yanda birleşkebirimler, bir yanda da dizimler olmak üzere karmaşık biçimleri karşılaştırmak ilginç olabilir: Karmaşık biçimlerin özelliği, her türlü belirlemenin bunların çeşitli birleşimlerini tek tek etkilemeyip birleşkebirimde karmaşık biçimin tümünü, dizimde ise yalnızca çekirdeği etkilemesidir. Her iki durumda da, çoğu kez, geleneksel olarak sözcük denilen öğelerle, örneğin hem *lavage* birleşkebirimiyle, hem de *mangeait* "(özneyle) yiyordu" dizimiyle karşılaşılır.

Eğer gereksinme duyulursa, bir çekirdekle kipliklerinin yanı sıra, gerektiğinde sözcenin geri kalan bölümüyle bağlantı sağlayan işlevsel bir öğenin oluşturduğu dizim, *dizimbirim* olarak adlandırılabilir. Lat. *dominorum* "efendilerin" ya da *amabantur* "seviyorlardı" birer dizimbirimdir: Tıpkı Fransızca karmaşık biçim *les tableaux* "tablolar" ya da *il le lui a dit* "bunu ona söyledi" gibi. Kuşkusuz, *les petits tableaux* "küçük tablolar" bir dizimbirim değildir, çünkü tek başına belirlenebilir nitelikli *petits* (*très petits* "çok küçük") bir kiplik olmayıp bir başka dizimbirimin gücül çekirdeğidir.

V. ANLAMBİRİMLERİN SINIFLANDIRILMASI

4 - 40. BİRER ANLAMBİRİM OLARAK İŞLEM GÖREN BİLEŞİK BİÇİMLERLE TÜREVLER

Daha başta şunu belirtmek yerinde olur: Aşağıda, anlambirimlerin sınıflandırılması konusunda söylenecekler birleşkebirimler, daha açık bir deyişle, sözcenin geri kalan bölümüyle kurdukları ilişkiler yalın anlambirimlerin ilişkilerine özdeş olan anlambirim birleşimleri için de geçerlidir. Başka bir deyişle, aşağıda bileşik biçimlerle türevler de göz önünde tutulacaktır. Özerk *vite* "hızlı, çabuk" anlambirimi için söylenenler *vivement* "hızla, çabucak" türevi için; *route* anlambirimi için söylenenler *autoroute, vide-poche* "küçük dolap; sepet, vb." ya da *chemin de fer* "demiryolu" bileşik biçimleri için de geçerli olacaktır. Burada "sözcükler"den söz etmemizi önleyen olgu, bu terimin yalnız özgür anlambirimlerle ekler gibi sözlüksel öğelerin birleşimini değil, aynı zamanda, bunların, bitim biçimine bürünen kiplikler ve işlevsel anlambirimlerle olan birleşimlerini de kapsamına almasıdır. Başka bir deyişle, "sözcük", karşı karşıya bulunulan gösterenlerin kaynaşma derecesi ne olursa olsun, bağlam

olarak ele almak istediğimiz olguyu içeren bir dizimi belirtebilir. Geleneksel terimleri kullanmak gerekirse, biz burada "kökenler" ya da "gövdeler"le işlem yapıyoruz.

4 - 41. AYNI ANLAMBİRİMİN ÇEŞİTLİ SINIFLARA GİRMESİ

Anlambirimlerin, yukarda (4-8'den 29'a değin) ortaya konulan aşamalanması, belli bir bağlamda ele alınan anlamlı kesitin sözdizimsel özerklik derecesine dayanmaktadır. Belli bir bağlamda yer alan belli bir kesit özerk bir anlambirim ya da dizimdir; başka bir bağlamda aynı öğe pekala özerk olmayan bir anlambirim ya da dizim niteliği taşıyabilir: Fr. *les enfants s'ennuient le dimanche* "çocuklar pazar günleri sıkılır" da *le dimanche* özerktir; ama *le dimanche s'écoule tristement* "pazar kasvetli geçiyor"da böyle bir nitelik taşımaz. Kuşkusuz, Fr. *pour* "için"in işlevsel bir anlambirim olduğunu söyleme zorunluğu doğmuş, daha açık bir deyişle, bu öğeye rastlanan tüm bağlamlarda böyle bir işlevinin bulunduğu ortaya konulmuştur. Ancak, Fransızca birim için büyük bir olasılıkla doğru olan bu saptama, onun başka dillerde eşdeğerlisi olan öğeler için de zorunlu olarak doğru değildir. Birçok dilde, eylemden yararlananı belirten anlambirim, değişik bir bağlamsal çevrede, yüklem işlevi yerine getirir ve Fr. *donner* "vermek" eyleminin karşılığı olur. Bu konuda her dile özelliğini veren olgu, aynı kullanımlara konu olabilecek anlambirim sınıflarının düzenleniş biçimidir.

4 - 42. BİNİŞMELER, AKTARIMLAR, GÜÇ DURUMLAR

Bu sınıfların sınırları kesinlikle belirlenmiş değildir çoğu kez: Biraz önce değinilen Fransızca birimin eşdeğerlisinin hem işlev belirticisi ("-e", "için"), hem de yüklem olarak yer aldığı dillerde genellikle, işlev belirticisi olarak kullanılmakla

birlikte hiçbir zaman yüklem olarak görülmeyen -ya da yüklem biçiminde kullanılıp da işlev belirtici değeriyle işlemeyen- bir yığın anlambirim vardır. Fransızca'da, yüklemsel kullanımlarla (bir "koşaç"ın ya da bir durum eyleminin eşlik ettiği "niteçler") sözlüksel belirleyici nitelikli kullanımların ("belgeçler") tanımladığı bir "sıfat" sınıfı vardır. Ne var ki bu sınıfa giren anlambirimler "ad" sınıfının tüm işlevleriyle kullanılabilir. Demek ki binişme söz konusu. Ayrıca, burada, henüz belirsizleşmemiş olan bir eksiltiden kaynaklanan ve onun için de eksik öğenin hemen yerine konulabileceği kullanımlarla (Fr. *la cour des grands* [*garçons*] "büyüklerin [büyük çocukların] avlusu") gerçekten bir ulamdan öbürüne geçiş görülen durumlar (Fr. *les grands de ce monde* "bu dünyanın büyükleri", *un grand d'Espagne* "bir İspanyol soylusu") birbirinden ayırt edilebilir. Her iki durumda da *aktarım* söz konusudur.

Şu iki dilsel durumu birbirinden kesinlikle ayırt etmek her zaman kolay değildir: 1. Bir eylemle bir ad aynı kökeni içermekle birlikte aralarındaki anlamsal ayrılığın yalnızca, içinde yer aldıkları bağlamdan doğduğunu söyleyemeyeceğimiz durum: İngilizce *fish*'in, *a fish* "bir balık"ta da, *to fish* "balık tutmak, avlamak"ta da söylenişi aynıdır; her iki anlam arasında kuşkusuz benzerlik vardır; ama *fish* her iki durumda da ayni birimi gösterseydi *I fish*'in "balık tutuyorum" yerine "ben bir balığım", "bir balık gibi davranıyorum" anlamına gelmesi gerekirdi; 2. Aynı anlambirim yüklemsel bir değerle de, yüklemin yayılımı olarak da kullanılabilir ve bunlar arasında saptanan anlamsal ayrılıklar dolaysız biçimde, eşsüremli olarak değişik bağlamlarla her ikisinin işlevlerinden kaynaklanabilir. Örneğin, bacağın, başka durumlarda "o (erkek ya da kadın) yürüyor" anlamına gelen bir biçim aracılığıyla belirtildiği ya da Washington'daki yerli dili olan Kalispel dilinde olduğu gibi, bir ağacın, yüklem işlevi yerine getirdiği bir bağlamda "dik duruyor" sözüyle çevrilecek *es-sît* biçimiyle gösterildiği dillerde durum böyledir. Kuşkusuz bu son örneklerde aynı dilsel birim söz konusudur: Çünkü bu

dillerde, Fransızca'da kural olan durumun tersine, belli bir dilsel öğe, kimliğini değiştirmeden yüklem ya da yüklem yayılımı olarak işlevini yerine getirebilir.

4 - 43. "ADLAR" VE "EYLEMLER"

Sözlüksel anlambirimlerle ilgili olarak, gerekirse önce, yüklem biçiminde kullanılabilen anlambirimlerle öbür anlambirimler arasında ayrım yapılacaktır. Bu ayrım, geleneksel "eylem" - "ad" ayrımına zorunlu olarak denk düşmez: Lat. *Paulus bonus* "Paulus iyidir" ile Rusça *dom nov* "ev yeni"de *bonus* ve *nov*, eylem olmakla birlikte yüklemdir. Söz konusu ayrımın bulunmadığı, daha açık bir deyişle, tüm sözlüksel anlambirimlerin yüklem olarak kullanılabildiği dillerin sayısı ise hiç de az değildir. Kuşkusuz bu, söz konusu dillerde, çeşitli kipliklerle birleşim olanaklarına dayanarak değişik sözlüksel anlambirim sınıflarını ortaya koymaktan vazgeçeceğimiz anlamına gelmez. Zaman ve kişi kiplikleriyle birleşebilen kimi sözlüksel anlambirimlere "eylem" denilebilir; sayı ya da iyelik kiplikleriyle birleşen başka anlambirimler de "ad" terimiyle belirtilebilir. Ne var ki bu terimlerin kullanılması, geleneksel dilbilgisi terimlerini ortaya atmış olanların dillerine özgü dilsel gerçekleri çağrıştırmak gibi bir sakınca içerir. Onun için, her ne olursa olsun, tüm sözlüksel anlambirimlerin kip ve kişi kiplikleriyle birleşebildiği, ama yalnızca "eylem" diye adlandırılmak istenebilecek kimi sözlüksel anlambirimlerin görünüş kiplikleriyle -başka bir deyişle, nesne ya da edimi süresi içinde, ama bu süreden bağımsız olarak ya da başka bir şeyin sonucu biçiminde sunan kipliklerle- bağdaştığı bir dil betimlenirken "ad" ve "eylem"den söz etmekten kaçınmak daha iyi olur: Kalispel dilinde, *tum'* "anne" ya da *cítxu* "ev" gibi anlambirimler, Fransızca'daki 1. Kişi adıllarını (čin-túm' "ben anne [yim]"); 2. İyelik sıfatlarını (*an-cítx*" "[bu] senin evin"); 3. İsteme kipini (*q-cítz*" "bu ev olsun") karşılayan kipliklerle birleşir; *moq*" "dağ" ya da *kup* "itmek" gibi birtakım başka anlambirimler aynı kipliklerle

birleşir, ama bunlara başkalarını, özellikle de görünüş kipliklerini (örneğin nesne ya da eylemin süresi içinde ele alındığı, *esə-mòq"* "bu bir dağ" ve *es-kúp-i* "(bir şey) itiyor"da *es(ə)* -ya da *es- ...i* ile gösterilen sürerlik kipliğini) katar. Açıkça görülüyor ki bu dilin sözlüksel anlambirimlerinin görünüşlerle birleşenleri ve birleşmeyenleri Fransızca eylemlerle adlar gibi birbirine taban tabana karşıt iki sınıf oluşturmaz hiçbir biçimde; tümü de hem yüklem olarak, hem de yüklem niteliği taşımadan kullanılabilen aynı birimler sınıfının iki altbölümünü oluşturur. Kuşkusuz, eylemleri belirten anlambirimlerle nesneleri gösteren anlambirimlerin neden değişik kipliklerle birleşmeye yöneldiğini açıklamak oldukça kolaydır. Ama yukardaki örnek, "dağ" nesnesini belirten göstergenin, bir başka nesneyi, örneğin evi belirten gösterge gibi değil de, itmek eylemini dile getiren gösterge gibi bir bükün sunabileceğini ortaya koyar.

Gerçekte, "eylem" terimini yalnız, yüklemsel kullanım dışında kullanım göstermeyen anlambirimleri belirtmek için öngörmek yararlı olur. Örneğin, Fransızca'daki *jette* (*jeter* "atmak"tan), *donne* (*donner* "vermek"ten), *mange* (*manger* "yemek yemek"ten) bu durumdadır: Bunların, yüklem niteliği taşımayan kullanımları ancak ortaç ya da eylemlik biçiminde ortaya çıktıklarında, daha açık bir deyişle, konumlarını değiştiren bir anlambirim aldıklarında olanak kazanır.

4 - 44. "SIFATLAR"

Durum ya da iyelik belirten anlambirimler yüklem olarak kullanılmaya çok yatkındırlar. Bunlar, Rusça'daki *dom nov* "ev yeni" türünden de olabilirler, Latince'deki *caelum* albet "gökyüzü beyaz" türünden de; kipliklerin bir "koşac"a aktarımıyla Fransızca'daki *la maison est neuve* "ev yeni" türüne de bağlanabilirler. Ama bu anlambirimler çoğu kez "belgeç" niteliğiyle, daha açık bir deyişle, yüklemsel nitelik taşımayan anlambirimlerin yayılımları olarak da kullanılır. Rusça'da bu durumda (*dom nov-yj...* "yeni ev...") işlev belirti-

ci bir öğe kullanılır: Biçimsel olarak durum, sayı ve cins gösterimiyle birleşen bu öğenin bir ilgi adılının eşdeğerlisi olduğu söylenebilir (Fr. "la maison, qui [est] neuve,..." = "yeni [olan] ev ..."). Bu durum pek çok dilde eylemlerle adlardan az ya da çok belirgin biçimde (dilden dile değişir bu) ayrılan özel bir "sıfat" sınıfının bulunuşunu açıklar.

4 - 45. "BELİRTEÇLER"

Geleneksel olarak "belirteç" denilen olgu, oldukça değişik sınıflardan birimler içerir. Bunlar arasında özellikle özerk *hier*, *vite* anlambirimleriyle *vivement*, *doucement* "yavaşça" gibi özdeş bir işleyiş gösteren türev nitelikli birleşkebirimler bulunur. Burada yüklemin yayılımları söz konusudur. Yüklem bir edimin karşılığı olduğundan belirteç de doğal olarak bu edimin bir tümlecidir: Fr. *il allait tristement* "üzgün üzgün gidiyordu". Bir durumun karşılığı olduğunda ise, yüklemlemenin anlatımı bir "koşac"a başvurulmasını gerektirse bile, belirteç bu durumun bir belirleyicisi olacaktır: Fr. *il est tristement célèbre* "kötü bir ünü var"da *tristement* belirteci *est* koşacına değil, *célèbre* sıfatına bağlanır; kesme, *il est tristement ... célèbre* biçiminde değil, *il est ... tristement célèbre* biçiminde olacaktır. Bu da belirtecin, belgeç içeren kuruluşlara aktarılmasına yol açar (Fr. *l'individu tristement célèbre...* "kötü ünlü kişi..."), ama kuşkusuz eylem belirleyicilerle sıfat belirleyicilerin oluşturduğu iki ayrı sınıfın zorunlu olarak birbiriyle özdeşleşmesini içermez: Fr. *très* "çok" yalnızca sıfat belirleyici sınıfa girer; *beaucoup* "çok" ise salt eylem belirleyici sınıfa bağlanır.

4 - 46. "İLGEÇLER" VE "BAĞLAÇLAR"

"İlgeç" denilen birimler doğrudan doğruya işlev belirticiler sınıfına girer. Kuşkusuz bu sınıfı salt ilgeçler oluşturmaz; çünkü, işlev belirtici olmaları bakımından bir yandan çekim ekli gösteren içeren anlambirimler, bir yandan da bağımla-

ma bağlaçları, ayrıca ilgi adılları yer alır bu sınıfta. Genellikle sıralama bağlaçları diye adlandırılan anlambirimler tek türden dilbilimsel bir konum sunmazlar: Örneğin Fr. *car* "çünkü"; *et* "ve" ya da *ou* "ya, ya da" anlambirimlerine rastlanan tüm bağlamlarda görülmez. Bu sonuncular gibi tam anlamıyla sıralayıcı olan anlambirimler özel bir sınıf oluşturur ve bu nedenle de işlev belirticilerle özdeşleştirilemez.

4 - 47. "ADILLAR"

Adılların adlarla paylaştığı ortak bir özellik var: Bu da birincil işlevle kullanılmalarıdır. Ama sınırlı dizelgelere girmeleriyle dilbilgisel öğeler arasında yer alır adıllar. Aynı adılın adlarla yer değiştirdiği bağlamlarda ve yüklemsel dizimle sıkı sıkıya kaynaştığı durumlarda değişik biçimlere büründüğü de çok sık görülür. Örneğin Fransızca'da *te* "seni" ve *Jean* aynı bağlamlarda görülmez (*je te vois* "seni görüyorum", *je vois Jean* "Jean'ı görüyorum"); ama *toi* "sen" ve *Jean* almaşma gösterebilir (*je vais avec toi* "seninle gidiyorum", *je vais avec Jean* "Jean'la gidiyorum"). Bu türlü bir durumda *te* ile *toi* ya aynı anlambirimin değişkeleri olarak görülebilir ya da *toi*, adlara yaklaştırılırken *te*, yüklemin bir kipliği sayılabilir. Aynı biçimde, Fr. *ton* "senin" ve *tien* "seninki" iyelik belirtici öğeleri birleşimsel değişkeler olarak da görülebilir; bir yandan adın bir kipliği (*avec ton livre* "senin kitabınla"), bir yandan da, kendisi de çeşitli kipliklerle ("belirli", "çoğul") birlikte bulunan belirlenebilir bir anlambirim (*avec les tiens* "seninkilerle") olarak da ele alınabilir. Fr. *je* "ben" ile *tu* "sen"in duruma göre değişik gerçek kişileri göstermesi, tıpkı *aujourd'hui* "bugün"ün 10 Aralık 1958 ya da 5 Mayıs 1959 günü kullanılmasına göre aynı gerçekliği belirtmemesi gibi, dilbilimsel sonuç içermez.

5

DİLLERİN VE DİLSEL KULLANIMLARIN ÇEŞİTLİLİĞİ

5 - 1. TOPLUMDİLBİLİMSEL YAPILARIN TÜRDEŞLİK GÖSTERMEMESİ

Buraya değin, her insanın bir tek dilsel topluluktan olduğunu varsaydık. Bu türlü bir topluluktan olan bireylerin özdeş biçimde konuşmadığını, ayrılıkların dilsel yapının kimi noktalarını kapsamına alabileceğini söz arasında belirttik, ama sunuşumuza karmaşık bir görünüm vermemek için bu ayrılıkları hemen göz ardı ettik: Türdeş olduğu varsayılan bir dili incelemek o denli ince bir işlemdir ki sorunun verilerini elden geldiğince yalınlaştırmak yerinde olur. Ne var ki, söz konusu inceleme bir kez gerçekleştirildi mi, geçici olarak bir yana itilmiş olan verileri de araştırmaya katmak zorunludur.

5 - 2. DİLSEL TOPLULUK VE SİYASAL TOPLULUK

Önce, dilsel topluluk kavramına açıklık getirmek gerekir: Kuşkusuz, eğer buna olanak varsa. Günümüzde dünya, her biri kural olarak belli bir resmi dil kullanan siyasal topluluk-

lara ayrılmıştır. Bunun sonucu olarak da, aynı topluluktan tüm bireylerin türdeş ve kapalı bir dilsel topluluk oluşturduğuna inanma eğilimi vardır insanlarda. Birçok Fransız, Amerika Birleşik Devletleri yurttaşlarının anadilinin İngilizce olduğunu kavramakta güçlük çeker; kimi Fransızlar, Fransa'nın kuzey sınırının ötesinde "Belçikaca" konuşulduğuna inanır kesinlikle. Resmi dillerin yazılı bir biçimi vardır ve bu, çoğu kez, tüm ayrıntılarıyla saptanmıştır. Yabancıların ilk elde karşılaşacağı biçim de budur. Birey, kendi ülkesi çerçevesinde, yazılı biçimin saygınlığına genellikle büyük duyarlık gösterir. Bu biçimin değişmezliğiyle türdeşliğine bakarak dilin de böyle olduğu sonucuna varır. Dilbilimciler de uzun süre dikkatlerini, betikbilimci olarak inceledikleri büyük yazınsal diller üzerinde toplamışlar, bunlarla bir arada bulunan ağızları incelemenin araştırmaları için ne denli önemli olduğunu oldukça geç anlamışlardır. Bu resmi ve yazınsal dillerle, genellikle davranışları en çok öykünülmeye değer görülen kişilerin bile gündelik konuşma dilleri arasındaki, çoğu kez büyük boyutlara ulaşan ayrılıkların önemi konusunda bilinçlenilmesi için aradan daha da uzun bir süre geçmesi gerekmiştir.

Dil sözcüğünün genellikle kısıtlı bir anlamda kullanılması, aynı özdeşleştirmeden kaynaklanır. Bu anlam, Fransızca'da, "ikidilli" teriminin kullanılmasına da yansır. Olağan kullanımda, iki ulusal dili aynı rahatlıkla konuştuğu varsayılan kişi "ikidilli"dir; böyle bir durum yoksa, o kişi ikidilli sayılmaz.

5 - 3. ÖLÇÜT OLARAK ANLAŞMA

Salt yukarda dilin ne olduğu konusunda verilmiş olan tanımla yetinerek, bildirişimin, sesli türden bir çift eklemlilik çerçevesinde sağlandığı anda dille karşı karşıya bulunduğumuzu ve bildirişimin gerçekten sağlandığı sürece de tek ve aynı dilin söz konusu olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu da, terimin yaygın kullanımlarına uygun düşer: Gerçekten de

Fransızca, belli sayıda insanın bildirişmek için başarıyla kullandığı araçtır; Fransızca konuşan herhangi bir kimseyle bildirişim sağlanmasına olanak vermeyen bir araç da Fransızca'dan ayrı bir dildir.

Ne yazık ki anlaşma ölçütü her zaman kesin nitelikli değildir: Her koyak ya da kantonunda bulunan kişilerin yanı başlarındaki komşularını güçlüğe uğramadan anladığı bir bölge varsayalım; bir yöreden öbürüne sözlüğü, dilbilgisini ya da sesbilimsel dizgeyi etkileyen ayrılıklar bulunsa bile, bu kişilerin aynı dili konuştuğunu söyleriz. Ama bölgenin iki ucundan birer kişiyi karşı karşıya getirirsek, ayrılıkların toplammın anlaşmayı olanaksız kılacak boyutlara ulaşması çok olasıdır. Genellikle, duraksamasız anlaşmayla birbirini hiç anlamama arasında pek çok derece vardır. Öte yandan, kimi konularda bildirişim kolayca sağlanabilir, kimi konularda ise hemen hemen olanaksızlaşır: Bir Fransız genellikle Québec Eyaleti'nde yaşayan kişileri anlar; ama garajcılarla garson kızlar söz konusu olunca güçlüğe uğrama çekincesiyle karşı karşıya kalır: Meğerki İngilizce'ye başvursun. Çoğu kez de, karşılıklı olarak başlangıçta duyulan kuşku bir yana itilip de bireyler birtakım dizgeli uyarlıkları kavrar kavramaz, birbirini anlamama durumunun ortadan kalkarak hemen hemen olağan dilsel ilişkiler kurulduğu görülür. Örneğin *ski* söz konusu olduğunda, birinin [š] dediği yerde öbürünün [sk] dediğinin ayrımına varan bir Norveçli'yle bir Danimarkalı karşılıklı anlaşmaya giden yol üstündedir.

Onun için sınırsal durumlar bulunması kaçınılmazdır; iki tür kullanım birbirinden ayrı iki siyasal topluluğun resmi kullanımı olduğunda dilbilimcinin dil dışı düşüncelerle, lehçe yerine dilden söz etmesi de olasıdır. Öte yandan, değişik dilsel kullanımları, bunların ne türden bir bildirişim sağladıklarına ya da uzam ve toplumdaki yaygınlıklarına bakarak, ama söz konusu dilsel çeşitleri kullanan kişiler arasmda ne oranda anlaşma sağlandığını göz önünde tutmadan kümelendirip sınıflandırmak da dilbilimciye uygun görünebilir: Bu durumda, aynı dilin lehçelerinin bir bütün oluşturduğu düşü-

nülür: Ama bu tutum genel bir anlaşmanın sağlandığını varsaymaya yol açmaz zorunlu olarak.

5 - 4. İKİDİLLİLİK VE "ÇİFTDİLLİLİK"

İkidilliliğin, özdeş konumda iki dil bulunmasını gerektirdiği düşüncesi öylesine yaygın ve köklüdür ki kimi dilbilimciler, koşullara göre, daha teklifsiz, ama daha az saygın ya da daha bilgince ve daha özenli bir dil kullanan bir topluluktaki durumu belirtmek için "çiftdillilik" terimini önermişlerdir. Bu dilbilimcilere göre ikidillilik yalnızca bireysel olabilir, oysa çiftdillilik tüm bir dilsel topluluğu ilgilendirir. Ancak, iki dilin o denli değişik biçimlerde ortak yaşam sürdürmesi olanaklıdır ki, aşırı derecede yalınlaştırıcı ikili bir temele dayanan bir sınıflandırmaya girişmektense, söz konusu değişik biçimlerin tümünü belirtmek üzere "ikidillilik" terimini yeğleyebiliriz: Fransızca'yla İngilizce büyük saygınlığı olan iki ulusal dildir; ama bu dillerin Kanada'da gerçekten eşit konumda oldukları söylenemez; bu koşullarda, Québec Eyaleti'nde çiftdillilik bulunduğundan mı söz etmek gerekir?

5 - 5. GERÇEK DİLSEL DURUMLARIN KARMAŞIKLIĞI

Dillerin ve dilsel kullanımların çeşitliliğini örneklendirmeye girişmeden önce birtakım deneyim olgularını anımsatmakta yarar var: 1. Hiçbir dilsel topluluğun, her noktasında benzerlik gösteren bir dil konuşan bireylerden oluştuğu söylenemez; 2. İki ya da daha çok sayıda dilsel topluluğa bağlanan, daha açık bir deyişle, karşılarındaki kimselere göre şu ya da bu dili kullanan milyonlarca insan var; 3. Tek dil konuşan bir kimsenin birçok dili -duyunca ya da okurken- anladığı görülür sık sık; 4. Çoğu insan, duruma göre, aynı dilin oldukça değişik biçimlerini kullanabilir; 5. Bu türden değişik biçimleri doğrudan doğruya kullanmayan

kimseler, oldukça sık duyma olanağı buldukları biçimleri genellikle güçlüğe uğramadan anlarlar.

5 - 6. ALGILANMAYAN ÇEŞİTLİLİK

Dilsel ülkü kuşkusuz, birbiriyle konuşan bireylerin her zaman tıpatıp aynı sessel, biçimbilimsel ve sözlüksel ayrımları yapması, başka bir deyişle, bunların tümünün de aynı dilsel yapıyı kullanmasıdır. Gerçekte, aynı dilsel topluluktan kişiler arasındaki ilişkilerde, dizgelerin salt nitelikli özdeşliği, kural olmak yerine az rastlanan bir durumdur: Genellikle kentsoylu olan ve 1941 yılında rastlantı sonucu bir araya gelmiş bulunan 20-60 yaşlarında 66 Parisli'den, her deneğin ünlü dizgesini saptamayı amaçlayan elli dolayında soruyu tıpatıp aynı biçimde yanıtlayan iki kişi bile çıkmamıştır. Bu konuda işin dikkat çekici yanı şu: Bu değişik yanıtların belirtisi olduğu dilsel ayrılıklar anlamayı etkilememekte; ne ayrımlarına varılmakta; ne de algılanmaktadırlar. Herkes öbürleri gibi konuştuğunu sanmaktadır, çünkü herkes "aynı dili" kullanmaktadır. Topluluğun gereksinimlerinin ilkece varsaymamızı zorunlu kıldığı bu dilsel özdeşlik, bireylere kendini benimsetir, ayrılıkları algılamalarını önler; rastlantı sonucu, özel bir dilsel nitelik dinleyicinin dikkatini çekecek olursa, bunu, sesin tınısı gibi kişisel özelliklere bağlamaya yöneltir onları.

İstençli olmayan bu hoşgörü kuşkusuz dilsel alışkılarla birlikte, daha açık bir deyişle, ilk çocukluk döneminde edinilir: Dilini öğrenmekte olan çocuk çevresindekilere öykünür; çevresinde eksiksiz bir dilsel türdeşlik bulunmadığı ölçüde çocuk seçim yapmaya, ayrılıkları bağdaştırmaya, dolambaçlı yollara başvurmaya zorlanacaktır. Sonunda, açık seçik karşıtlıkları olan ve etkin biçimde kullanacağı bir dizge elde edecektir; ama dili edinirken duyduğu hiçbir özellik, kişisel dizgesinde yer alsa da almasa da, ona kuraldışı görünmeyecektir. Olsa olsa, kimi özellikler, çevresinde bunları kullanan kişilere karşı beslediği duygulara göre ona sevimsiz, bayağı,

kaba ya da tersine seçkin, ince, büyüleyici görünebilir, o kadar. Gerçekte, bir yığın dilsel davranışı, kendisi benimsemese de, o denli olağan, alışılmış bulacaktır ki bunları ayrılık olarak algılamayacaktır. Başka bir anlatımla, her bireyin dilsel kullanımını düzenleyen etkin, zorlayıcı bir dilsel kuralı; bir de, çok daha gevşek ve hoşgörülü edilgen bir kuralı vardır. Ön /a/ ile art /â/ arasında ayrım yapan bir Fransız, anadilinin *patte* "hayvan ayağı" ile *pâte* "hamur"un, *tache* "leke" ile *tâche* "iş, görev"in özdeş olarak söylendiği bir türünü anlayacak biçimde yetişmiştir. Bu nedenle de, kendisinin bir art α ile söylediği *âge* "yaş; çağ" ya da *sable* "kum"u yurttaşlarından birinin bir ön α ile söylediğini "algılamayacaktır" bile. İki α arasında ayrım yapmayan birey ise, iki sesbirimin gerçekleşmelerinde görülen değişkenlikler alıştığı sınırları aşmadığı sürece çağdaşlarının yaptığı ayrıma hiç dikkat etmeyecektir. Sözlük alanında hoşgörü daha da ileri boyutlara varır ve, zorunlu olarak değilse de, çoğu kez daha bilinçlidir: Aynı gerçekliğe *pain* "ekmek" ya da *miche* "somun" denir; salatayı karıştırmak anlamında ben *brasser* eylemini kullanırım, oysa başkaları *remuer*'yi yeğler; bir başkasının *courge* "balkabağı" dediği yerde kimileri *citrouille*'dan söz eder. "Dilbilgisel" olgular konusunda, Fransızca'nın kuralı, yüzyıllar boyunca görülen bilinçli girişimlerle büyük ölçüde tek biçime indirgenmiştir. İşler o kerteye varmıştır ki, diller arasında yaygın olmayan ve çok az rastlanan bir durum ortaya çıkmıştır. Ancak Fransızca'da bile bu alanda biraz özgürlük vardır: *il s'assied* ya da *il s'assoit* "oturuyor", *je puis* ya da *je peux* "yapabilirim"; bunlara benzer birkaç örnek daha verilebilir.

5 - 7. TOPLUMSAL AYRILIKLAR

Ancak, bir dizi ayrılığın, özel bir sıklık ve büyük bir tutarlılıkla, çevrede yer alan, ama özel bir toplumsal konumu bulunan kişilerde (hizmetkârlar gibi) görüldüğü de olur. Aynı türden bir karmaşa da, hemen hemen tüm bireyleri

ilgilendirmekle birlikte ancak özel koşullarda ortaya çıkabilir. Bütün bu durumlarda çocuk, sapma gösteren dilsel özellikleri yalnız bunların karşılığı oldukları varsayılan gerçekliklerle değil, aynı zamanda, görüldükleri kimselerin kişilikleriyle ve içinde yer aldıkları koşullarla da özdeşleştirir. Büyükler çoğu kez küçük çocukların terimleri görgü kurallarına büyük bir uyum göstererek, daha açık bir deyişle, toplumun bunların söylenmesini beklediği durumlarda kullanmasına şaşarlar. Ancak, çocuğun hangi koşullarda dili öğrendiği düşünülür düşünülmez bunun neden böyle olduğu kolayca anlaşılır.

5 - 8. BİR TEKDİLLİLİK DURUMUNUN GERÇEK KARMAŞIKLIĞI

Çocuğun belirleyebileceği dilsel çeşitlerin sayısı, içinde yaşadığı topluluğa ve ailesinin toplumsal konumuna bağlıdır. Bundan otuz yıl kadar önce, Parisli kentsoylu bir ailenin çocuğu, kısa sürede günlük yaşamda kendisinin kullandığı dilsel biçimden; özellikle sözdizim ve bürünüyle (sondan bir önceki sesleme kendiliğinden gelen vurgu) dikkati çeken bir halk ağzını; sözlük ve sözdizim olgularının yanı sıra eyleme ilişkin özel bir biçimbilimle (yalın geçmiş) belirlenen yazınsal bir kullanımı ve bunun özelliklerine ölçü zorunluklarıyla özel sesbilimsel nitelikler (seslem sayımında, okunmayan *e*'ye yer verilmesi) katan şiirsel bir biçimi ayırt edebilecek duruma gelirdi. Bu kullanımlara, lisenin avlusunda kullanılabilen, ama genellikle evde yeri olmayan bir argo biçemi, dahası bir kaba kullanım eklenebilirdi. Öbür dilsel deneyimler, daha açık bir deyişle, kilise ya da okul Latincesi, çeşitli yaşayan diller göz önünde bulundurulmazlardı, çünkü çocuk bunları, "kendi" dilinin dışında sayardı. "Anadili"yle yabancı diller arasında gözetilen bu kesin ayrım kuşkusuz, incelediğimiz duruma ilişkin olarak son derece geçerlidir: Fransızca'nın yukarda sıralamaya çalıştığımız tüm değişik biçimlerinin sesbilimsel, dilbilgisel ve sözlüksel dizgeleri arasında özde ortaklık vardır ve bu biçimler, "Latince" ya da "İngilizce"

diye adlandırılabilecek biçimlerin karşısında bir bütün olarak yer alır. Ancak sınırın her zaman bu denli açık seçik olarak çizilmesi hiç de olanaklı değildir.

5 - 9. TAŞRA AĞIZLARI

XIX. yüzyılda, Fransa'nın kırsal kesiminin büyük bir bölümünde olduğu gibi bugün de pek çok kırsal toplulukta çocuk, on yaşından önce, sesbilimsel dizge, dilbilgisi ve sözlük bakımından ayrılıklar gösteren dilsel biçimlerle karşılaşır. Bu ayrılıklar, dilbilimle uğraşan gözlemcilere, aynı dilin iki değişik biçimi yerine, birbiriyle yarışan iki ayrı dilin varlığını düşündürecek denli yoğundur. Bu gibi durumlarda, ilk öğrenilen ve genellikle aile içinde kullanılan dilsel biçime *taşra ağzı* (patua) denir. Taşra ağzının yanı sıra çocuk, Paris'te ya da taşra kentlerinde kullanılan değişik biçimlerden birçok noktada ayrılmasına karşın, Fransızca olduğu konusunda pek duraksayamayacağımız bir dilsel biçimi de tanır ve sık sık kullanır. Okula gider gitmez de, tıpkı küçük Parisli gibi ayrıca yazınsal ve şiirsel biçimlere alışır. Taşra ağzının Roman niteliği taşıması, daha açık bir deyişle, Fransızca gibi Latince'den türemiş olması, bunun sonucunda da, Fransızca'ya yakın olması ya da Flandre'ın veya Basse-Bretagne'ın bir köyünde görülebileceği gibi onunla çok daha uzak ilişkiler içinde bulunması ya da Bask Ülkesi'nde olduğu gibi, öbür dil aileleriyle oluşumsal bağları varsayımsal niteliğini sürdüren bir ağız olması pek önemli değildir. Taşra ağzına rastlanan durumun ayırıcı nitelikleri şunlardır: Bir kez, karşı karşıya gelen iki dizge, taşra ağzı konuşan kimsenin, kendi yerli ağzıyla genel dilin yerel biçimini iki ayrı düzey olarak düşünmesine yol açacak denli başkalık gösterir. Sonra, yerel ağız ulusal dilden alacağı her öğeyle olsa olsa varsıllaşabilecek yetersiz bir dilsel biçim olarak görülür. Bu nedenle de, bir taşra ağzı, ancak kimi durumlarda onu kullanmayı ulusal dili kullanmaktan daha kolay bulan kimseler var olduğu sürece yaşayabilir. Onun için, taşra ağzının, tanımı gereği, yok ol-

maya yazgılı olduğu söylenebilir. Genel ağzın yerel biçimiyle yavaş yavaş karışa karışa eriyip gidebilir taşra ağızları: Durumlara ve konuşan kişilere göre yerel Fransızca'nın az ya da çok "taşra ağzı özelliklerinden etkilenmiş olduğu" bölgeler vardır. Bir de salt kullanılmaz olduklarından silinebilir bunlar: Gerçekten de, günün birinde ana babalar çocuklarıyla konuşurken artık taşra ağzı kullanmamaya karar verebilir. Yerel ağız ya da bu ağza çok yakın bir biçim, konuşanların gözünde genel kullanım yararına özerkliğinden onu yoksun bırakmaya yönelen akımı tersine çevirebilecek bir saygınlığa ulaştığında da bir taşra ağzı ortadan kalkabilir: Kuzey Fransa'daki bir Felemenk ağzı, konuşanların devimsizliğinden taşra ağzı niteliğini sürdürürken, Felemenk dilinin bir çeşidi olup çıkar onu bilinçli olarak böyle görmek isteyenlerde. Bakış açısındaki bu ayrılık bireylerin dilsel davranışında da önemli ayrılıklara yol açacak, konuşan bireyler kimi sözcüklerle biçimleri kullanmaktan kaçınırken başka sözcük ve biçimleri öne çıkaracaktır.

5 - 10. TAŞRA AĞZI KULLANILAN BİR DURUMU BELİRLEYEN KOŞULLAR

Taşra ağzı sözünün Fransızca dışında tek terimle (*patois*) karşılandığı pek görülmez. Bu da, Fransa'da karşılaşılan dilsel durumun bir eşine başka yerlerde rastlanmadığı anlamına gelebilir. Gerçekten de Fransa, ulusal dilin uzun süredir büyük bir saygınlıktan yararlandığı ve aynı eyaletin birbirinden biraz uzak köylerinde oturan kişilerin, kantondan kantona, dahası komünden komüne değişen yerel bir ağızdan daha rahat biçimde aralarında kullanmaları sonucunu doğuracak denli geniş ölçüde benimsenmiş olduğu bir ülkedir. Bir dil kullanıla kullanıla öğrenildiğinden, ulusal dil de -burada Fransızca- giderek daha iyi bilinmektedir. Öte yandan, bireyler yerel ağızlarını karşılaştırma olanağını da daha az buluyorlar; bu ağızlar arasındaki ayrılıklar da bildirişim eyleminin önüne büyük birer engel olarak çıkıyor (Böyle

olmasa alışılarak silinebilir bu ayrılıklar). Taşra ağzı böylece yalnız aynı köyden olan ya da bitişik yerleşme yörelerinde oturan kişiler arasında kullanılıyor. Ortak dili de yerel dil gibi rahat kullanan "taşra ağzı konuşanlar" bundan ötürü ağzın gündelik yaşamda hiçbir değeri olmadığı kanısına varıyorlar. Düşünsel bir tembellikle, yaşıtlarıyla konuşurken bu ağzı kullanıyorlarsa da; çocuklarıyla ve genellikle de köyün tüm gençleriyle Fransızca konuşuyorlar.

5 - 11. LEHÇESEL DURUMLAR

Resmi dilin, bu niteliği yakın bir geçmişte kazandığı ülkelerde, özellikle de merkezdeki gücün uzun süre direnişle karşılaşmış olduğu yerlerde, yerel ağızlar bugün de oldukça geniş bölgelerde, çoğu kez de, ulusal hükümetin yetkili kişileriyle olan ilişkiler bir yana bırakılırsa, gündelik yaşamın tüm koşullarında kullanılmakta, kırda olduğu gibi kentte de, kentsoylunun evinde olduğu gibi halk arasında da konuşulmaktadır. Bu ağızların çoğu kez yazıları bile vardır. Genellikle eyaletlerle örtüşen bu bölgelerden birinde belirgin dilsel ayrılıklar görülür; ne var ki konuşan bireyler bu duruma alışmıştır ve söz konusu ayrılıkları göz önünde bulundurmazlar. Burada betimlenen durumun sürekli bir nitelik kazandığı ölçüde ayrılıkların zamanla silinme olasılığı da vardır. Çeşitli yerel ağızlar arasındaki ayrılıklar göz önünde tutulmayarak, bu durumda bir *lehçeden* söz edilir. Bu türden lehçeler, Almanya ve İtalya gibi ülkelerde bulunduğu geleneksel olarak benimsenen lehçelerdir: Söz konusu bakış açısına göre, bir Schwaben lehçesi, bir Bavyera lehçesi, bir Piemonte lehçesi, bir Sicilya lehçesi, vb. vardır. Ancak, yukarda ana çizgileriyle belirtilen lehçesel bir durumun, hızla, Fransa'da saptadığımız "taşra ağzı" durumuna benzer bir görünüm alabileceği de açıktır. Ulusal birlikte görülen ilerlemelerle resmi dilin konumunda belirgin bir güçlenme olması bunun için yeterlidir. Doğal olarak, lehçeyle ağız arasında kesin bir sınır yoktur: Sonunda yerel ağızların silinmesine

varan çözülme süreci gerçekte, yerel biçimler karşısında bir dış dilsel biçimin kendini benimsetmesiyle hemen başlar. Gaskonya'yla Piemonte'deki durumun, yukarda Fransa'yla İtalya arasında yaptığımız katı ayrımın bırakabileceği izlenimin tersine, çok büyük bir karşıtlık oluşturduğu kesin değildir.

5 - 12. "DİL"İN KARŞISINDA "LEHÇE"

Her ne olursa olsun, iyice göz önünde tutulması gereken nokta şudur: İtalya, Almanya ve başka Avrupa ülkeleriyle ilgili olarak kullanıldığında, lehçe terimi genellikle bir değer yargısı içerir. Kuşkusuz, bu yargı, "ağız" teriminin içerdiği yargı denli sert değildir. Ne var ki, bir Alman ya da bir İtalyan, kendi lehçesiyle ilgili duyguları ne olursa olsun, ulusal dille bu lehçeyi aynı düzeyde görmeyi usundan geçirmez. Kuşkusuz, Bavyera lehçesi Almanca'dır, Piemonte lehçesi İtalyanca'dır; ancak, Almanca'nın, İtalyanca'nın öyle birer "biçim"i vardır ki, bunlar "lehçe" değil "dil"dir. Hiçbir lehçe kullanmayan, yalnızca ulusal dili konuşan İtalyanlar ve Almanlar da bulunmaktadır. Ne var ki resmi ve ortak dilin hiçbir yerli ağızla özdeşleşmediği ve topluluğun hiçbir üyesince birinci dil olarak konuşulmadığı durumlarla da sık karşılaşılır. Bu dilin kullanımı, yerli ağızların konuşulamayacağı kimi durumlarla sınırlıdır. Bu dil, topluluğun her türden gereksinimlerine uygun düşmeyen, öncelikle yazınsal ya da kutsal nitelik taşıyan geleneksel bir dil olabilir: İslam ülkelerindeki klasik Arapça gibi. Bu durum, gündelik gereksinimleri daha iyi karşılayan ikinci bir ortak dilin ortaya çıkış koşullarını hazırlar. Sınırlı bir kullanım alanı bulunan ortak bir dille kimi yerli ağızların büyük bir benzerlik gösterdiği yerlerde konuşan bireyler, ayrılıklardan çok tümün içerdiği birliğin daha çok bilincindedirler ve ortak dille yerli ağzı iki ayrı dil olmaktan çok aynı dilin iki ayrı biçemi olarak görme eğilimindedirler.

5 - 13. DİLİN ÇEŞİTLERİ OLARAK LEHÇELER

"Lehçe" sözcüğünün bambaşka bir kullanımı da vardır: Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kullanım bu türdendir ve orada söz konusu terim İngilizce'nin her türlü yerel biçimini belirtir, lehçelerin karşısına, salık verilecek bir dil biçimi çıkarılması söz konusu olmaz. Her Amerikalı bir lehçe konuşur: Boston lehçesi, New York lehçesi, Chicago lehçesi ya da, çok yolculuk yapmışsa, karma bir lehçe. Ama hiçbir zaman, yaşamın tüm koşullarında kesinlikle geçerli Amerikan İngilizcesi'nden başka bir dil konuştuğu duygusuna kapılmaz. Bu durum, Paris ve Fransa'nın güneyde bulunmayan kent merkezlerinde görülen durumu anımsatır: O yörelerde Fransızca'nın pek çok türü vardır; ama bunlar okumuş yazmış kişilerin ağzında o denli geçerli bir görünüm alır ki, bu türler arasındaki ayrılıklar genellikle algılanmaz. Amerikan lehçeleri aşağı yukarı yerel Fransızca'lara denk düşer; ulusal toprakların bir ucundan öbür ucuna değin anlaşmayı sağlayamayacak denli birbirinden ayrı olan Fransa ağızlarıyla ya da Alman, İtalyan lehçeleriyle hiçbir benzerliği yoktur Amerikan lehçelerinin. Lehçe sözcüğünün bu kullanımı, ortak dilin, daha açık bir deyişle, Atina ağzına dayanan bir dilin yerleşmesinden önceki Yunan lehçelerinden söz edildiğinde karşımıza çıkan kullanıma uygun düşer: Değinilen ortak dil, öbür Yunan ağızlarını işlenmemiş yerli kullanımlar düzeyine düşürmüş, sonra da, biri dışında (Tsakonia ağzı adıyla bugün de varlığını sürdüren Lakonia lehçesi) tümünü silmiştir. İ.Ö. VI. yüzyılda Atina'da "Yunanca" değil, Attike lehçesi konuşuluyordu: Tıpkı Thebaililer'in Boiotia lehçesini ve Lakedemonyalılar'ın Lakademonia lehçesini konuştukları gibi. Bu durumun hiç değilse Yunan dünyasının orta kesiminde karşılıklı anlaşmayı engellemediği düşünülebilir.

5 - 14. AYRIMLAŞMA VE YÖNEŞME

Yukardaki gözlemler, insanların konuşabilir varlıklar olarak ortaya çıkışından bu yana binlerce kez yinelenmiş bir sürecin bellibaşlı aşamalarını belirlememize olanak sağlar: Atılgan ya da nüfusu hızla artan bir insan topluluğu, kendisini oluşturan çeşitli boylar arasındaki ilişkilerin sıklığı ve sıkılığı azalacak biçimde alanını genişletir; bu da dilsel bir ayrımlaşma sürecine yol açar. Söz konusu ayrımlaşma, çeşitli boylar arasındaki ilişkiler daha da gevşer ve başka toplulukların boylarıyla yeni yeni ilişkiler kurulursa, daha ileri boyutlara ulaşır. Başlangıçtaki dil lehçelere bölünür; bunun sonucunda, bir bölgede oturanlarla öbür bölgede oturanlar arasında anlaşma hiçbir biçimde gerçekleşmeyebilir. Ama komşularına oranla daha atılgan, daha çabuk çoğalan, buluş yeteneği daha üstün ya da daha bilgili olan bir boy günün birinde siyasal ya da ekinsel egemenliğini benimsetebilir. Bu boyun kullandığı dil, egemenliğinin ulaştığı noktaya değin resmi ya da yazınsal dil olur ve bu niteliğiyle yerel lehçeleri yerlerinden söküp atmaya başlar: Ya lehçelerin -çok ayrımlaşmış değillerse- birbirleriyle kesin bir biçimde karışıp kaynaşması süreciyle gerçekleşir bu ya da doğrudan doğruya bir lehçenin öbürünün yerini almasıyla. Bu egemenliğin sınırları ille de topluluğun ilk yayılım alanıyla örtüşmez: Kimi noktalarda sınırlar bu alanı aşar ve yeni dil, yerel ağzın bambaşka bir kökenden geldiği bölgeleri de kapsar; başka noktalarda ise, alanın berisinde kalır; topluluğun kimi lehçeleri başka bir ulusun alanına ya da başka bir ekinsel yayılım bölgesine katılır ve sonunda silinip giderler.

Lehçelere bölünme uzamsal yayılımın kaçınılmaz bir sonucu değildir. Dilsel ayrımlaşmaya doğrudan doğruya uzaklık değil, ilişkilerin gevşemesi yol açar: Uzaklıkların artışı ulaşım koşullarının iyileşmesiyle dengelenirse, dilsel tutumlar da özdeşliğini sürdürür: Atlantik'in aşılması haftalar gerektirirken İngiltere İngilizcesi'yle Amerika İngilizcesi de ayrımlaşmıştır; Büyük Britanya ile Amerika Birleşik

Devletleri'nde demiryolları sözlüğü hem genel düzlemde, hem de ayrıntılarda ayrımlar gösterir. Ama New York'tan Londra'ya gitmek için birkaç saatin yeterli olduğu ve sesin hemen hemen ağızdan çıktığı anda Okyanus'u aştığı bir dönemde koşullar artık aynı değildir; onun için de günümüzde ayrımlaşmadan çok yöneşme görülmektedir. Eğer günün birinde Ay üzerinde bir gözlem istasyonu kurulursa, orada konuşulacak dilin, yeryüzüyle olan ilişkiler kesilmediği sürece, lehçelere bölünmesi olasılığı hiçbir biçimde yoktur.

5 - 15. "LEHÇE" DEĞERİ KESİN OLARAK NASIL BELİRLENİR?

Lehçe sözcüğünün anlam belirsizliğini ortadan kaldırmak için dilbilimcilerin başvurabilecekleri bir yol vardır; o da şudur: Her durumda, söz konusu ağzın, hangi ortak dilin ayrımlaşma gösteren bir ürünü olduğunu aydınlığa kavuşturmak. Bu yoldan, İspanya'da, Endülüs lehçesi gibi bir İspanyol lehçesiyle Asturia lehçesi gibi bir İspanya Roman lehçesi birbirinden ayırt edilebilir: Endülüs lehçesi, son çözümlemede, Kastilya lehçesinin taşraya özgü bir biçimde kullanılışıdır; Asturia lehçesi ise temelde, vaktiyle Yarımada'ya getirilmiş olan Latince'nin yerel bir ayrımlaşmasından kaynaklanır. Yunanistan'da Tsakonia lehçesi bir Ön Yunan lehçesidir; yerel Rum lehçelerinin çoğu ortak Yunanca'nın ayrımlaşmış biçimleridir. Kentsoylu ağzının yerel biçimleri ise "çağcıl Yunanca'nın lehçeleri" olarak nitelendirilebilir. Ne yazık ki birçok durumda ayrımlaşma sürecini ortaya koymakta güçlük çekeriz; Schwaben lehçesiyle Bavyera lehçesine ilişkin olarak, bunların Alman lehçeleri olduğunu söyleyebiliriz; ama bu söz, değinilen lehçelerin çağdaş ortak Almanca'nın değişik biçimleri olduğu anlamına gelmez.

5 - 16. KREOLLER

"Kreol" terimiyle belirtilen diller, Afrika'dan Yeni Dünya'ya ve Hint Okyanusu adalarına getirilmiş kölelerin soyundan gelen kimselerce konuşulur. Evrelerini düşünce yoluyla belirlemeye çalıştığımız özel bir sürecin ürünü olsa gerek bu diller. Ama bu dillerin, eksik ve bozulmuş bir biçimi olarak göründükleri ekin diline karşı çağdaş dönemdeki durumları, lehçelerle taşra ağızlarının durumunu andırır. Resmi dili İngilizce olan kimselerin yerli ağzı olan Dominik'teki Fransız Kreolü gibi bir dilin sunduğu durumun tersine de Fransa'da rastlanır: Bu ülkede, Felemenk ağızları, ulusal dil olarak Fransızca'yı kullanan kimselerin gündelik konuşma dilidir.

5 - 17. TOPLUMSAL LEHÇELER

Lehçe terimi en çok, özel bir uzamsal konumu bulunan değişik dilsel biçimlerle ilgili olarak kullanılır. Ama terimin, kimi toplumsal katmanların ayrılık gösteren dilsel tutumunu belirtmek için de kullanılmasını hiçbir şey engellemez. Burada da, toplum kesimleri arasındaki ilişkilerde seyrekleşme ve gevşeme olmuş, bu da dilsel bir ayrımlaşma sürecine yol açmıştır. Bu sürecin hızını yalnızca, aynı kentte birlikte yaşamanın gerektirdiği asgari işbirliği keser.

5 - 18. KONUŞMA DİLİYLE YAZI DİLİ

Her dilin birlik gösterdiğinin ve türdeş olduğunun sanılması dilsel koşulların çeşitliliğini unutturduğu gibi, her toplumun konuşma diliyle yazı dili arasında zorunlu bir özdeşlik bulunduğu yolunda yanlış bir kanıya da yol açar. Okuması yazması olmayan bir dilsel topluluğun yazı aşamasına geldiğinde benimsediği yazı, başka bir dil için kullanılan yazıdır. Böyle bir durumda yazıyla dili birbirinden ayırabilmek bir çözümleme gücü gerektirir ve başlangıçta bulunmayabilir bu. İlk yazı denemelerine girişen bireylerin bu denemelerini bir

yabancı dil üzerinde yapmaları da olasıdır. Kimileyin söz konusu durum süreklilik kazanır ve başka herhangi bir dili değil de kendi ağızlarını kullanmayı sürdüren okumuş kişiler yalnız yabancı dili yazıda kullanabilirler. Pek çok durumda, yazılı kullanımda kendini benimseten dil "klasik" bir yazında ya da dinsel betiklerde kullanılan dildir: Örneğin, çağdaş dönemin eşiğine değin Avrupa'da Latince, günümüze değin de, Hindistan'da Sankritçe, İslam ülkelerinde de Kuran Arapçası. Kuşkusuz bu durum yerli dillerin yazıda kullanılması yolunda çaba gösterilmesini önlemez: Ortaçağda, bilginler topluluğundan daha geniş bir yerel topluluğa seslenmek söz konusu olduğunda, Latince'nin yanı sıra Fransızca, İngilizce, Almanca da yazıda kullanılırdı.

5 - 19. BAŞKA BİR DİL Mİ, BAŞKA BİR BİÇEM Mİ?

Yazı dilinin yerel dilden "başka bir dil" olduğu durumla yazı dilinin yalnızca başka bir biçem olarak düşünüldüğü durumu birbirinden ayırt etmeye yöneliriz. Ama böyle bir ayrım yapmak her zaman kolay değildir. Yazı dili gündelik dilin eski bir durumu olarak tanılanabiliyorsa, iki biçem yerine iki dilden söz edilmesine olanak sağlayan ayrımlaşma derecesini nesnellikle belirlemek güçtür: VIII. yüzyılın Romanca konuşan bilginlerinin yazılarında (Latince yazılar söz konusudur; ama ne Latince!) kendi dillerinin eskiye çalan bir biçemini kullandıklarını mı söylemek gerekir, yoksa, duruma göre, yerel "Romanca" olan bir dil ve Latince olan bir dil kullandıklarını mı söylemek gerekir? Çağdaş bir örnek olarak şöyle bir soru da sorabiliriz: Mısır'daki konuşma Arapçası, gazetelerin dili ve Kuran dili arasındaki karşılıklı ilişkileri hangi çerçeveye yerleştirebiliriz? Her durumda aynı terimin kullanılması ("Romanca konuşmak", "Arapça") hem ayrılığın ardında birliğin her zaman algılandığını gösterir, hem de ayrılıkların temel nitelikli olmaktan çok biçemsel bir özellik taşıdığı yolundaki inancı sürdürmeye yarayan güçlü bir araçtır: Açık bu. Belki, çeşitli dilsel biçimler birbirini

bütünleyici nitelikte görüldüğü sürece dilin birliğini koruduğu, yaşamın her durumunda, başka her biçimi dışlayan bir biçim kullanılması gerektiği ve onun için de konuşan bireyin hiçbir zaman bir seçim yapmak zorunda kalmadığı söylenecektir. Kesintisiz geniş bir yelpaze izlenimi veren çok değişik konuşma dili ve yazı dili biçemlerinin varlığı kuşkusuz, olsa olsa birlik izlenimini güçlendirebilir. Günümüz Fransa'sında durum böyledir ve resmi dille gündelik senlibenli konuşma dili arasındaki büyük ayrılıkları bu durum örtmeye yardımcı olur: Anlatı zamanı olarak bir yalın geçmiş içeren, özneyi devrikleyerek soruyu belirten ve çoğul birinci kişiyi gösteren vurgusuz adıl olarak yalnız *nous* "biz"i kullanan bir yazılı biçimle, bir öykünün şimdiki zamanında anlatıldığı, soruların yükselen titremlemeyle ya da *est-ce que*'nün kullanılmasıyla belirtildiği, *nous partons* "gidiyoruz"un *on se trotte* "cızlamı çekiyoruz" olduğu senlibenli ve özensiz konuşma arasında, yalın geçmişi dışlayan, ama değişke olarak soru devriklemesi (*veux-tu...?* "... ister misin?") içeren ve çoğul birinci kişiyi gösteren onu dışlayan ya da bu adılın yanı sıra vurgusuz *nous*'ya yer veren ara biçemler de vardır.

5 - 20. AYNI DİLİN KONUŞULAN BİÇİMİYLE YAZILI BİÇİMİ

Ancak, geleneksel bir yazınsal dille gündelik konuşma arasındaki karşıtlık, konuşulan birincil biçimle yazılı ikincil biçim arasında var olan çok daha keskin nitelikli karşıtlıkla hiçbir zaman aynı şey değildir: Konuşulan biçim *est-ce que*'nün sözlü bir anlatımı bulunduğu gibi yazılı anlatımı da vardır; yalın geçmiş *ils dévorèrent* "yiyip yuttular" yazıldığı gibi sözlü olarak da dile getirilir. Ne var ki /pagaj/ "karışıklık" gibi senlibenli dilden bir sözcüğün yazımı (*pagaye, pagaïe* ya da *pagaille*) ya da *pusillanime* "korkak", *transi* "donmuş, üşümüş" gibi yazınsal sözcüklerin söylenişi üzerinde duraksamaya düşüldüğü olur. İngilizce'de, yazılı biçimi bilinen bir sözcüğün nasıl söyleneceğinin pek kestirilemediği durumlarla

sık sık karşılaşılır: Çince yazıma ilişkin bir tezin savunulması sırasında Amerikalılar'dan oluşan bir seçici kurulun üyelerinin, *ideogram* "kavramsal yazı" sözcüğünde vurgunun nerede bulunduğu konusunda da, bu sözcüğün ilk iki ünlüsünün niteliği üzerinde de anlaşamadıklarını görmüşümdür.

5 - 21. KONUŞMA FRANSIZCASI'YLA YAZILI FRANSIZCA

Fransızca'da yazılı biçimle sesli biçim arasında o denli ayrılıklar vardır ki, hiçbir abartma yapmaksızın, yazı dilinin yapısının konuşma dilinin yapısıyla aynı şey olmadığı söylenebilir: Yazı dilinde çoğul düzenli biçimde ada bir *-s* eklenerek ve ikincil olarak da uyum olgularıyla belirtilir; konuşma dilinde ise, öncelikle, ad belirleyicilerde yapılan biçimsel değişikliklerle gösterilir (/l/, /la/ yerine /le(z)/;/œ/ /ün/ yerine /de(z)/). Kuşkusuz, gündelik dille yazınsal dil arasındaki, biçimlere ilişkin dizelge ayrılıkları (gündelik dilde yalın geçmişle isteme kipinin hikâye zamanının bulunmaması) da göz önünde tutulursa, uyuşmayan yanların daha da çarpıcı olduğu görülür. Salt sessel yanıyla konuşma diline dayanacak bir Fransızca dilbilgisi, hemen hemen yalnız yazılı biçimiyle geleneksel dili göz önünde tutan klasik dilbilgilerinin sunduğu yapıdan köklü biçimde ayrılan bir yapı ortaya koyacaktır: Bu dilbilgisinde, örneğin değişik eylem çekimlerinden söz edilmeyecek, buna karşılık tek gövdeli eylemlerle (örneğin /dòn-/ "vermek") değişken gövdeli eylemler (örneğin /finifinis-/: /fini fini-ra/, ama /finis-õ finis-iõ/ "bitirmek"; /sèsav-so-/: /il sè/, /nu sav-õ/,/il so-ra/ "bilmek") birbirinden ayırt edilecektir. Gerçekte, ayrılık gösteren bu biçimlerin ötesinde Fransızca'nın birliği duygusu uzun bir eğitim aracılığıyla sürdürülebilir ancak; bu eğitim, çocuğa, konuşmaya başladığı günden bu yana söylediği /izem/ dizimini, bin yıl kadar önceki sesbirim ve anlambirim ardışıklığını oldukça gerçeğe uygun biçimde yansıtan *ils aiment* "seviyorlar" yazıtı biçimiyle özdeşleştirme olanağını verir.

5 - 22. YAZINSAL KULLANIMLARIN ÖZEL KOŞULLARI

Anadili Fransızca olan gençleri, bu eğitime, gerçekte daha verimli beceriler edinmek için kullanabilecekleri uzun saatler ayırmayı zorlayan söz konusu durumdan üzüntü duyulabilir. Şu bir gerçek: Yabancıların, yazılışını bildikleri bir sözcüğün söylenişini bulmalarına bir hayli yardımcı olan Fransız yazısı, okuma yazma öğrenmeden önce dili konuşma öğrenenlerden olağanüstü bir çaba ister. Ama sözlü kullanımla yazılı kullanım arasında ayrılıklar bulunmasının son derece doğal sayılması gerektiğine inanmak gerekir. Genellikle, yazının sesteki titremlemeleri çok yetersiz biçimde yansıtması nedeniyle, bu durumu ödünlemek amacıyla yazıda birtakım ek belirleyimlere yer verilmesinin şaşırtıcı bir yanı olmadığı öne sürülür: Eşadlılar arasında gözetilen ve Fransız yazımında o denli sık rastlanan ayrımı bu durum bir ölçüde gerekçelendirir. Ancak, sözlü dille yazınsal etkinliğin genellikle içinde yer aldıkları koşullar arasındaki temel nitelikli ayrımın yalnızca bir yönüdür bu: Gündelik yaşamda söz çoğu kez salt bir durumu açıklayıp yorumlar; onun için de, pek çok eksiltili biçime başvurulabilir: Örneğin alttaşıt (metro) geçitlerinden birinde, el deviniminin eşlik ettiği "buradan!" sözü; "ne kafa!", "orada!" sözleri. Söz düzlemi, birinci ve ikinci kişi adıllarının ve genellikle de, yalnız kullanıldıkları durumla ilişkili olarak somut bir anlam taşıyan *burada*, *dün* ya da *yarın* gibi sözcük ya da dizimlerin en çok yeğlendikleri alandır. Kuşkusuz, konuşmada, söz alışverişi yapan kişilerin içinde bulunduğu durum dışına çıkıldığı da olur sık sık: İlle de yazınsal bir etkinlik olarak görmediğimiz çekiştirme çoğu kez, konuşmayı çevreleyen özel duruma dayanmayan bir dilsel tutum içerir. Kaldı ki, dilin her türlü koşuldan bağımsız biçimde kullanılışı bir ülküdür olsa olsa; çünkü yalnızca böyle bir durumda bildirişim salt dilsel yoldan gerçekleşir. Konuşmanın tümüyle dış koşulların etkisinden kurtulduğu durumların azlığına karşın, beyaz sayfası karşı-

sında yazar bu ülküyü benimsemek zorundadır neredeyse: Çünkü bildirisini çevreleyecek koşulların tümünü de öngöremez. Kuşkusuz, bildirişimin mektup yoluyla gerçekleştiği durumlar bu yargının dışında bırakılmalıdır: Çünkü zorunlu olarak yazarda görülen genellik ve kalıcılık isteği ilkece söz konusu olmaz burada. Sözlü yazının, alışık olduğumuz yazılı yazından daha önce ortaya çıkmış bir gerçeklik niteliği taşıdığını ve, konuşan makinelerin çoğalmasına bakarak, yapıtların sözlü dille oluşturulup sessel yoldan aktarılmasının yeniden gündeme gelmesinin öngörülebileceğini burada anımsatmak yerinde olur. Ne var ki bu sözlü yazın salt dilsel kaldığı ve bir durumu yeniden canlandırmak amacını güden gürültülere de, ışıklı gösterimlere de yer vermediği ölçüde, nedensiz göstergeler aracılığıyla gerçekleşen bir bildirişimin içerdiği dilsel ülkü söz konusu olacaktır onda. Ancak, konuşucunun sesindeki tını gibi dilsel olmayan öğeler ve üsteleme etkileriyle ezgisel eğrinin ayrık olmayan öğelerinin taşıyabileceği önem, yalnızca sözcedeki belirgin özelliklerin yazıya aktarılması demek olan ülküden uzaklaşılmasına yol açacaktır.

5 - 23. SABİRLER'LE PİCİNLER

Buraya değin, toplumsal-dilsel durumların çeşitliliğini yalnız, ortak bir dilin varlığıyla belli bir birlik gösteren alanların içinde örneklendirmeye çalıştık. Şimdi ilgilendiğimiz durum ise, bir birey ya da bireyler topluluğunun kendi ortak dilinin alanı dışında ilişki kurmaya çalıştığı durumdur. Eğer bir birey ya da topluluk karşılaşacağı kimselerle dilsel bir bildirişim kurmak isterse -beklenmedik bir şey değildir buya bu kişilerde kendi dilini öğrenme isteği uyandırması ya da kendisinin o kişilerin dilini öğrenmesi gerekir. Ne var ki her iki yandan da bir bildirişim isteğinin gelmesi, karşı karşıya bulunan topluluklardan her birinin öbürünün ne söylediğini anlamak ve elinden geldiğince ona öykünmek için çaba harcaması da olanaklıdır. Bunun sonucunda karma bir dil ortaya çıkar: İlişki kuran topluluklardan her birinin öbür

topluluğun diliyle az ya da çok özdeşleştirmeye kalkacağı, gerçekteyse iki dil arasında yer alan karma bir dil. Bu dil, kullananların tümü için de bütünleyici bir dildir: Neyin nitelediği belirsiz bir yapısı bulunan, ortaya çıkmasına yol açan gereksinimlerle sınırlı kalan ve bu gereksinimlere bağlı olarak varlığını sürdüren bir dil. Biraz yalınkat olan bu bildirişim araçlarına çoğu kez *Sabir* denir: Akdeniz limanlarında uzun süre yaygın biçimde kullanılmış olan ve *lingua franca* "Frenk dili" diye de bilinen dilden gelir bu ad. Sabirler iki budunsal topluluktan bireylerin kullanımıyla sınırlı değildir zorunlu olarak; belli bir coğrafi bölgedeki tüm halklarca da anlatım aracı olarak kullanılabilirler: Tıpkı lingua franca gibi. Kuzey Afrika Sabiri'nden aktarılmış olan halk deyişi *macache bono* bu dilin karma niteliğini iyi örneklendirir: *Macache*, Arapça *mā kan šī* "bu... değildir"in bozulmuş biçimidir; *bon* ise, *bon* "iyi" sözcüğünün Roman biçimlerinin bir tür ortak paydasıdır. Bu türlü karma diller arasında, Pasifik'in kuzey kıyılarındaki Yerliler'in XIX. yüzyılda başka uluslarla ve Fransızca ya da İngilizce konuşan tuzak avcılarıyla ilişkilerinde kullandıkları Çinuk dilini belirtmek gerekir. Uzam ve zaman bakımından bize daha yakın olan ve Arktika Okyanusu kıyılarındaki Rus ve Norveçli balıkçıların ilişkilerinden kaynaklanan Rusnorsk'un yaşamı kısa sürmüş, ama betimlemesi oldukça iyi bir biçimde yapılmıştır. Oluşumuna, çok yakından bilinen iki dilin hemen hemen eşit oranda katkıda bulunduğu çok iyi bir karma dil örneğidir bu.

Sabirler'le *Picin* diye adlandırılan diller arasında kesin bir ayrım çizgisi yoktur: Picinler'in temelde bir tek dilden, İngilizce'den aktarılmış bir sözlükleri bulunması durumu değiştirmez. Gerçekte, asıl Picin ve onun türdeşleri lingua franca'nın Akdeniz Havzası'nda yerine getirdiği işlevi Pasifik'te yerine getirmişlerdir; bugün de aynı işlevi görmektedirler. Kaldı ki tüm Picinler'de İngilizce'den başka dillerin hiç değilse izine rastlanır: Her yerde, kuşkusuz Roman kökenli olan *savvy* "bilmek" sözcüğüyle karşılaşılır (bak. *Sabir*); bir yabancının kendilerini anlamasını sağlamaya çalışan ve

İngilizce'den başka dil bilmeyen kimseler bu sözcüğü ayrımına varmadan kullanırlar. Sömürge Yerlileri'nin Fransızca'sı ya da "petit nègre" aşağı yukarı Picinler'in Fransızca eşdeğerlisidir; tıpkı onlar gibi, değişik diller konuşan insanlar arasındaki ilişkilerde bütünleyici dil olarak kullanılır.

5 - 24. SABİRLER'LE KREOL DİLLERİ ARASINDAKİ AYRILIK

Kreol dilleri eşsürem açısından bambaşka bir özellik taşırlar: Çünkü bu dilleri başka her dil dışında ve yaşamın tüm koşullarında yoğun konuşucu toplulukları kullanır. Kuşkusuz, söz konusu dillerin önce bütünleyici diller olarak Picin ya da Yerli Fransızcası biçiminde ortaya çıktığı ve sonunda, Antiller gibi tecimenlerin çeşitli yerlerden, onun için de çok değişik diller konuşan köleler getirdiği bölgelerde, kullanıldıkları tüm durumlarda Afrika dillerinin yerini aldıkları varsayılabilir. Bu diller, Afrika kökenli kimseler arasındaki ilişkiler nedeniyle kendilerini benimsettiklerinden ve Avrupalılar da, her zaman, Karaderililer'le konuşurken Sabir kullanmanın yerinde olacağını düşündüklerinden, sözlükleri İngilizce, Fransızca, İspanyolca, Felemenkçe, Portekizce gibi dillerin hangisinden kaynaklanırsa kaynaklansın, çeşitli Kreoller'in yapısında, Avrupa'dan çok Afrika'yı anımsatan bir yığın ortak özellikle karşılaşılması şaşırtıcı değildir. Dilsel yapısı bakımından bir Kreol'ü hiçbir şey başlangıçta ekin dili olarak yetersiz kılmaz. Ama büyük bir uygarlık dilinin yozlaşmış bir biçimi olarak algılandığı ve görüldüğü sürece, bir Kreol'ün, başyurt (metropol) ağızlarınınkinden pek ayrılmayan bir konumu var demektir.

5 - 25. YABANCI ÜLKEYE YERLEŞMİŞ BİREY

Yabancı ülkeye giden ya da ülkesinden göç eden tek başına bir bireyin ya da küçük bir topluluğun genellikle,

gittiği ülkenin dilini en kısa sürede ve olabildiğince iyi bir biçimde öğrenmekte çıkarı olduğu gün gibi ortadadır; çünkü o ülkede oturanları kendi dilini öğrenmeye zorlayabileceğini pek umamaz. Bu yükümlülükten ancak, yabancı ülkede, bütünleşebileceği oldukça önemli yurttaş toplulukları bulunduğu ölçüde kurtulabilir. Amerika Birleşik Devletleri'nin büyük kentlerinde, yıllar önce gelip yerleşmiş olmakla birlikte, bir tek İngilizce sözcük bile bilmeyen yaşlı kadınlara rastlanır sık sık. Göçmen, yeni ülkesine geldiği sıralardaki yaşına, ekin ve anlak düzeyine, içinde yaşadığı çevreye göre iyi kötü ne demek istediğini anlatacak ya da yeni dili yerli halk gibi kimseyi yadırgatmayacak biçimde konuşmayı başaracaktır. İlk dilini ya tümüyle unutacak ya da onu konuşmayı sürdürecek, ama gün gelecek, ikinci dili gibi rahat kullanamayacaktır; bir olasılık da, göçmenin sonuna dek ilk dilini gerçekten rahatça kullandığı tek dil olarak sürdürmesidir.

Eğer aynı birey ya da aynı küçük topluluk ilk ya da sonradan edinilmiş dil olarak büyük saygınlığı olan bir dil kullanıyorsa ve her yerde o dili konuşan kimseleri hizmetine almaya olanakları elveriyorsa, ne denli uzaklara giderse gitsin, hiçbir yerli dil öğrenmeyebilir. Bir İngiliz bir tek Fransızca sözcük bile bilmeden tüm yaşamını Côte d'Azur otellerinde geçirebilir.

Bir topluluğun güç kullanarak yeni bir ülkeye gelip il açımının (fetih) verdiği hakka dayanarak yerleşmesi, önceleri, yukarda ele aldığımız durumdan hemen hemen yalnızca kapsam bakımından ayrılan toplumsal-dilsel bir duruma yol açabilir. Ama sonunda, daha açık bir deyişle, birçok kuşak sonra, ülkeyi ele geçirenlerle ülkesi ele geçirilenler arasında genel olarak bildirişim kurulacağı ve dilsel birlik oluşunca da başlangıçtaki askeri üstünlükten çok ekin ve sayı etkenlerinin ağır basacağı söylenebilir: Galya'nın Romalılar'ca ele geçirilmesi sonucunda ülke dilsel bakımdan Romalılaşmış; buna karşılık, Franklar'ın il açımı Galya'nın yalnızca kuzey ve doğu sınırlarının Germenleşmesi sonucunu vermiştir.

5 - 26. YABANCI DİL ÖĞRENİMİ

Dilsel ilişkiler arasında, bir yazın aracılığıyla dolaysız biçimde kurulan ilişkilere de yer vermeyi unutmamalıdır. Bu durumda ilişki, eğer incelenen yazın, bağrında serpilip geliştiği dilsel topluluktan sonra da varlığını sürdürmüşse, zaman içinde gerçekleşebilir. Kimi durumlarda, yaşayan ya da konuşma dili olarak artık ortadan kalkmış bulunan bir yabancı dilin öğrenilmesi, belli bir toplumsal sınıftan gençlerin o dili öğrenmeleri söz konusu olduğundan, kurumlaşabilir. Günümüz dünyasında, okumuş yazmış kimselerle her türden uzmanlar birçok dili, konuşmasalar bile, okuyup anlayabilecek duruma gelmeye zorlanmaktadırlar. Bir ulusun en etkili sınıflarınca öğrenilip kullanılan bir yabancı dilin yabancı dil olmaktan çıkarak, sonunda lehçeleşme ve ufalanma yoluyla eski ulusal dilin ortadan kalkmasına yol açacak ortak dil durumuna girebileceği de ortadadır. İ.Ö. I. yüzyıldan başlayarak Galya'da olup biten de budur büyük bir olasılıkla.

5 - 27. "ANADİLİ", İKİDİLLİLER VE TEKDİLLİLER

Yukarda göz önünde tutulan tüm olasılıklarda ikidillilik ya da çokdillilik durumlarıyla karşılaşılır. Bu çeşitli durumların dikkatli biçimde incelenmesi, aynı bireyin iki dili aynı yetkinlikle kullandığında, "ikidillilik" denilen çok iyi tanımlanmış bir durum karşısında bulunulduğunu savunan yalınkat görüşü bir yana itmemizi sağlar. Söz konusu görüşe göre, değinilen durumla, bireyin "anadili" denilen ilk öğrendiği dil dışında ve kimileyin de büyük bir kolaylıkla bir ya da birçok dil konuşması arasında hiçbir ortak yan yoktur. Burada birtakım deneyim olgularına değinmek ve böylece, romantizm aracılığıyla XIX. yüzyılda büyük Avrupa uluslarının kentsoylularınca benimsenmiş kimi önyargıları ortadan kaldırmak yerinde olur: İlk öğrenilen dil zorunlu olarak annenin dili değildir; uşakların ya da çocukla sürekli biçimde ilişki içinde bulunan bambaşka bir kimsenin de dili olabilir

bu; ilk dil, bireyin erişkin yaşa geldikten sonra en rahat biçimde kullanacağı dil olmayabilir: Beş yaşındaki bir çocuk dört ayda ikinci bir dil öğrenebilir ve ilk dili konuşamaz ya da o dilden bir tek sözcük bile anlayamaz duruma gelebilir; tüm dünyada milyonlarca genç, çocuklukları boyunca konuştukları dilden daha güvenle ve kesin biçimde kullandıkları yeni bir dil öğrenmekte: Bu dilin yerel bir ağız, bir lehçe ya da ulusal bir dil olması durumu değiştirmez. Konuşan birey için bu ilk dilin ne denli yararı ve saygınlığı olursa, geçersizleşme ya da bozulma olasılığı da o denli azalır. Denilebilir ki ilk dil yerini ne denli iyi korursa, ikinci dilin edinilmesi de o denli yavaş ve eksik gerçekleşir. Her iki dil de birbiriyle yarışır durumdaysa, belli bağlamlarda bunlardan birinin öbürüne yeğlenmesi ve daha güvenli biçimde kullanılması olağan sayılır: Müziksever bir hekim, gerçekte, hekimlik yaparken kullanabildiği tek dilde müzikten söz edemeyebilir. "İkidilli" denildiğinde düşünülen kimselere, daha açık bir deyişle, çok küçükken iki dili bir arada öğrenmiş kişilere gelince: Söz konusu dillerin eşitliğe yakın konumlarını sürdürebilmesi için oldukça özel koşulların bulunması gerekir. Bu durumda, hemen hemen zorunlu olarak, yukarda da belirtilen kimi kullanımların yeğlendiğini görürüz. Yetkinlik ölçütü pek anlam taşımaz burada: Tüm dilsel topluluklarda, çok yaygın biçimde yanlış sayılan biçimler kullanan tekdilliler vardır. Tekdilli yetkin biçimde konuşmaz; yalnızca, topluluktan olduğunu anlayan dolaysız çevresini yadırgatmayacak biçimde konuşur. Çokdillinin, hiç değilse aynı anda konuştuğu bütün diller için pek kullanılamayacak bir ölçüttür bu. Çünkü belli bir toplumsal öbekle bütünleşmiş sayılması için çokdilliye belli bir süre gereklidir.

Gerçekte, bir yanda, tüm dilsel bildirişim eylemleri bir tek alışkılar bütününü söz konusu eden, her zaman aynı sesbilimsel yapıyı, aynı biçimbilimsel düzeni, aynı sözdizimi, dahası aynı sözlüğü kullananlar var: Tekdilli kişilerdir bunlar. Tekdilli, dil yapısının kendisine sağladığı kimi özgürlüklerden yararlanır: Değişik biçemler kullanabilir. Karşısındaki

kişiye ve koşullara göre Fransızca'da *Monsieur votre père vient-il?* "Babanız geliyorlar mı?" ya da *Il vient, ton père?* "Geliyor mu baban?" diyebilir. Bir yanda da, az ya da çok başarılı biçimde bir bildiriden öbürüne tümden düzgü değiştirebilen, başka bir sesbilim dizgesiyle başka bir sözdizim kullanabilen kimseler var. Bunlar ikidillidirler; ikiden çok dil kullanma olanakları varsa, her dili kullanırken ulaştıkları yetkinlik derecesi ne olursa olsun, çokdilli sayılırlar.

5 - 28. GİRİŞİM

Burada dilbilimcinin karşısına çıkan sorun, ikidilli bir kimsenin birbiri ardı sıra kullandığı iki dilsel yapıyı tüm ayrıntılarıyla hangi ölçüde ayrı tutmayı başardığını bilebilmektir. İlkece, dillerden her birinin göstergeleri kendilerine özgü bir yapı oluşturur, daha açık bir deyişle birbirleriyle özel bir biçimde karşıtlıklar kurarlar; böylece, bir dilden öbürüne tam bir anlamsal denklikle karşılaşılmaz. Ne var ki, Fransızca ve İngilizce bilen ikidilli yine de Fransızca'da *chien* "köpek" sözcüğünü kullandığı birçok durumda İngilizce'de *dog* demesi gerektiğini görmezlikten gelemez. Bu, söz konusu ikidilliyi, dillerden birinde *dog*'u çağrıştıran tüm durumların, tüm deneyim olgularının öbür dilde *chien*'i canlandıracak biçimde *chien* ile *dog*'u tümden özdeşleştirmeye götürebilir. Bu durum, sandviç olarak sunulan bir Frankfurt sosisini belirtmek için, *hot-dog*'dan esinlenilerek *chien-chaud* "sıcak köpek" biçiminin kullanılması sonucunu verir örneğin. Bir bakıma, tek gösterileni ("köpek") ve iki göstereni (/šiē/ ile /dog/) bulunan bir birim çıkar böylece ortaya. İkinci eklemlilik düzleminde, sık sık, ikidillinin bir dildeki bir olguyla öbür dildeki bir olguyu özdeşleştirip bunları aynı biçimde söylediği görülür. Amerika Birleşik Devletleri'nde İngilizce ve İspanyolca bilen birçok ikidilli İngilizce'nin /h/ sesbirimiyle İspanyolca'nın, söylenişi [h] sesiyle [x] sesi arasında oynama gösteren *jota*'sını özdeşleştirir; böylece, İng. *have*'i [haev] olarak da söylerler, [xæv] olarak da. Kuşkusuz,

bu anlamsal ve sessel özdeşleştirmeler kendiliğinden gerçekleşmez; okumuş yazmış kişiler bunlardan kaçınmayı başarır. Ama büyük bir tutumluluk sağlarlar, onun için de son derece doğaldırlar: Bu nedenle, ikidilli kişi, ancak sürekli biçimde her iki dilsel yapının özelliğini koruma kaygısını güderse, bunları dilsel tutumunun dışında bırakmayı umabilir. Gerçekte, dilsel *girişim* adıyla belirtilen olgulara yol açmadan iki ya da daha çok sayıda dili kullanabilen ustalar parmakla gösterilecek denli azdır. Girişim, ilişkide olan dillerin her düzleminde ve her düzeyde karşımıza çıkar: Sözlük alanında, anlam ya da kullanım genişlemeleri (bak. yukarda *chien*' e ilişkin kullanım genişlemesi) dışında, doğrudan doğruya bir göstergenin aktarılmasına (örneğin Fransızca'ya İngilizce'den aktarılmış *living-room* "oturma odası", *film* "film", *gag* "şaka", *star* "sinema, vb. yıldızı", *western* "vestern"), öyküntüye, daha açık bir deyişle var olan iki göstergenin yabancı bir örneğe uyularak birleştirilmesine (İng. *week-end*'e göre yapılmış Fr. *fin de semaine* "hafta sonu", İt. *autostrada*'ya göre oluşturulmuş Fr. *autoroute*, Alm. *Autobahn* "otoyol"), yaklaşık öyküntüye (İng. *sky-scraper*'den Fr. *gratte-ciel* "gökdelen" [sözcüğü sözcüğüne: "gök tırmalayan"]; İng. *living-room*'dan Kanada Fransızcasındaki *vivoir* "yaşamak") ve eşdeğerli anımsatımına (örneğin, *living-room*'un eşdeğerlisi olarak kullanılan Fr. [*salle de*] *séjour*) yol açar girişim. Yukardaki durumların tümünde de, aktarma yapan dilde, daha açık bir deyişle tekdillilerin kullanımında hemen hemen yerleşmiş bulunan ve kişisel bir dilsel tutumun belirtisi olmayan (Fransızca ve İngilizce bilen bir ikidillinin *résoudre* "çözümlemek" yerine *solver*'i kullanması gibi) girişim olguları söz konusudur. Ama, yalnız Fransızca konuşanlarda, *il semble* (*qu'il sortira*) "(sokağa çıkağı) anlaşılıyor" yerine İng. *he's supposed* (*to go out*) sözünden aktarma *il est supposé* (*sortir*) sözüne rastlanması ikidillideki girişimden toplulukça benimsenmeye götüren süreci iyi gösterir.

Sesler düzleminde, bir girişim olgusu, yukarda görüldüğü gibi, bir sesbirimin ([h] sesinden [x] sesine değin oynama

gösteren İng. /h/ sesbirimi) oynama alanını genişletme sonucunu verebilir. Ama girişim, bir dildeki iki ayrı sesbirim, başka bir dil örnek alınarak birbiriyle karıştığında dizgeyi de etkileyebilir. İngilizce-İspanyolca bilen ve İspanyolca'daki /y/ sesbirimleri [j] sesinden [dj] ve [dž] sesine değin oynama gösteren ikidilliler (*yo* "ben" duruma göre [jo], [djo] ya da [džo] biçiminde söylenir) İngilizce'deki /y/ ve /ğ/ (bu sesbirim [dž] biçiminde gerçekleşir) sesbirimlerini karıştırırlar; bunun sonucunda da, *yet* "henüz, daha, vb." ve *jet* "fışkırmak; fıskiye; jet" gibi sözcükler ayrımsız olarak [jet], [djet], [džet] biçiminde söylenir.

Sözdizim düzleminde, değişmez düzenli denilen, daha açık bir anlatımla, dizimlerin işlevlerinin çoğu kez sözcedeki konumlarıyla gösterildiği dillerden, özgür düzenli, daha açık bir deyişle, yüklemin çeşitli belirtenlerinin özgül işlevsel anlambirimler aracılığıyla gösterildiği dillere geçilirken girişim olguları özellikle sıklaşır: Fransızca-Rusça bilen ikidillinin, Rusça belirtme durumlarını hiç düşünmeden Fransızca'da dolaysız tümleç kullanılması gereken noktalara yerleştirmesini önleyen hiçbir şey yoktur. Çünkü işlevlerin belirlenmesini etkilemez bu durum. Ama Rusça, böyle bir işlemle, alışılmadık bir katılığa itilecektir. Aynı ikidillinin Fransızca'da da Rusça'nın sözdizimsel özgürlüklerinden yararlanamayacağını belirtmek gerekir: Çünkü bu durumda işlevler karışır. İşlevlerin dile getirilmesinde, girişim olguları, bir dilden öbürüne anlambirim aktarılmasından (birçok Avrupa dilince benimsenmiş olan *livre à dix francs* "on franklık kitap" gibi dizimlerde Fr. *à* ilgeci) çok öyküntü (genellikle Fr. *à*'yı karşılayan İng. *at*'ın bir eder belirtmek için kullanılması: *Books at a dollar each* "her biri bir dolarlık kitaplar") yoluyla ortaya çıkarlar. (Anlambirim aktarımına da rastlanması durumu değiştirmez). Sık sık, biçimbilimsel yapı olgularının dilden dile aktarılmadığı ya da böyle bir duruma pek rastlanmadığı söylenmiştir. Bu, karışımı çözümlemekte ikidillinin de tekdilli denli güçlüğe uğradığını, bir dilden öbürüne ancak bi-

çimsel olarak sınırlandırılabilen anlambirimleri aktardığını gözlemlemekten başka bir şey değildir.

5 - 29. GİRİŞİM TÜM AKTARMA OLGULARINI KUCAKLAR

Halk dilinden gelen aktarmaları çağdaş dilsel topluluklar arasındaki girişimlerle özdeşleştirir de bilginler dilindeki aktarmaları, yerli dillerle koşut olarak çeşitli amaçlarla kullanılan eski dillerden sözlüksel öğe alınmasıyla bir tutar ve bu iki aktarma olayını birbirinden böyle ayırt etmekte diretirsek sonunda olguları çarpıtırız. *Haïr* "nefret etmek", *angel* "melek", *sucre* "şeker" *causer* "söyleşmek; neden olmak", *fraction* "kesir", *théorie* "kuram"; *abeille* "arı", *redingote* "redingot", *rail* "ray" gibi birbirinden apayrı Fransızca sözcüklerin tarihi hem ikidillilik içerir, hem de girişim. Daha doğrusu, Fransızca doğarken, günümüz Fransa'sının oluşturduğu altıgenin kuzey yarısının özeğinde Galya dili kullanan toplulukların yüzyıllar boyunca yerel Keltçe'nin yanı sıra Latince konuşmayı da öğrendikleri sıralarda, söz konusu olduğunu varsaymamız gereken ikidillilik durumlarıyla girişim dönemlerinden ayrı ikidillilik ve girişim bulunduğunu varsayar bu tarih. Süre içinde dillerin nasıl değiştiği ortaya konulurken dillerarası ilişkilerden kaynaklanan olguların çok önemli bir yer tuttuğu anlamına gelir bu.

6

DİLLERİN EVRİMİ.

I. TOPLUMSAL DEĞİŞİM VE DİLSEL DEĞİŞİM

6 - 1. HER DİL HER AN DEĞİŞİR

Bir Fransız'ın *la Chanson de Roland*'ı (Roland Destanı) şöyle bir gözden geçirmesi ya da, o denli gerilere uzanmadan, Rabelais ya da Montaigne'i özgün betiklerinden okuması dillerin süre içinde değiştiğini kuşkuya yer bırakmayacak biçimde anlaması için yeterlidir. Ne var ki, hiçbir Fransız'da konuştuğu dilin, yaşamı sırasında değiştiği ya da bir arada bulunan değişik kuşakların tek biçimde konuşmadıkları izlenimi uyanmaz. Her şey, yazılı biçimin değişmezliği, resmi ve yazınsal dilin tutuculuğu, bireylerin, on yıl ya da yirmi yıl önce nasıl konuştuklarını anımsayamamaları, kişiyi kullandığı dilin olduğu gibi kaldığına ve türdeşlik gösterdiğine inanmaya sürükler. Ayrıca, bireylerin, bildirinin anlaşılmasını geciktirebilecek şeyleri algılamamasında, bu anlama eylemini engellemeyen tüm ayrılıklardan habersiz olmasında da yarar vardır elbette: Fr. *âge* "yaş; çağ" sözcüğünü ben [a] ile söylerim; karşımdaki kişi ise [*a*] kullanır bu sözcükte. Eğer bana *Quel âge avez-vous?* "Kaç yaşındasınız?" sorusunu yöneltecek olursa, hemen ne demek istediğini anlarım; *âge*'ı benden ayrı biçimde söylediğinin ayrımına varmam için gerekli süre yoktur önümde hiçbir zaman.

Ne var ki her dilin, hem de her an bir evrim süreci içinde bulunduğu da bir gerçektir. Bir dilin işleyişini ayrıntılı olarak incelemek, o dilin, uzun sürede tanınamayacak duruma girmesine yol açabilecek çeşitli süreçleri bulup ortaya çıkarmak için yeterlidir. Her şey değişebilir bir dilde: Anlambirimlerin biçim ve değeri, daha açık bir deyişle biçimbilim ve sözlük; sözcede anlambirimlerin düzenlenişi, başka bir deyişle sözdizim; ayırıcı birimlerin öz niteliği ve kullanım koşulları, daha açık bir anlatımla sesbilimsel düzen. Yeni sesbirimler, yeni sözcükler, yeni kuruluşlar çıkarken ortaya eski birimler ve eski deyişler sıklıklarını yitirir, unutulur. Tüm bunlar olup biterken konuşan bireyler hiçbir zaman, kullandıkları ve çevrelerinde de konuşulan dilin özdeşliğini yitirdiği duygusuna kapılmazlar.

İncelememizi yalınlaştırmak amacıyla, evrim geçiren dilin kesinlikle tekdilli ve baştanbaşa türdeş bir topluluğun dili olduğunu varsayacağız. Böylece, karşılaşılabilecek ayrılıklar, birbiriyle yarışan kullanımlar olmayıp, aynı kullanımın birbirini izleyen evrelerine denk düşecek yalnızca. Kuşkusuz bu durum, örneğin Paris'te konuşulan Fransızca söz konusu olduğunda, gözlemlenen gerçeğe pek uygun düşmez: Burada her türlü etki iç içedir, değişik toplumsal ve uzamsal kökenleri olan kullanımlar bir arada bulunur. Yukarda, betimleme konusunda yaptığımız gibi, demek ki burada da incelemeyi söz konusu değişkenliklerden soyutlamak ve çok seyrek olarak gerçekleşen bir türdeşlik bulunduğunu varsaymak gerekli.

6 - 2. SÖZLÜKSEL VE SÖZDİZİMSEL YENİLİKLER

Kalkış noktamızda, bir dilin evriminin onu kullanan topluluğun bildirişimsel gereksinmelerindeki evrime bağlı olduğunu ilke olarak koyabiliriz ortaya. Elbette bu gereksinmelerin evrimi söz konusu topluluğun düşünsel, toplumsal ve tutumbilimsel (iktisadi) evrimiyle doğrudan ilişkilidir. Sözlüğün gelişimi konusunda bu durum açıkça görülür: Yeni tüketim mallarının ortaya çıkışı yeni yeni adlar oluşmasına

yol açar; işbölümündeki ilerlemeler sonucunda yeni görevlerin ve yeni uygulayımların karşılığı olan yeni terimler yaratılır. Buna koşut olarak, kullanılmaz duruma gelen nesnelerle uygulayımları belirten terimler unutulur.

Yeni nesnelerin ya da yeni uygulayımların adlandırılmasının, doğrudan doğruya yeni anlambirimlerin ortaya çıkmasına yol açtığı çok az görülür: Meğerki başka bir dilden terim alınsın; ama şimdilik bu durumla ilgilenmiyoruz. Dili kullananlar çoğu kez, var olan bir anlambirimi ya da anlambirim öbeğini, yine geleneksel nitelikli bir ya da birçok anlambirim aracılığıyla özel bir anlamda kullanarak işlem yaparlar: Fr. *chemin* "yol", *chemin de fer* "demiryolu", *chemin de fer métropolitain* "metro". Kuşkusuz burada, özgül bir deneyimin daha az özgül olan, çokdeğerli öğelerin çizgisel ardışıklığı biçiminde eklemlenmesini içeren birinci eklemliliğin temel nitelikli dilsel olgusunun özel bir yönü söz konusu. Bu durum, yeni nesneleri ya da yeni deneyimleri belirtme zorunluğunun yalnız sözlüğü genişletmekle kalmayıp her şeyden önce sözcelerin karmaşıklığını artırmasını içerir: Denis Papin'in gemisi görülünce, önceden var olan anlambirimler geleneksel bir yapıya uygun olarak bir araya getirilmiş ve Fransızca'da "ce bateau marche à la vapeur" (bu gemi buharla işliyor) denilebilmiştir. Ama bir kez bu türlü bir taşıt törelere girince, yalnızca, buharla su üzerinde yol almanın bir arada bulunabileceğini gözlemlemek yetmez; yeni taşıtla gözlemlenebilir öbür gerçeklikler arasında kurulan ilişkileri de belirtmek gerekir. Demek ki şöyle de denilebilmiştir: "Le bateau qui marche à la vapeur..." (Buharla işleyen gemi...) ya da "Le bateau à vapeur ..." (Buharlı gemi...); son olarak da kuşkusuz sıra "Le vapeur..." (Vapur...) denilmesine gelmiştir. İlgi önermesinin ya da sıfatın belgeç olarak kullanılmasının yansıttığı sözdizimsel incelikler elbette buhar makinesinden önce de vardı; ama yukarda verdiğimiz örnek, bunların nasıl uygulayımsal gereksinmelerin baskısı altında doğduğunu göstermektedir. Hint-Avrupa dillerinin karşılaştırılması ilgi adıllı yantümcenin oldukça geç ortaya çıktığını

gösterir; eşsüremli gözlem, yantümcelerin yansıttığı yayılım türünün kimi topluluklarda yalnızca Batı ekininin getirdiği yeni gereksinlerin etkisiyle benimsendiğini ortaya koyar.

6 - 3. YENİ İŞLEVLERİN BELİRMESİ

İnsan ilişkilerindeki karmaşıklığın artması zorunlu olarak, deneyimin çeşitli öğeleri arasındaki bağıntıların gösterdiği çeşitliliğin de daha derinden algılanmasına yol açar. Bunun sonucunda da söz konusu bağıntıları belirtmeye yönelik dilsel araçlar düzenlenir, daha açık bir deyişle yeni işlevler belirir. Yeni işlev belirticiler (ilgeçler, bağlaçlar, ilgeçli ya da bağlaçlı deyimler) özerk öğelerden kalkılarak oluşturulur. Bunlar özerk anlambirimler (*he went up* "yukarı çıktı", *up he went* [bir öncekiyle aynı anlamda] sözlerindeki İng. *up*: *up the hill* "tepeye doğru"da işlevsel öğe olarak kullanılır) ya da özerk dizimler (Fr. *sans égard* [*pour*] "-e bakmadan, aldırmadan") olabilir. Geleneksel işlev belirtici anlambirimlerin kipliklerle karışım içinde bulunduğu ve işlevini belirttikleri öğelerden ayrılamaz olduğu dillerde (ad çekimli diller) yeni işlev belirticiler (çoğu kez, tam anlamıyla bağımsız eski belirteçler) özgün bir biçimsel işleyiş gösterirler. Kuşkusuz, kimi işlevler, uzun süre özgün bir işlevsel öğeyle, karışım oluşturan işlevsel bir öğenin (Lat. *in urbem* "kente doğru", *in urbe* "kentte", Alm. *in die Stadt* "kente doğru", *in der Stadt* "kentte") birleşimi yoluyla belirtilebilir; ama evrim, karışım gösteren işlevsel öğeyi, ayrımın yükleme (Fr. *il entre dans la ville* "kente giriyor", *il erre dans la ville* "kentte dolaşıyor") ya da özgür işlevsel öğeye aktarılması (İng. *into the city* kente doğru", in the city "kentte") sonucu ortadan kaldırmaya yönelecektir.

6 - 4. YALNIZ İÇ NEDENSELLİK DİLBİLİMCİYİ İLGİLENDİRİR

İşlevlerin anlatımıyla ilgili olarak yukarda söylenenler uzun sürede, toplumsal yapıdaki değişikliklerin dilin yapısı üzerindeki yankılarını örneklendirmeye yarar. Önemli bir noktayı belirtelim: Özel işleyişleri olan yeni işlevsel anlambirimlerin ortaya çıkışı ve yayılması bir dengesizliğe yol açar; bu dengesizlik, geleneksel yapıdaki temel nitelikli bir özelliğin tümüyle silinmesi sonucunu verebilir. Bu silinme yüzlerce, hatta binlerce yıl gerektirir. Bu da şu anlama gelir: Toplumsal bir değişikliğin dilsel sonuçları, ister toplumun gösterdiği evrimin yeni aşamalarından kaynaklanan yeniliklerle çatışsınlar, isterse bu yeniliklerle uzlaşma içinde bulunsunlar -bu uzlaşma, doğrudan doğruya, evriminin her anında dilin yapısıdır- süre içinde ortaya çıkar. Bu da, dilsel değişimlerin nedenselliğinin toplumsal yapıdaki yeniden düzenlenişlerle bunun sonucu olan bildirişimsel gereksinlerdeki değişikliklerden kalkılarak kesinlikle belirtilmesinin son derece güç olduğu anlamına gelir. Dilbilimciler, toplumsal yapının dilin yapısı üzerinde kesin bir etkisi bulunduğu ilkesini bir kez benimsedikten sonra incelemelerini dilsel evrimin oldukça dar bir dönemiyle sınırlı tutar ve dış etkilerin izlerini doğrudan doğruya dilde belirlemekle, nedenselliğin dile yansımadan önceki ilintilerine gitmeden, bunların yol açmış olduğu zincirleme tepkileri saptamakla yetinirlerse belli bir kesinliğe ulaşmayı umabilirler. İncelenen dilin kimi özellikleri zorunlu biçimde, ancak doğrulanamaz varsayımlarla bulundukları tanıtlanmaya çalışılabilecek eylemli veriler olarak ele alınmalıdır. Demek ki burada dilbilimsel araştırmanın gerçek konusu, dilyetisi aracılığıyla bildirişimde bulunan insanların sürekli gereksinleri çerçevesinde dilde yer alan çatışmalardır.

II. DİLDEKİ TUTUMLULUK

6 - 5. EN AZ ÇABA

Dilsel evrime, insanın bildirişimsel gereksinleriyle anlıksal ve fiziksel etkinliğini en aza indirme eğilimi arasındaki çatışkının yön verdiği söylenebilir. Başka düzlemlerde olduğu gibi, burada da insan davranışı en az çaba yasasına uyar: Bu yasa uyarınca insanoğlu ancak benimsediği amaçlara ulaşabileceği ölçüde çaba harcar. Genel olarak insan etkinliğinin, özel olarak da dilsel etkinliğin başlıbaşına bir amaç, bir oyun olabileceğini öne sürenler çıkabilir: Gevezelik çoğu kez gerçekten bir bildirişim amacı gütmeyen, daha çok, bildirişimden ayrı bir şey olan inan ve duygu birliğine yönelik, kendi dışında amacı olmayan bir etkinliktir. Ama bu durum, dilsel evrimi en az çaba yasasının yönetmediği anlamını içermez. Gerçekten de oyun, oyuncunun kurallara uyduğu ölçüde doyuma ulaştırır; dilyetisi düzleminde söz konusu olan kurallar ise, dilsel aracın bildirişimsel kullanımlarının koyduğu kurallardır.

Evrimin her aşamasında, her biri sözcelerde daha seyrek görülen daha çok sayıda ve daha özgül nitelikli birimler gerektiren bildirişim gereksinmeleriyle, insanın, daha genel bir değer taşıyan ve daha sık kullanılan az sayıda birim kullanmaya yönelmesine yol açan devimsizliği arasında bir denge kurulur.

6 - 6. DİZİMSEL TUTUMLULUK VE DİZİSEL TUTUMLULUK

Kuşkusuz, bir terimin özgüllükten yoksun oluşuna karşı, önlem olarak, yeni bir terim kullanmak yerine başka bir yola başvurulabilir: Oldukça genel nitelikli bir terime yine oldukça genel nitelik taşıyan bir terim eklenerek özel bir anlam verilebilir: Fr. *machine* "makine" ve *laver* "yıkamak" terimle-

rinin her birinin de geniş bir anlam alanı vardır; ama bir *machine à laver* "çamaşır makinesi" çok belirli bir nesnedir. Demek ki bildirişimsel gereksinmelerini giderebilmek için insanların önünde iki seçenek var: Ya dizgedeki birimlerin sayısını artıracaklardır (ev kadını, örneğin *Bendix*'inden söz edebilir) ya da söz zincirinde kullanılan birimlerin sayısını (bu durumda ev kadını "ma machine à laver" [benim çamaşır makinem] diyecektir). Birinci durumda dizimsel tutumluluk söz konusu olacaktır: Üç anlambirim yerine bir anlambirim; /mašinalave/deki beş seslemle on sesbirim yerine /bẽdiks/in iki seslemiyle altı sesbirimi gerçekleşecektir. İkinci durumda ise dizisel tutumluluk söz konusu olacaktır, çünkü konuşucunun bellemesi ve konuştuğunda aralarında seçim yapması gereken adların oluşturduğu dizelgeye yeni bir birim katılması önlenecektir. İlkece, çözümlerden birini ya da öbürünü yeğleyecek son seçim kullanım sıklığına bağlıdır: Eğer nesne çok sık geçiyorsa, belleğin yükünü artıracak olsa da, kısa bir adın benimsenmesi tutumluluğa daha uygun düşer; tersine, nesne, adıyla seyrek olarak anılıyorsa, belleğe yük getirmeden uzun biçimi kullanmak daha tutumlu bir davranış olur. Elbette başka etkenler de işe karışır. Yukarda verilen örnekte *Bendix*, yalnız belli bir marka taşıyan aygıtları belirttiği ve bir başka ev kadını *Laden*'inden ya da *Conord*'undan söz edebileceği için, öbür terime oranla daha elverişsiz konumdadır. Birçok durumda, tek anlambirimden oluşan kısa ad uzun biçimin kısaltılmışıdır -uzun biçimin kökeni göz önünde tutulmaz-; Fr. *cinématographe* yerine *cinéma* ya da *ciné* "sinema"; Fr. *chemin de fer métropolitain* yerine *métro* "metro"; bu da, gelenekçi bir toplulukta genelleşmesini önlemeye yeter.

Dilin tutumluluk düzeni diye adlandırılabilecek olgu, karşılanması gereken çelişik gereksinler arasında denge sağlamaya yönelik bu sürekli arayıştır: Bir yandan bildirişimsel gereksinler, bir yandan da, sürekli bir çatışkı içinde bulunan belleksel devimsizlikle söyleyiş devimsizliği. Tüm bu

etkenlerin işlevi, çok belirgin her yeniliği engelleyerek dili değişmez kılmaya yönelen çeşitli tabularla kısıtlanmıştır.

6 - 7. DİLİ BİÇİMLENDİREN YALNIZCA BİLDİRİŞİMDİR

Dillerin nasıl ve niçin değiştiğini anlamak için, her sözcenin, her sözce parçasının, konuşucuda anlıksal ve fiziksel bir erke harcanmasına yol açtığını kesinlikle bilmek gerekir. Bu erke tüketimi, yaşamın olağan koşullarında, durumu kendi üzerinde gözlemlemeye kalkan herhangi bir kimseye önemsiz gibi görünebilir; çünkü bu koşullarda, bildirişimde bulunma ya da duygu ve düşüncelerini dile getirme isteğiyle tam olarak dengelenir. Ama büyük bir yorgunluk, en geveze kişiye bile, doğru sözcükle uygun sesbirimi seçmenin; dahası, salt söz örgenlerini kullanmanın yorgunluk izlenimini çok açık biçimde artırdığını gösterir. Öyle anlar olur ki insan "sözcüklerini bulamaz"; öyle anlar da vardır ki salt fiziksel bir yorgunluk ağır basar ve ardışık sesbirimler birbirinden yeterince ayrılmadığından, söz karmakarışık bir görünüm alır.

Gereksinmelerini karşılamak için birey, söz konusu erke tüketimine seve seve katlanır. Bildiğimiz gibi, dilyetisini kullanarak bireyin karşıladığı gereksinmeler çeşitlidir. Ama tümü de bildirişimsel amaçlı kullanımların belirlediği biçimlere bürünen bir dil kullanımını içerir. Bir dil, söz konusu amaçlara ulaşılmasını sağlamak üzere süre içinde oluştuğunu düzenlenişinin ortaya koyduğu bir araçtır; bu amaçlara uygun olarak kullanılması da işleyişini sürdürmesinin güvencesidir. Onun için, dilsel değişimleri neyin koşullandırdığını bulmak istiyorsak, dilyetisinin bildirişimsel kullanımları üzerinde durmamız gerekir. Böylece gözlemleyeceğimiz ve gözler önüne serme olanağını bulacağımız olgular, zorunlu biçimde, bildirişime dönük olmayan dilsel sözceler için de geçerli olmayacaktır. Ama bu türlü sözceleri, bildirişimsel sözcelerin birer öyküntüsü olmaları ve bunlarda bulamaya-

cağımız hiçbir olgu sunmadıkları için bile bile bir yana bırakacağız. Başka bir anlatımla, bildirişimsel olmayan sözcelerde rastlayabileceğimiz özellikler gerçek bildirilerde karşılaştığımız özelliklerdir. Ancak, gerçek bildirilerde, bunları sürekli ve sıkı biçimde bildirinin alımlanması zorunluğu belirleyip denetlerken, kendi kendine konuşmanın ya da özkonuşunun az ya da çok örtük biçimlerinde bu özelliklerin bütünlüklerinin tek güvencesi, bildirişim güldürüsünü en iyi biçimde oynama isteğidir.

Bütün bunları söyledikten sonra, artık, dilsel amaçlarla harcanan erkenin, aktarılan bilgi bütünüyle orantılı olmaya yöneldiği ilkesini ortaya atabiliriz. Daha yalın ve dolaysız bir anlatımla şöyle diyebiliriz: İnsan anlaşılmak için konuştuğunda, ancak amaca ulaştığı izlenimi edindiği ölçüde çaba harcar.

6 - 8. ARTIKBİLGİ

Bu kesinlemeler olduğu gibi benimsenecek olursa, bir dilde, bildirişime kesin bir katkıda bulunmayan hiçbir şeyin yer alamayacağı ve sözcedeki her öğenin yerine getirdiği işlevle kesin bir biçimde orantılı bir oluşturum çabası gerektirdiği anlamına gelir. Gerçekte, soyut düzlemde geçerli olan tüm bu kesinlemeler, bildirişimsel etkinliğin içinde yer aldığı koşullarla bağdaşmaz. Dilsel bildiri alışverişi hemen hemen sürekli biçimde, ülküsel olmaktan uzak bulunan koşullarda gerçekleşir: Kesin bir sessizlik içinde gerçekleşmeleri son derece olağandışıdır; genellikle söz alışverişi, çeşitli gürültülerden oluşan bir ortamda gerçekleşir: Belirsiz uğultular, motor patlamaları, denizin ya da esen yelin çıkardığı sesler, en azından kuş cıvıltıları ve hayvanların sürtünmelerinden çıkan sesler. Üstelik, dinleyicinin dikkati çoğu kez, kendisine iletilmeye çalışılan bildiriyle kişisel kaygıları arasında gidip gelir. Bu nedenle de, olağan bildiri salt öze ya da en aza indirgenemez. Sözcükler, her sesbirim kesinlikle ve her durumda ayırıcı işlevini yerine getirdiğinde olabilecekleri denli

kısa değildirler çoğu kez: Her türlü bağlam dışında bile Fr. *dictionnaire* "sözlük"ün, dildeki öbür sözcüklerden ayırt edilebilmesi için *-nnaire* bölümü gerekli değildir. Sıkı bir tutumluluk, iki sesbirimin tüm birleşim olanaklarından yararlanılmadıkça üç ya da daha çok sayıda sesbirimden oluşan sözcükler kullanılmasını gerektirmediği izlenimini verebilir. Ne var ki iki sesbirimli sözcüklerin özellikle çok olduğu Fransızca'da, ünsüz + /œ̃/ nün olanaklı on sekiz birleşimine karşın, bunlardan ancak bir teki kullanılır: (*à*) *jeun* "aç karnına". Demek ki bildirişimin kılgısal zorunlukları dilsel biçimin sürekli olarak ve her düzlemde geniş ölçüde *artıkbilgi* içermesini gerektirir.

Dilyetisinin kullanımı için zorunlu olan bu artıkbilgi, çocuğun, çevresindeki dili öğrenmesi söz konusu olduğunda da zorunludur. Kuşkusuz, çocuk kimi sesleri kimi deneyim olgularına bağlayacak biçimde koşullanmıştır; örneğin, [at] dizilişindeki sesleri ata ilişkin algıya bağlar ve dilin birçok öğesini böyle öğrenir: Ama sık sık da sözcükleri bir dizi bağlamda tanıyarak öğrenir; bunlar, sonunda sözcüğün anlamını sınırlandırıp belirler çocuk için: Örneğin, ağabeyi: "Anne, karnım *aç*, tereyağlı ekmek ver" dediğinde; babası: "Karnım *aç*, sofraya ne zaman oturuyoruz?" diye sorduğunda, evin kedisi için: "Kedi *aç*; mancasını ver" denildiğinde bu türlü bağlamlar söz konusudur. Bireyin ya da hayvanın yemek yemek istediğini iki kez belirttikleri için tüm bu sözceler artıkbilgi içerir; işte, bu sözlere tanık olan çocuğun *aç* sözcüğünü belirlemesini sağlayan da bu artıkbilgidir. Kendi dilinde ya da yabancı bir dilde yeni bir sözcükle karşılaşan erişkin yaştaki kişiler için de geçerlidir bu. Söz konusu durumda başvurulacak son çare olan sözlük maddesi de düzenli bir artıkbilgi kaynağından başka bir şey değildir sonuç olarak: "*Batakçıl*... Bataklıklarda yaşayan (bitki, hayvan)"*

* Örnek, kimi başka yerlerde olduğu gibi, Türkçe'ye uyarlanmıştır. ÇN.

Bu artıkbilgiyi sürdürme zorunluğu dilsel evrimin koşulları incelenirken göz önünde tutulması gereken etkenlerdendir: Çünkü temel nitelikli bir zorunluktur bu. Şu da bir gerçek ki, harcanan erkeyle aktarılan bilgi arasında belli bir dengenin korunması, söz konusu evrimin doğrultusuyla ayrıntılarını büyük ölçüde belirler.

III. BİLGİ, SIKLIK VE GİRDİ

6 - 9. BİLDİRİŞİM KURAMI VE DİLBİLİMCİ

Uzbildirişim (telekomünikasyon) mühendisleri, bir kez dizgedeki birimlerin sayısıyla her birinin olasılığı saptandıktan sonra, aktarılan bilginin niceliğini hesaplama yolunu bulmuşlardır. Bildirilerin aktarımına ilişkin harcamaları azaltma yolunda gösterdikleri çabayla, bilginin girdisini* kullanılan belirtke dizgesine (Mors abecesi, bildiğimiz abece [29 birim**], sayılar [10 birim], ikili dizge [2 birim]) göre hesaplamışlardır. Böylece saptamayı başardıkları değişmezler dilbilimciyi doğrudan doğruya ilgilendirir. Ama dilsel evrimin ortaya çıkardığı sorunları çözümlemek için yalnızca, mühendislerin formülleriyle yetinilemez çoğu kez. Gerçekten de, mühendisler, verileri kendi gereksinimleri doğrultusunda yalınlaştırarak kesinliğe ulaşmaktadırlar. Böylece, bir sözcüğün girdisi, yazılı biçimin içerdiği yazaçların ya da sözcüğü oluşturan sesbirimlerin sayısına göre hesaplanmak-

---

* Genel olarak bir üretimde yararlanılan para, gereç ve işgücünü belirten terimi burada, bir birimin üretimindeki erke tüketimini karşılamak üzere kullanıyoruz. ÇN.

** Yazarın verdiği 26 sayısını (Latin abecesi) Türk abecesini göz önünde tutarak değiştiriyoruz. Ç.N.

ta, başka bir anlatımla, yazaç olsun, sesbirim olsun, en küçük birimlerden her birinin başka herhangi bir en küçük birimle özdeş girdisi bulunduğu varsayılmaktadır. Kuşkusuz, bu yaklaşım, kimi bilgi aktarımlarının gerçek koşullarına büyük ölçüde uyar; ama dillerin yazılı ya da sessel kullanımlarının olağan koşulları için geçerli olamaz: Girdiyle erkeyi özdeşleştirirsek -yapabiliriz bunu-, işlek yazıda *e* ile *f*'nin özdeş girdisi bulunduğu savunulamaz; bizi doğrudan doğruya ilgilendiren sesbirimlere gelince: /a/ ile /f/ sesbirimlerinin söylenişi sırasında gerekli olan ortalama erkeyi nasıl ölçüp karşılaştırabiliriz? Olsa olsa, Fr. /šar/ "araba; tank"ın söylenişinin ortalama olarak /ša/ "kedi"nin gerektirdiğinden daha çok erke gerektirdiğini, daha açık bir deyişle ve başka bir değişiklik olmaması koşuluyla, fazladan bir sesbirimin fazladan bir erke tüketimi gerektirdiğini varsayabiliriz.

Bu koşullarda, bildirişim kuramının öğrettiklerinden bellememiz gerekenler, büyük ölçüde salt mantık gereğidir. Kimi etkenlerde görülen değişmenin nasıl ve hangi doğrultuda başka öğelerde de değişikliğe yol açtığını göstermek ve örneklendirmek söz konusudur. Bu değişkenler şunlardır: Sözcenin belli bir noktasında, konuşucunun, aralarında seçim yaptığı birimlerin *sayısı*; birimlerin, sıklıklarına indirgenmiş *olasılığı*; her birimin, gerçekleşmesi için gerekli erke dışında, bellekte depolanma masrafı diye adlandırılabilecek harcamayı içeren *girdisi*; bir de, her birimin getirdiği *bilgi*.

6 - 10. BİLGİ

Kimi olasılıkları ortadan kaldırarak belirsizliği azaltan her şey bilgiyle yüklüdür. Fransızca /il a p.../ sözünü duyduğumda, tek başına /p/ sesbirimine bir anlam veremem; ama bu öğe, *il a donné* "verdi", *il a bougé* "kıpırdadı" gibi olanaklı her türlü sözceyi dışladığı ölçüde bilgiyle yüklüdür. Eğer bu eksik sözceye /r/ eklenirse (/il a pr.../), belirsizlik bir kez daha azalır, çünkü *il a payé* "ödedi", *il a poussé* "itti" dışlanır; bu da /r/ sesbiriminin bilgiyle yüklü olduğunu gösterir.

Demek ki bilgi, anlama özgü değildir; /p/ ile /r/ gibi anlam taşımayan birimler de bilgi içerir.

Bilgi birimi, aynı olasılıkta iki ya da daha çok sayıda birim bulunan bir dizgedeki bir birimin sağladığı nicelik olarak tanımlanır. Eğer bir bağlamda yalnızca *evet* ya da *hayır* bulunabilir ve her ikisi de aynı oranda olasılık içerirse, bunlardan birinin ya da öbürünün kullanılması, birime eşit olan bir bilgi sağlar. Burada *evet* ile *hayır*'daki ardışık sesbirimlere bilgisel bir değer vermiyoruz, çünkü yalnızca *evet* ile *hayır*'ın olanaklı olduğu, bu nedenle de *evet*'teki /e.../ ile *hayır*'daki /h.../ dışında kalan sesbirimlerin bildiriye, bunların içermedeği hiçbir şey katmadığı ilkesini benimsedik. Bu durumda gelen bilginin yaşamsal önem taşıması, çok yüksek bir niteliği bulunması olanaklıdır; ama nicel bakımdan bu bilgi 1'e eşittir. Ölçülen de, bilginin niteliği değil, niceliğidir.

Eğer önceden durum ve bağlam dinleyiciyi, alacağı yanıtın *evet* olacağına inandırmışsa, bu öğenin getireceği bilgi sıfıra eşit olacaktır, çünkü verilecek yanıtın ne olacağı önceden bilinmektedir (ya da öyle sanılmaktadır). Dinleyici daha başta *evet*'in kullanılma olasılığının *hayır*'ınkinden fazla olacağını kestirirse, bu öğenin getireceği bilgi artık sıfır olamaz, ama dinleyicinin her iki öğenin de kullanılma olasılığını eşit gördüğü durumda söz konusu olan bilgiden daha az olur, bilgi biriminden daha düşük bir düzeyde yer alır. Başka bir anlatımla, belli bir tepki ne denli beklenir nitelikliyse, o denli az bilgi getirir. Her tümcenin, düşünce dışı bir süreçle, "ondan sonra" sözleriyle başladığı bir anlatıda bu kesitin hiçbir bilgi değeri yoktur.

Şimdi, olanaklı iki yanıt yerine (*evet* ve *hayır*), her biri aynı oranda gerçeksi dört yanıt bulunduğunu varsayalım: Bu yanıtlardan birinin duyulması, konuşucunun yapacağı seçimin ilk örneğimizdeki gibi ikiyle sınırlı kaldığı duruma oranla daha çok bilgi sağlayacaktır. Örneğin, ilk durumda *evet* ile *hayır* yerine söz konusu olan iki birimin *sağda* ve *solda* sözleri olduğunu, şimdi üzerinde durduğumuz dört birimin ise *kuzeyde*, *doğuda*, *güneyde*, *batıda* olduğunu varsayalım: Bek-

lenen yanıt araştırmalara yön verecekse, *güneyde* gibi bir yanıtın, *solda* türünden bir yanıta oranla daha çok bilgi getireceği ortadadır. Çünkü böyle bir yanıt araştırmaları çevrenin (ufkun) dörtte biriyle sınırlandırır; oysa *solda* yarı yarıya sınırlandırırdı bunları. *Kuzey, kuzeydoğu, doğu*, vb. sekiz birim arasmda seçim yapılmasını içeren bir yanıt araştırmayı yapan kişinin içinde bulunduğu belirsizliği bir kez daha yarı yarıya azaltır, çünkü araştırma konusu olan kesimi 90°'den 45°'ye indirir; onun için de, bir önceki varsayıma oranla bilgiyi iki katına çıkarır. Kısacası, dizgede ne denli çok sayıda birim varsa, bunların her biri de o denli çok bilgi getirir. Elbette, *kuzey, kuzeydoğu*, vb. türünden daha geniş bir dizgeye oranla *evet-hayır, sağ-sol* gibi kısıtlı bir dizgeyi bellemek ve kullanmak daha kolaydır. Toplulukların ya da öbeklerin çeşitli gereksinmelerine göre, ya az bilgi aktaran ve kısıtlı, ama ucuz dizgeler, ya da pek çok birim içeren, çok bilgi aktaran, ama kullanımı ve depolanması masraflı dizgeler yeğlenecektir. Bir dizgenin bilgisel varsıllığının, bir arada bulunan iki özelliğe bağlı olduğu göz önünde tutulmalıdır: Birimlerin çok sayıda oluşu ve bunların her birinin söz konusu sayıyla birlikte artan değeri.

6 - 11. OLASILIK VE SIKLIK

Gerçekte, bir dizgedeki çeşitli birimlerin belli bir durumda ya da sözcenin belli bir noktasmda aynı oranda olasılık taşıdığı çok az görülür. Özel bir durumda, beklenen yanıt *evet*'ten çok *hayır* olabilir; belli bir yörede, esen yelin kaynağıyla ilgili olarak, *doğu, güney* ya da *kuzey* yerine, *batı* denilmesi beklenebilir. Daha geniş bir seçim yapma olanağı veren bağlamlar düşünülürse, bu durum apaçık bir nitelik kazanır: *Bir... ağacı dikti* sözünde *elma*'nın yer alması bizim iklimlerimizde *baobap*'tan daha yüksek bir olasılık taşır; Bir *...a rastladım* gibi hiçbir özel belirti sunmayan bir sözde, *dost* sözcüğünün yer alma olasılığı *dinozor*'unkinden daha yüksektir. Burada *baobap* ve *dinozor* sözcüklerinden çok daha yük-

sek bir olasılık taşıyan *elma* ve *dost* sözcükleri, bu nedenle çok daha az bilgi getirirler.

Uygulamada, dilsel birimlerin olasılığını belli bir bağlamda ve özel bir durum içinde belirlemeye kalkışmak güçtür ve pek yararlı da değildir. Bu nedenle de, bu birimlerden her birinin olasılığını, içinde görüldüğü bağlamlarda belirlemekle yetinirler; daha açık bir deyişle, dildeki ya da incelenen dilsel kullanımdaki görece sıklığını hesap ederler: Olguları tam anlamıyla yansıttıkları gerekçesiyle seçilmiş betiklerden oluşan bir bütünde *dost* sözcüğü bin kez, *dinozor* sözcüğü de bir kez geçiyorsa, doğal olarak *dost*'un *dinozor*'dan bin kat yüksek bir sıklığı olduğu söylenecektir. Sonuç olarak şöyle diyebiliriz: Bir birim (sözcük, anlambirim, sesbirim) ne denli sık kullanılırsa, o denli az bilgi içerir.

6 - 12. SIKLIK VE GİRDİ

Herhangi bir dilsel birimin oluşturulması için gerekli ortalama erkeyi büyük bir kesinlikle belirlemek sanırım olanaksızdır. Yine de, bilgi değişince erke tüketiminin hangi doğrultuda ve hangi hızla değiştiğini saptamaya çalışmak ilginç olur. Önce, bir birinci eklemlilik birimi, somut olarak da *dinozor* gibi bir sözcük çözümlenemez bir bütün olarak düşünülebilir. Olgulara böyle bakıldığında, burada lüks sayılabilecek bir sözcükle karşı karşıya bulunduğumuz görülür. Belleğimiz, tıpkı *dost* türünden sık rastlanan bir sözcüğün yükünü nasıl taşırsa, çok daha sınırlı bir kullanım için bu sözcüğün yükünü de taşımak zorundadır. Her iki sözcük için de gerekli belleksel çabanın aynı, sıklık bağıntısının ise 1-1000 olduğunu varsayalım: Bu durumda *dinozor*'un her kullanımı *dost* sözcüğünün bin kullanımına denk düşen bir çaba gerektirecektir. Kuşkusuz, burada söz konusu olan, nicel özellikler bile değildir; yalnızca bir yöneliştir. Gördüğümüz gibi, bu durum da, *dinozor*'un az rastlanan bir öğe niteliği taşımasıyla doğrudan doğruya ilgili büyük bir bilgi yüküyle kendiliğinden ödünlenir. Ama şunu da unutmamak gerekir ki bellek, unut-

ma süreci aracılığıyla, verimsiz bir yükün yol açacağı harcamadan kaçınabilir.

Şimdi sözcüğü, ardışık sesbirimlerden oluşan bir gösteren olarak ele alırsak, girdisinin, onu oluşturan sesbirimlerin sayısına bağlı olduğu ilkesini benimseyebiliriz: 7 sesbirimli /dinozor/un girdisi, 4 sesbirimli /dost/unkinden daha yüksek boyutlara ulaşır.

Bu koşullarda, sık rastlanan sözcüklerin, ortalama olarak, seyrek görülen sözcüklerden daha kısa olması beklenir: Sayıbilimsel açıdan doğrudur da bu. *Dinozor*'daki yedi sesbirimin *dost*'taki dört sesbirimle olan bağıntısı, sözcüğün sıklığıyla biçimsel kütlesi arasındaki ilişkiyi de iyi örneklendirir. Elbette 7'nin 4'le olan bağıntısı, kuşkusuz hiç de sağlam bir temele dayanmadan, iki sözcüğün karşılaştırmalı sıklığını gösterdiğini varsaydığımız 1000'in 1'le olan bağıntısının tersi olmaktan çok uzaktır. Bu bağıntılar ancak, dilde, salt yokluğuyla karşıtlaşan bir tek sesbirim bulunsaydı aynı türden olurlardı. Bu durumda, bir tek sesbirim içeren bir tek sözcük (*a*), iki sesbirim içeren bir tek sözcük (*aa*), vb. bulurduk dilde. Gerçekte, olağan bir dilde 20-40 sesbirim vardır ve bunlar arasından önce sözcüğün birinci sesbirimi, sonra ikinci sesbirimi, vb. seçilir.

Olguları yalınlaştırmak için, bir dildeki 36 sesbirimin herhangi bir konumda bulunabileceğini, daha açık bir deyişle, o dildeki tüm ayırıcı birim dizelgelerinin özdeş olduğunu varsayalım. Söz konusu dilde tek sesbirimli 36 sözcük, 36 X 36 = iki sesbirimli 1296 sözcük, 36 X 36 X 36 ($= 36^3$) = üç sesbirimli 46 656 sözcük, 36 X 36 X 36 X 36 ($= 36^4$) = dört sesbirimli 1.679 616 sözcük bulunacak; bu da, en güç beğenili kişilerce bile yeterli sayılacaktır. Ne var ki dilsel gerçeklik başkadır: Söz zincirinin her noktasında dilin 36 sesbirimi arasında seçim yapılmaz; bu sayının bir bölümü söz konusu olur seçimde; örneğin, ünsüz sesbirimler dışlanarak ünlü sesbirimlerden biri seçilir ya da bunun tersi yapılır. Öte yandan, tüm bildirilerde bulunması zorunlu artıkbilgi de göz önünde tutulmalıdır: Artıkbilgi, bir dilin üç sesbirimin ola-

naklı tüm birleşimlerini hiç kullanmadan dört sesbilimli sözcükler kapsamasını içerir. Yine de şu açıklığa kavuşmaktadır: Sıklıkta görülen 1-1000 ayrılığına, ardışık sesbirimlerin sayısına ilişkin 7-4 ayrılığı karşılık verir: oysa dilin sesbilimsel yapısında *dinozor*'dan daha düşük sıklığı olan sözcüklerin altı sesbirimden daha az sesbirim içeren biçimleri olmasını hiçbir şey önlemez.

6 - 13. SIKLIKLA GİRDİ ARASINDAKİ BAĞINTININ GEVŞEKLİĞİ

Dilsel devimselliği anlamak için, bütün bu anlatılanlar arasında unutulmaması gerekenleri şu gözlemlerde toplayabiliriz: Bir birimin sıklığıyla getirdiği bilgi, daha açık bir deyişle ve bir bakıma, verimliliği ya da etkililiği arasında değişmez ve tersine bir bağıntı vardır. Bir birimin sıklığıyla girdisi, daha açık bir deyişle, o birimin her kullanılışının yol açtığı erke tüketimi arasında değişmez ve tersine bir bağıntı kurulması doğrultusunda eğilim görülür. Bu iki gözlemin sonuçlarından biri şudur: Bir birimin sıklığındaki her değişim onun verimliliğinde de bir değişime neden olur ve aynı birimin biçiminde de bir değişim olacağını önceden kestirmemizi sağlar. Biçimdeki değişiklik kimi durumlarda ancak uzun bir süre sonra ortaya çıkabilir: Çünkü dillerin gerçek işleyiş koşulları evrimleri önlemeye yönelir.

6 - 14. SÖZLÜKTE SIKLIK VE BİÇİM

Dilsel bir birimin sıklığı doğrudan doğruya toplumun gereksinmelerinin baskısıyla artabilir. Bu, özellikle sözlüksel denilen birimler için geçerlidir; ama dilbilgisel anlambirimler için de doğru olabilir: Fransa'da radyo yayınlarında işlevsel birim *depuis* "-den bu yana" çok sık kullanılmakta ("On nous communique depuis Londres...", Londra'*dan* bildirildiğine göre...): Birimin genel dildeki sıklığını bu durum değiş-

tirmiş olsa gerek. Başka durumlarda ise, bir birimin sıklığındaki artış yapının evrimiyle bağıntılıdır: Bilindiği gibi, yapıdaki evrim çoğu kez, toplumsal olgularla çok uzaktan ilişkili bir iç gerekliliği yansıtır. Bu durumda, dilbilimcinin, sıklıktaki artışın, nasıl daha genel bir dilsel olgudan kaynaklandığını göstermesi yeterlidir.

Bir birimin sıklığı artınca biçimi kısalmaya yönelir. Bu gözlem hem en küçük birimler için, hem daha büyük bir birim için, hem ayırıcı bir birim, hem de anlamlı bir birim için geçerlidir: Çünkü bir birimin bilgi aktarması için anlam taşıması gerekmez.

Sıklığı artan sözlüksel biçimlerde kısalma olduğu, tanıklarıyla bilinen bir olgudur. Paris'te toplu taşıma için yeraltı yolları açmak gerektiğinde bir "chemin de fer métropolitain-"in (anakent demiryolu) kurulmasından söz edilmiştir: Ardışık dört anlambirimle on sekiz sesbirimden oluşan bir addır bu. Milyonlarca Parisli için günde iki kez söz konusu olan bir gerçeklik niteliği sunan bu taşıtı günümüzde hemen hemen herkes, beş sesbirimli bir tek anlambirimle belirtmektedir: *Métro.* Bu örnek, birbirinden ayırt edilmesi gereken iki kısaltma yöntemini yansıtır: Bunlardan birincisi, özgül olmayan öğelerin (burada *chemin de fer* "demiryolu") atılması yoluyla yapılan kısaltmadır; böylece *métropolitain* kalır geriye. Öte yandan, bu öğenin de budanıp bir bölümünün atılması sonucu, daha önce anlamı bulunmayan bir parça kalır ortada: *Métro.* Tarihsel dilbilimle geleneksel kökenbilimde yalnızca birinci yönteme örnekleriyle tanık oluruz: Kafkasya Hint-Avrupa ağızlarındaki *kogi* "tereyağ" (biçimsel olarak: "inekle ilgili, inek...-ı") gibi bir sözcük büyük bir olasılıkla "inek yağı" gibi bir dizimin özgül kalıntısıdır. İkinci yöntem ise, yeni buluşların oldukça uzun bilimsel terimlerle belirtildiği günümüz uygarlık dillerinde başvurulan tek yoldur. Bu sözcükler, öğelerinden yararlanılan klasik diller çerçevesinde betimleyici ve çözümlenebilir sözcüklerdir; ama ortalama konuşucu için tekparça niteliği taşır ve herhangi bir tutamak sunmazlar ona: Ortalama konuşucu sıklıkla girdiyi yalnızca,

bilmediği bir kökeni göz önünde tutmadan yapacağı bir budamayla dengeleyebilir. Katışıksız dil yanlılarının kınadığı güdükleme yoluyla (*métro*) ya da sözcüklerin ilk yazaçlarıyla (Fr. *SNCF* "Fransız Demiryolları Ulusal Ortaklığı" anlamına gelen sözcüklerin ilk yazaçları) yapılan kısaltmalar belki günümüz Avrupa'sının her yerinde olduğundan daha çok Fransızca'da sözlüksel yayılımın büyük ölçüde yerli almayan öğeler aracılığıyla gerçekleşmesinin sonucudur. Söz konusu kısaltmalar, biçimi sıklığına, daha açık bir deyişle ve gerçekte, bilgisel içeriğine uygun bir oyluma indirgeme zorunluğundan kaynaklanmaktadır ve bu zorunluktan kaçınılmasına olanak yoktur.

Sıklıkla girdi arasında uzun bir sözcüğün yerine kısa bir sözcük kullanılarak da denge kurulabilir (örneğin Fransızca'da *patron* "patron" ya da *contremaître* "ustabaşı" yerine argoda *singe* "maymun" kullanılır). İki seslemden daha uzun bir adı bulunan kişiye -her şeyin aynı olması koşuluyla- takma ad verilmesi daha olasıdır. Kuşkusuz bu süreçte, bilgisel denge gereksinmesi dışında kalan bir etken de işe karışır; ama bu zorunlu olarak temel nitelikli bir önem taşımaz.

6 - 15. DİLBİLGİSİNDE SIKLIK VE BİÇİM

Hint-Avrupa dillerinin tekil yalın durumundaki *-s*'nin tarihi ve bu öğenin tarih öncesine ilişkin olarak sezinleyebildiklerimiz, toplumun gereksinmelerinin doğrudan doğruya baskısı altında bulunmayan bir öğeyle ilgili olarak da aynı sonuçların söz konusu olduğunu iyi örneklendirir. Bu çekim ekinin, birer "eden" olarak görülebilecek kendilikleri belirten tüm adlara özgü olduğu varsayılabilir: Bunlar sonradan eril ve dişillerle gösterilmiştir. Eylemin etkisi altında kalan öğeler olarak düşünülen ve sunulan nesne adlarıyla birlikte kullanılması için hiçbir neden bulunmayan bu ek, zorunlu olarak, eylemi yapan kişiyi gösteren bir eden durumunun ekiydi. Bu bir yalın durum, özü bakımından, seslenme durumu gibi dilbilgisel bağlam dışı bir durum, "birini belirtmek",

söylenecek şeyin "özne"sini sunmak ya da göstermek için kullanılan bir durum değildi. Eden durumu işlev belirticidir. Yalın durum ise böyle bir özellik pek taşımaz; çünkü sözce bir bakıma, bu niteliği taşıyan ada göre düzenlenir. Hint-Avrupa dilinin yapısındaki bir evrim sonucu, bu eski eden durumu bir yalın durum işlevini yerine getirmeye başlamıştır. Ama bu ad durumu hemen hemen zorunlu olarak her tümcede gösteriliyordu. Dilbilgisel bağlam dışında da seslenme durumuyla yarışıyordu: Sonunda seslenme durumu büyük ölçüde onunla özdeşleşti. Bu eski eden durumu demek ki çok büyük bir sıklık gösteriyordu: İşlevsel özgüllüğü olmamasıyla birlikte görülen bir olguydu bu. Yalın durumun kökenle özdeşleştiği Lat. *orator* "aytaç, sözen" gibi bir biçim bir ülküyü yansıtıyordu ve bu ülkü, hemen hemen her yerde şu ya da bu yoldan benimsendi. Ne var ki yalın durum *-s*'sini kaldıran çeşitli diller birbiri ardı sıra, konuşan bireylerin, biri *-s* içeren, öbürü içermeyen kurallı iki biçim arasında seçim yapabildiği ve ikincisini yeğlediği aşamaya ulaşıncaya değin binlerce yıl geçmiştir: Fransızca'da ad çekiminin ortadan kalkmasını beklemek gerekmiş, ad çekiminin ortadan kalkması da, tekilinde *-s* bulunmayan dolaylı durumun utkusunu sağlamıştır.

6 - 16. SESBİLİMDE SIKLIK VE BİÇİM

Dilbilgisel biçimler ve -aşağıda göreceğimiz gibi- sesbilimsel birimler söz konusu olduğunda dilsel dengenin çok yavaş değişmesi doğrudan doğruya bunların çok sık kullanılan öğeler olmasıyla açıklanır: Anadilini öğrenen çocuk onun içerdiği alışkıları kısa sürede edinir; ancak özel koşullar bir araya gelirse, tüm bu durumlarda sıklıkla girdi arasında denge sağlama eğilimi ortaya çıkabilir. Sıklığı çok büyük oranda artabilecek, oldukça yaygın bir sessel özellik vardır: Fransızca'da *là-dedans* /laddã/ "içinde, içerde, burada"yı *la dent* /ladã/ "(tanımlıkla birlikte) diş"ten ayırt eden sessel özellik olan ünsüz ikilemesi söz konusudur burada. Belli

türden bir dilsel yapı çerçevesinde, konuşucular kimi sözcüklerde yalın ünsüz yerine ikilemeli ünsüz kullanmaya yönelirler: Lat. *totus* "tüm, bütün"ün yalın /t/ sine karşılık İt. *turto* "her, bütün"de /tt/ vardır; aynı anlamdaki İng. ve Alm. *all*, İng. *almighty* "her şeyi yapabilecek güçte"deki yalın /-l-/ içeren biçime koşut, /-ll-/ kapsayan biçimden gelir. Bu olguya rastlanmayan bir dilde, ünsüz ikilemeleri, öbür ünsüz öbeklerine benzeyen bir ünsüz öbeğinden başka bir şey değildir: Fr. *netteté* /nette/ "açıklık; duruluk"taki /-tt-/ ikilemesinin, *becqueter* /bekte/ "gagalamak"taki /-kt-/ öbeğininkinden ayrı bir durumu yoktur; bunların sıklıkları da aynı düzeydedir. /-tt-/ ile /-kt-/ nin, yalın /-t-/den çok daha fazla bilgi getirmesini sağlayacak ölçüde azdır bu sıklık: /il at.../* diye bir söz duyarsam, belirsizlik, gündelik yaşamda iki biçimle sınırlı kalır: *act...ive* "hızlandırır, canlandırır" ve *act...ualise* "güncelleştirir"; /-t-/ye /-k-/nin katılması için gerekli ek erke demek ki kesinlikle verim artırıcı: Bu gözlem, /-t-/ yerine kullanılacak /-tt-/nin gerektirdiği ek erke için de geçerlidir. Ne var ki ikilemeli biçimlerin, karşılıkları olan yalın biçimler denli sık kullanılma eğilimi göstermeleri sonucunda, /-tt-/nin getirdiği bilgi /-t-/nin sağladığı bilgiyle özdeşleşmeye yönelir. Bu durumda konuşucularda giderek, /-tt-/nin söylenmesi için gerekli erkeyi, öğenin bilgisel gücüne denk düşürecek biçimde kısma isteği uyanır. Ancak, /-tt-/ ile /-t-/nin özdeşleşmesi, hoş görülemeyecek karışıklıklara yol açacağından karşıtlık varlığını sürdürür; ama yalınlaşmaya yönelen /-tt-/ karşısında /-t-/ geriler ve dizgelerin iç özelliklerine göre /-d-/ (bak. Lat. *scutum* "kalkan" > İsp. *escudo*) ya da /-θ-/ (eski İrlanda dilinde /-θ-/ sesbirimiyle söylenen *bráthir* "erkek kardeş"; buna karşın, *trí* "üç"te ilkses t- varlığını sürdürür) olur. Dizgenin başka olanak sunmadığı yerlerde karşıtlık ilk biçimiyle yüzyıllarca sürebilir: İspanyol-

* duyarsam, kırk dolayında Fr. eylemden birini sezinlemem gerekir; */il ak.../*

ca'da, sıklığı -r-ninkiyle aynı düzeyde olan -rr- bugün de çok daha baskılı biçimde söylenmektedir.

6 - 17. BELLİ BİR BAĞLAMDA VERİMLİLİK

Konuşan kişi, kullandığı birimlerin genel sıklığıyla pek ilgilenmez; onun ilgisini çeken, bu birimlerin belli bir bağlamla özel bir durumdaki verimlilikleridir (sıklıkları da diyebiliriz buna). Genellikle, iletilecek deneyim öğelerinden birini belirten bir terimin belli bir bağlamla belli bir durumda çok yüksek bir sıklığa ulaştığı görülür ikide bir. Dinleyici deneyiminin yol gösterdiği konuşucu, sözlerini duyacak olanlara bu terimin hemen hemen hiçbir bilgi iletmeyeceğini bilir. Bu öğenin hiçbir iz bırakmadan yitip gitmemesini isterse, söyleminin o noktasında bilgiyi artıracak, daha açık bir deyişle ve başka bir anlatımla dinleyicilerin dikkatini çekecek bir yol bulması gerekir. "Seçkin bir iktisatçı"dan söz edildiğini o denli sık duyarız ki bu bağlamda "seçkin" sıfatı hiçbir gerçek değer taşımaz. Ancak, söz konusu kesite daha çok özgüllük, daha açık bir deyişle, daha çok bilgi değeri kazandırmak için birçok yola başvurulabilir: Örneğin, sözceye bir ya da ardışık birçok belirleyen eklenebilir: Bu durumda, *iktisatçı çok seçkin* ya da *özellikle seçkin* bir iktisatçı olacaktır. Düşük bilgi içeriği olan biçimin yerine, benzer anlamda, ama bu bağlamda kullanılma olasılığı daha az bir biçim kullanılabilir; örneğin *yüksek bir iktisatçıdan* söz edilebilir. Az bilgi getiren terim, dinleyicinin dikkatini çekecek biçimde, örneğin seslemler birbirinden ayrılarak da söylenebilir: *Seç-kin bir iktisatçı*; aynı öğe ya da belirleyicilerinden biri özel bir tumturakla vurgulanabilir: *ÇOK seçkin bir iktisatçı.* Gerçekten de, bu çeşitli yöntemlerin her birine başvurulabilir; söz konusu yöntemler çabuk aşınmaya aday olduğundan sık sık böyle yapılır. Çoğu kez, bu durumlarda eklenen bir sıfat ya da tumturak o denli olağan görülmeye başlar ki, bunun hiç bulunmaması daha az beklenen, bu nedenle de daha çok dikkati çekebilecek bir kullanım yaratır: Pek çok

durumda, yalnızca "bir başarı" demek, "müthiş bir başarı" demekten daha inandırıcı olur. Pekiştirme süreci son derece yalın bir süreçtir: Yeni bir sözcük, beklenmedik bir deyiş biçiminde ortaya çıkan güzel bir buluşun salt yeniliğinden ötürü verim artırıcı bir işlev yerine getirdiği görülür. Bundan ötürü de herkes onu kullanır; ama bu kullanım ne denli sıklaşırsa, dinleyicilerin dikkatini de o denli az çekmeye başlar. İşte, bundan ötürü de başka bir şey, başka bir sözcük, başka bir deyiş bulmak gerekir. O da zamanla yerini yeni bir sözcüğe, yeni bir deyişe bırakmak zorunda kalır. Moda denilen toplumsal kurumun da benzer bir koşullanmadan kaynaklandığı söylenebilir: Son çözümlemede, giysilerdeki yeniliklerle karşı cinsin dikkatini çekmek söz konusudur modada; bu yenilikler de ancak öyle görüldükleri sürece amaçlarına ulaşabilirler.

6 - 18. BİLGİ VE YAZINSAL YAPIT

Yazarın, özellikle de ozanın tutumuna öykünmek daha güçtür; bu nedenle de bu tutumun değerdüşümüne uğrama olasılığı da daha azdır. Onun için, söz konusu tutum değişme süreciyle daha az karşı karşıya kalır. Böyle olmakla birlikte, yine de, sözlüksel yenilik yaratanların tutumuyla bu tutum arasında benzerlik vardır. Değinilen durumda söz konusu olan, okurun dikkatini uyanık tutmaktır; bu da yeterli oranda bilgi sunmakla gerçekleştirilir. Yazar, en dolaysız sözcükler aracılığıyla, anlatının bilgisel yoğunluğunu dikkati çekecek bir düzeye ulaştırabilecek denli olağandışı gerçek ya da düşsel olaylar sunmakla yetinebilir. Ama dilsel birimler arasında özgün bir seçim yaparak betiğinin bilgisel içeriğini varsıllaştırabilir ve bu içeriği titizce ayarlayabilir de. Böylece, anlatının çeşitli olaylarında her an beklenmedik durumlar yaratmasına gerek kalmaz. Bu koşullarda yazarın belli bir bilgi yoğunluğunu aşmaması önem taşır: Bu yoğunluk, doğal olarak, beğenisi kazanılmaya çalışılan okur çevresinin anlak ve ekin düzeyine bağlıdır. Söz konusu olan, doğal ve zorunlu

artıkbilgiyi, betiğin anlaşılması için okurdan beklenen çabanın yoğunlaştığı noktayı aşacak denli azaltmaktır. Anlatımda özlülük, daha açık bir deyişle bilgisel yoğunluk eğilimine ozanda sık rastlanır; bu eğilim kuşkusuz, birçok şarkıdan oluşan destanlar yazan kişilerde sone yazarına oranla kendini daha az duyurur: Bir yanda, dilin artıkbilgili kullanımının tam örneği olan Homeros sıfatı; öte yanda da, iki sözcüğün beklenmedik buluşması: Sözcüklerden birincisi ikincisinin öngörülmesine olanak vermediğinden, bu durumda her sözcük tüm bildirisini aktarır. Ama tutarsızlık çekincesi vardır burada. Hemen hemen artıkbilgisel olan *mavi deniz*'in karşısında *aydın deniz* yer alabilir: Bu son örnekteki sıfat o denli beklenmedik bir öğedir ki, buna karşı göstereceğimiz ilk tepki, gerçek bir bildirinin söz konusu olduğundan kuşkuya düşmektir. Sınırlı bir sözcede aşırı oranda bilgi bulunması anlaşılmazlığa varır. Tutumluluk açısından ülküsel dil, tüm sözcüklerinin, tüm sesbirimlerinin bütün öbür sözcüklerle, sesbirimlerle birleşebileceği ve her birleşimin bir bildiri oluşturacağı dildir. Gündelik konuşmamız bundan uzaktır. "Kapalı" ozanın dili ise bu ülküye yönelir.

6 - 19. "DUYGUSAL DİL"

Dilsel açıdan yenilenme süreçleri çoğu kez, dilin olağan işleyiş koşulları dışında kalan süreçler olarak düşünülmüştür. Bunları, dilbilgisel dilden ayrı bir duygusal dilin belirimleri olarak görmeye kalkışanlar bile olmuştur. Gerçekte, konuşucuların, kimileyin bireysel nitelikli olan, ama dilsel yapının çerçevesi içinde karşımıza çıkması beklenebilecek süreçlerden uzaklaşmayan tepkileri söz konusudur. Bir birimin, bilgisel içeriğinin kaynaklandığı sıklığı, daha açık bir deyişle, şu ya da bu durumda konuşucuya sağladığı yarar, söz konusu yapının özellikleri arasında yer alır. Ama birimin değişkenliğinin belki de en belirgin olduğu noktadır bu: Her konuşucunun ruhsal özellikleriyle çeşitli gereksinmelerinin belli ölçüler içinde dilin evrimini etkileyebileceği bir düzlem söz

konusudur. Ama şu da unutulmamalıdır. Bir yeniliğin, benimsenebilmesi için, yapı dediğimiz o dilsel alışkılar bütününe uygun olması ya da onunla bütünleşmesi gerekir.

6 - 20. KALIPLAŞMA

Kimileyin bir dizimin sıklığı artar da biçimini kısaltma ya da güdükleme yoluyla yeni olasılığına uyarlama olanağı bulunmaz: Bunun nedeni çoğu kez, bileşen öğelerin, tümden herhangi bir parça çıkarılmasına elvermeyecek denli az özgüllük taşımasıdır: Fr. *chemin de fer métropolitain*'den, herhangi bir sakınca olmaksızın *chemin de fer* bölümü atılabilir, çünkü *métropolitain*'in yeterli oranda özgüllüğü vardır; ama yine Fr. *bonhomme* "saf adam, yaşlı" daki *-homme* atılamaz; yoksa "saf adam, yaşlı" kavramının her türlü belirlenebilir biçimsel dayanağı da ortadan kalkar. Ama bu durumda, sıklığın artışı girdiyi düşürme sonucu vermemekle birlikte, kaçınılmaz biçimde özgüllüğün azalmasına yol açar yine de: Aynı sıklıktaki yalın anlambirimlerin özgüllüğüyle özdeşleşir bu özgüllük. Bu da konuşucuları, dizimi biçimsel olarak bir birleşkebirim, ayrılmaz parçalardan oluşan bir anlambirim gibi ele almaya yöneltir. Fransızca *bon marché* "ucuz" İng. *cheap,* Alm. *billig,* İsp. *barato* gibi tek tek anlambirimlerin aşağı yukarı eşdeğerlisidir; onun için de konuşucular dizimi kalıplaştırmaya, *meilleur marché* "daha ucuz" yerine *plus bon marché* demeye yönelmektedirler; *ça a l'air, il a l'air, elle a l'air, tu as l'air (avoir l'air* "-e benzemek, -miş izlenimi bırakmak, vb." deyiminin çeşitli kullanımları) sözlerinin sıklığı /a l er/ diziminin kalıplaşmasına yol açmakta; *air*'den sonra gelen sıfat artık onunla değil, özneyle uyum yapmaktadır: *Elle a l'air gentille;* çocukların, *ça m'avait l'air bon* yerine *ça m'alairait bon* dediği bile duyulmaktadır.

Anlamsal düzlemdeki bu olgu, sessel düzlemde ikilemelilerin, karşılıkları yalın biçimler denli sıklık göstermeye başladıklarında zayıflayarak yalınlaşmasına yol açan olguyla koşutluk gösterir. Bu olgunun ilkesi şöyle özetlenebilir: Sıklı-

ğı, onun için de özgüllüğü tek bir anlambiriminki gibi olan birim, tek bir anlambirim gibi işlem görmeye yönelir.

Kalıplaşma, dilsel evrimde çok önemli bir yer tutar: Batı'daki Roman dillerinin gelecek zamanı, eylemlikle Lat. *habere* "-i var olmak"tan gelen eylemin çekimli biçimlerinin oluşturduğu dizimin kalıplaşmasından kaynaklanır; İskandinavca'daki edilgen (Danca *at sige* "söylemek", *at siges* "söylenmiş olmak") eylem kökeniyle, bir dönüşlü biçimin (> *-s*) kaynaşmasının ürünüdür. Halk Fransızcası'nda, özne görevindeki adıl, eylemle kaynaşmaya yönelmektedir: *Mon père il a dit* "babam [o] söyledi."

6 - 21. SIKLIK VE ÖRNEKSEMELİ DEĞİŞİMLER

Bir birimin sıklığı azalınca, bilgisel içeriği kendiliğinden varsıllaşır, ama biçimi zorunlu olarak değişmez: İki yüzyıl öncesine oranla bugün Fransızca'da *rouet* "çıkrık"tan daha az söz ediliyor, ama sözcüğün günümüzde de üç sesbirimi, daha açık bir deyişle, eski sıklığına daha uygun düşen bir girdisi var; *rouet à filer* "dokuma çıkrığı" gibi daha ayrıntılı bir adın ortaya çıkması için bir eşadlı çatışması, başka bir /ruè/ sözcüğünün belirmesi gerekir.

Sıklığın azalması yine de anlamlı birimlerin biçim ve yazgısını derinden etkiler. Konuşmaya başlayan çocuk, sözce kesitlerini, dahası sözce bütünlerini kullanmayı, bunları oluşturan çeşitli anlambirimleri başka bağlamlarda kullanma becerisini henüz edinmeden öğrenir. Başka bir anlatımla, çocuğun bundan sonra bir tek anlambirimle birbirinden ayrılan sözceleri, genellikle bilinçdışı bir süreçle karşılaştırarak birinci eklemliliğin tüm olanaklarını bulgulaması gerekir. Demek ki çocuk, Fransızca'daki *il faut qu'il fasse...* "... yapması gerekir" gibi bir kalıbı, *fasse* ile *fait* arasındaki ilişkinin *soit* ile *est* ve *il faut qu'il mange* "yemek yemesi gerekir"deki *il mange* ile *je vois qu'il mange* "yemek yediğini görüyorum"daki *il mange* arasındaki ilişkiyle aynı türden olduğunu kavramadan önce kullanacaktır. Bu ilişkilerin koşutluğunu se-

zinledikten sonra bildirme kipiyle isteme kipini karşıt ulamlar olarak ele alacaktır. Çocuğun artık dilini öğrendiği söylenebilir bu durumda: Artık o da erişkinler gibi, yalnızca bildirme kipini duyduğu bir eylemin isteme kipini de oluşturabilecektir. Örnekseme yoluyla işlem yapabilmesi çocuğun artık geleneğin tutsağı olmaması sonucunu verecektir. Çocuk bundan böyle "kuraldışı" biçimlere, daha açık bir deyişle vc herşeyden önce, sessel bağlamın öngörmeye olanak vermediği gösteren değişkelerine daha az yönelecektir. Genellikle çocuğun dört ya da beş yaşına doğru bu aşamaya ulaştığı söylenebilir. Okulun, çocuğun eğitimini üstlenmediği bir toplumda dil öğrenimi bu yaşta hemen hemen sona erer; daha sonra edinilen sözlüksel öğeler, önceden var olan sınıflara katılır. Fr. *il va* "gidiyor" - *nous allons* "gidiyoruz", *il fait* "yapıyor" - *il fasse* "[ilgili bağlaçla] yapsın" dakiler gibi değişken bir gösterenin, çocuğun beş yaşına ulaşmasından önce kullanmayı yeterince iyi bir biçimde öğrenmesine olanak verecek, bundan ötürü de daha sonra "kurala uydurma"ya kalkışmamasını sağlayacak denli sık rastlanan bir gösteren olduğu durumlarda geleneksel biçimler varlıklarını sürdüreceklerdir. Ama bu biçimlerin sıklığında düşme olursa, söz konusu değişkelerden birinin genelleşmesiyle teke indirgeme süreci her an gerçekleşebilir.

Dillerin evriminde bu tür örneksemeli değişimlerin önemi çoktandır bilinmektedir. Belli bir dönemin dilbilimcileri bu değişimleri, ses değişimlerini dengeleyen bir güç ve her an pusuda yatan bir soysuzlaşma çekincesine karşı dillerin tek olanağı olarak görüyorlardı. Fransız dilsel topluluğu gibi geleneğe sıkı sıkıya bağlı topluluklarda, gösteren değişkelerinin birliğe kavuşturulması pek hoşgörülmez. *Résoudre* "çözümlemek" gibi geleneksel bir eylemin çeşitli kökenlerinin biçimleri konusunda duraksamaya düşenlerin tek çaresi, tek kökenli eşdeğer bir biçim yaratmaktır: *Solutionner.* Ama bunu yaparken de, yine tutucuların yıldırımlarını üzerlerine çekerler. Eğer bir dili anadili olarak öğrenenlerin o dili genel beğeniye uygun biçimde kullanabilmeleri için uzun

yıllar okula gitmeleri gerekiyorsa, güç bir dilin söz konusu olduğu söylenebilir. Bu anlamda, Fransızca belki de dünyanın en güç dilidir.

6 - 22. KİMİ SES DEĞİŞİMLERİNİN SONUÇLARI

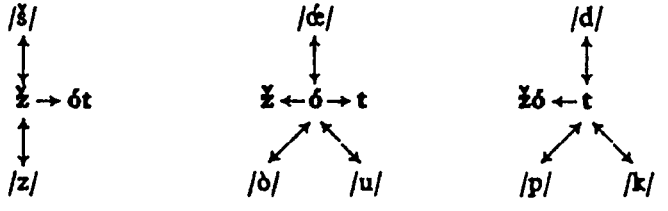
Biçimle sıklık arasındaki oransızlık, sözcüklerin uzunluğunu ve ayırıcı özelliklerinin sayısını azaltmaya yönelen ses değişimlerinden kaynaklanabilir. Bu evrimler birkaç eşadlı ortaya çıkarabilir; ama özellikle, zorunlu olan artıkbilgiyi azaltabilir. Bundan da, artık kısalmış olan geleneksel biçimlere, daha dolgun eşanlamlıların yeğlenmesi sonucu doğabilir. Lat. *auris* "kulak"ın kökenindeki (*auri-*) dört sesbirim karşısında, sözcüğün Fransızca eşdeğerlisi *oreille*/òrej/de de dört sesbirim vardır: Ama Fransızca sözcük, sesçil aşınmaya yalın biçimden daha dayanıklı bir *auricula* eşanlamlısından ("küçültmeli") gelir.

IV. BİRİMLERİN NİTELİĞİ

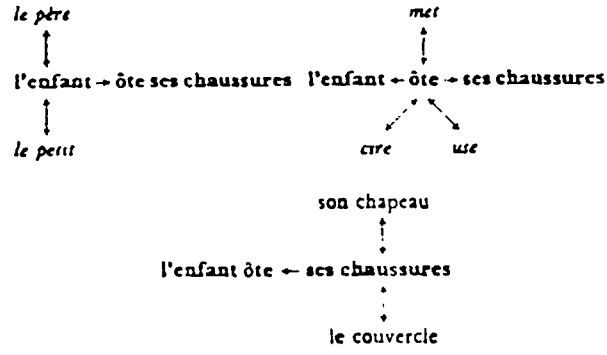
6 - 23. SÖZ ZİNCİRİNDEKİ VE DİZGEDEKİ BASKI

Yukarda da yaptığımız gibi, dilsel olguların nicel verilere indirgenmesi çok büyük yararlar sağlar. Ama söz konusu birimlerin niteliği de evrimi koşullandıran temel öğeler arasında yer alır: Bu da unutulamaz. İkilemeli biçimlerle yalın biçimlerin benzer bir sıklık göstermesi, ikilemelilerin yalınlaşmasına yol açabilecek etkenlerden ancak biridir. Gerçekten yalınlaşma olması için, bunun karışıklıklara yol açmaması gerekir. Bu da temelde, dizgelerdeki birimlerin sessel niteliğine bağlıdır. Dilin evrimini anlayabilmek için, ister ayırıcı, ister anlamlı; ister sesbirim, ister anlambirim olsun, bir sözcedeki her birimin sessel gerçekleşmesinin ya

da anlamsal içeriğinin ikili bir baskı altında bulunduğunu unutmamak gerekir: Bir yandan, söz zincirinde komşusu olan birimlerin baskısı; bir yandan da, onunla birlikte dizge oluşturan, daha açık bir deyişle, aynı noktada yer alabilecekken, söylenmek istenenlerin söylenebilmesi için bir yana itilmiş olan birimlerin baskısı. Bu baskılar bir durumda sessel, öbür durumda anlamsal niteliklidir, ama benzer bir düzene uyarlar. *J'ôte* "çıkarıyorum, gideriyorum, vb." sözcüklerini ele alalım: Bir konuşucunun bunları her söyleyişinde, söz konusu üç sesbirimden (/ž ó t/) her biri üzerinde, tüm bir ayrımlaştırıcı çekim ve baskı düzeni etkisini duyurur: /ž/ nin söylenişi, kendisini izleyen /ó/nun söylenişine uymaya yönelir; örneğin, dudaklar, ünsüzü bir [i] ya da [e]nin izlediği durumlarda olduğundan daha çok yuvarlaklaşır; /ó/nun eklemlenişi de komşu seslerinkine uymaya yönelir; vb. Aşağıdaki çizimlerde bulunan yatay oklar işte bu çekim olgularını simgelemekte. Öte yandan, /ž/nin eklemlenişini dizgedeki öbür sesbirimlerin söylenişi yönlendirir: Anlambirimlerin tanınabilmesi için /ž/nin öbür sesbirimlerden ayrı kalması gerekir: /š/ ile karışmaması için belirgin biçimde titreşimli olması, /z/ ıslıklısı sanılmaması için de açıkca hışırtılı olması gerekir. Aynı biçimde, /ó/nun /cé/ ile karıştırılmaması için ağız ardında eklemlenmesi gerekir, vb. İşte, aşağıdaki çizimlerde bulunan dikey ya da eğik oklar da bu ayrımlaştırıcı baskıları simgelemektedir.

Şimdi de Fr. *l'enfant ôte ses chaussures* "çocuk ayakkabılarını çıkarıyor" sözcesini ele alalım. İncelemeyi yalınlaştırmak için, burada *l'enfant* "çocuk" ile *ses chaussures* "ayakkabılar(ını)"ın yalnızca birer sözcüğü gösterdiğini varsayasağız. *L'enfant*'ın gerçek anlamını bağlamın anlamı sınırlamaktadır. Örneğin bağlam, çocuğun ayakkabılarını çıkarabilecek bir yaşta olduğunu belirtmektedir; *ôte*, söz konusu bağlamsal çevrede, *la quinine ôte la fièvre* "kinin ateşi keser (giderir)" tümcesinde göndermede bulunduğu eylemden çok ayrı bir eylemi belirtir. Aynı sözcedeki anlambirimler arasında karşılıklı bir anlamsal çekim vardır. Aşağıdaki çizimde bulunan yatay oklar da bunu belirtmektedir. Öte yandan, *enfant*'ın anlamı, Fransızca'da, bu sözcüğün kullanım alanını sınırlandıran ve söylenmek istenenlerin söylenebilmesi için bilinçli olarak ya da bilinçdışı bir süreçle bir yana itilmiş bulunan sözcüklerin varlığından kaynaklanan bir baskı altındadır; *ôte* ile *ses chaussures* için de durum aynıdır. Bu denetim aşağıdaki çizimlerde bulunan karşıt oklarla gösterilmektedir:

6 - 24. İKİ TÜR BASKI ARASINDAKİ DENGE

Yukarda söylenenleri söyle özetleyebiliriz: Her birim, söz zincirindeki bağlamına benzemeye ve dizgedeki komşularından ayrı kalmaya yönelir. Komşu birimlerin söylemde yol açtığı değişkenlik alanını sınırlandıran başlıca olgu, anlambirimlerle sesbirimlerin kimliğini, konuşurken bunları içlerinden seçip aldığımız birimler karşısında koruma zorunluğudur: Sestellerinde titreşim olmadan söylenen bir /t/, özleri gereği bu türlü titreşimlerle gerçekleşen iki ünlü arasında bulunduğunda titreşimli olmaya yönelebilir; ama bunu doğrudan doğruya, /t/den temelde gırtlak titreşimiyle ayrılan bir /d/ sesbiriminin dizgede bulunuşu önler: /ata /mn /ada/dan ayrı kalması gerekir. Ama eğer dil titreşimlilerle titreşimsizleri ayırt etmiyor ve bir /d/ sesbirimi içermiyorsa, komşu iki ünlünün baskısıyla /t/nin titreşimli duruma girerek /d/ olmasını hiçbir şey engelleyemeyecektir, çünkü [ada] her zaman /ata / olarak belirlenecektir. Ne var ki, söz zincirindeki aykırılıkları sürdürme zorunluğunun, bağlama uyarlanma alanını da sınırlandırdığı unutulmamalıdır: Bir dilde eğer ünlüler arasında /t/ titreşimliye dönüşerek /d/ oluyorsa, bu hemen hemen yalnız anlambirim ya da sözcük çerçevesinde gerçekleşir; oysa /...a ta.../ gibi bir diziliş [...a da...] dan çok [...a ta...] biçiminde söylenir.

Demek ki, konuşma zincirinin her noktasında birbirini dengeleyen çeşitli gerilimlerin oluşturduğu bir düzen saptanabilir. Bildirişimin değişen gereksinimleri sürekli biçimde dizge içindeki baskıları değiştirmeseydi, yapı da olduğu gibi kalırdı. Oysa denge hiçbir zaman, değişmeyecek biçimde kurulmaz. Doğrudan doğruya dilin işleyişi, ardı arkası kesilmez bir evrime yol açar.

V. SESBİLİMSEL DİZGELERİN DEVİMSELLİĞİ

6 - 25. SESBİLİMSEL DİZGEDEKİ DEĞİŞKENLİĞİN KAYNAKLARI

Denge bozucu öğeler son çözümlemede, konuşucuların değişken gereksinmelerinden kaynaklandığı için, anlamlı birim dizgelerinin ne yoldan etkilenebileceğini de kolayca anlarız: Sürekli biçimde yeni birimler çıkar ortaya ve bunlar yalnızca varlıklarıyla, içinde yer aldıkları dizgelerdeki gerilimleri de değiştirirler. Ama yeni denge arayışlarına yol açan yeniliklerin sesbirimsel dizgelere nasıl girdiklerini bu denli dolaysız biçimde göremeyiz. Bilgiye ilişkin gereksinmeler, sesbirim dizgelerinin köklü biçimde yeniden düzenlenmelerine yol açan bir sıklık artışına varabilir ikilemelilerde: Kuşkusuz, bunu yukarda gördük. Ama belki de, bildirişim gereksinimleri en dolaysız biçimde, vurgu gibi bürünsel olgular yoluyla dizgelere yansımaktadır. Dillerin birbiri üzerindeki etkisi ve sesbirim ya da bürünsel özellik aktarımının olanaklılığı da hiçbir zaman unutulmamalıdır. Ne var ki, biraz daha ayrıntılı biçimde incelenmeye değer bir olgu, denge bozucu dış etkenlerin sesbirimsel dizgelere sızarken izledikleri yollardan çok, dengesizlik durumu bir kez gerçekleştikten sonra dizgelerin içinde olup bitenlerdir.

6 - 26. EN YÜKSEK ORANDA AYRIMLAŞMA

Bir dilin ayırıcı öğelerinden beklenen, birirleriyle karışmamalarıdır. Demek ki bu öğelerin, oluşturulmalarına katkıda bulunan örgenlerin olanak tanıdığı ölçüde birbirlerinden ayrı olmaya yöneleceklerini varsayabiliriz: Eğer bir dilde yalnızca üç ünlü varsa, bunların, bağlam dışında [i], [u] ve [a] olarak, daha açık bir deyişle, örgenlerin doğal olarak üretebileceği en değişik ünlüler biçiminde gerçekleşmesi beklenir.

Dizimsel düzlemde de durum aynıdır: Bütün diller en belirgin aykırılıkları, daha açık bir deyişle ünsüz + ünlü dizilişlerini destekler. Eğer olur da, bir sesbirim dizgedeki komşularından, örgenlerin elverdiği ölçüde ayrılmazsa, bu sesbirimin eklemlemesinin, en yüksek ayrımlaşma gerçekleşinceye değin değişmesi beklenebilir. Genellikle, aynı eklemleme bölgesinde gerçekleşen sesbirimler aynı biçimde ayrımlaşmaya yönelir. Uzamsal bir eğretileme kullanarak, bir dizgenin, kapsadığı *sesbirimler arasında eşit uzaklık* gerçekleşmediği sürece evrim geçireceğini söyleyebiliriz.

Konuşma zincirinin bağlamından kaynaklanan dalgalanmaları göz önünde tutmasak bile, bir sesbirim sürekli biçimde rastlantısal değişmeler gösterir; bunlar, belli bir dönemde kural olarak görülebilecek olgulardan, az da olsa ayrılırlar. Eğer değişik gerçekleşmeler, başka bir sesbirim için geçerli kurala tehlikeli biçimde yaklaşacak olursa engellenerek durdurulur; konuşucuyu hiçbir zaman anlaşılmama durumunda bırakmazlarsa hoşgörüyle karşılanırlar. Zamanla sesbirim için geçerli kural, değişik gerçekleşmelerin hoşgörüldüğü doğrultuda yer değiştirir ve bunların önlendiği bölgenin uzağına kayar. Ön ünlülerinin /i/, bu sesbirime oldukça yakın kapalı /e/ ve /a/ olduğu bir dil düşünelim: /e/ nin /i/ doğrultusunda göstereceği her değişiklik anlamayı engellemeye yönelir; buna karşılık, /e/nin /a/ doğrultusundaki bir değişikliği, örneğin açık bir [e] hiçbir güçlüğe yol açmaz; bu değişik gerçekleşmeler çoğalırsa, kapalı /e/ için geçerli kural çok geçmeden /i/ sesbirimiyle /a/ sesbiriminden eşit uzaklıkta bulunan bir konuma girmekte gecikmez. /i/ ile /a/ arasında bir tek sesbirimi olan İspanyolca gibi bir dilde gözlemlenen durum da gerçekte budur.

6 - 27. SESBİRİMSEL KARIŞIKLIK VE TUTUMLULUK

İki sesbirim bulundukları tüm konumlarda ya da yalnızca kimi durumlarda birbirleriyle karışıyorsa, bunlar arasındaki ayrımı sürdürmek için gerekli erkenin daha yararlı biçimde

başka bir yerde kullanıldığı ilke olarak ortaya atılabilir. Karışıklığa, daha yüksek bir saygınlığı olan bir dildeki duruma öykünülmesi yol açıyorsa elbette bu ilke geçerli değildir. Fransızca'da, pek çok kez *in* ve *un* biçiminde yazılan sesbirimleri ele alalım: Bunları ayırt eden dudak deviniminin (*in*'de dudakların geriye doğru çekilmesi, *un*'de ise yuvarlaklaşması) savsaklanması nedeniyle söz konusu sesbirimler günümüzde birbiriyle karışma yolundadır. Oysa, hemen hemen aynı biçimde birbirinden ayırt edilen ve yazımda *an* ve *on* olarak gösterilen sesbirimlerin ayrılığı sürmektedir. Bu son karşıtlık büyük bir yarar sağlamaktadır: Fransızca'da, yalnız /ã/ ile /õ/ karşıtlığının ayrım sağladığı *temps* "zaman" - *ton* "senin; ton" *lent* "yavaş, ağır" - *long* "uzun", *blanc* "ak" - *blond* "sarışın", *semence* "tohum" - *semonce* "paylama", *penser* "düşünmek" - *poncer* "sürgertaşıyla parlatmak" gibi yüzlerce sözcük çifti vardır. Bu durum *in-un* karşıtlığında gözlemlenen durumla çelişir. Bu son karşıtlık için, *brin* "filiz, sap", - *brun* "esmer", *empreinte* "iz, damga" - *emprunte* "[özneyle birlikte] ödünç alıyor" gibi eşadlımsılar bulmakta büyük güçlük çekeriz. Kaldı ki bunlara, yalnızca dudak devinimindeki ayrılığın sesbirimler arasındaki ayrımı sağlayacağı biçimde, özdeş bağlamlarda yer vermek de oldukça güçtür. Bu nedenle, *in-un* karşıtlığı anlama-anlaşılmaya zarar vermeden silinebilir; bu da hem söyleyiş, hem de bellek düzleminde çifte bir tutumluluk sağlar.

Sesbilimsel bir karışıklığa yol açan koşullar *in* ve *un* ile ilgili olarak bile bile yalınlaştırıp sunduğumuz durumun sezinletebileceğinden çok daha karmaşık olabilir. Geleneksel olarak Fransızca, her ikisi de yazıda *a* ile gösterilen iki sesbirim arasmda karşıtlık kurar ve bu yoldan *tache* "leke" ile *tâche* "görevi"i, *patte* "hayvan ayağı" ile *pâte* "hamur"u, *lace* "[özneyle birlikte] bağlamak" ile *lasse* "las 'yorgun'un dişili ya da [özneyle birlikte] yorar"ı ayırt ederdi birbirinden; bir zamanlar işe yarayan bu ayrım artık ortadan kalkma yolunda. Bu olayı anlayabilmek için birçok olguyu belirtmek yerinde olur: Konuştukları Provence ya da Gaskonya lehçele-

rinde yalnızca bir tek *a* sesbirimi bulunan Güney Fransalılar hiçbir zaman *tache* ile *tâche, patte* ile *pâte,* vb. ayrımını yapmayı öğrenememişlerdir. Sesbilimsel karşıtlığı gerçekleştireceklerine, örneğin *tache* yerine *travail* "iş, çalışma, emek" sözcüğünü kullanarak karışık durumlardan sıyrılmak daha kolaylarına gelmiş olsa gerek. Başka taşralılar da, yerel alışkılara uygun olarak, *tache - tâche* karşıtlığının yüzyıllarca en belirgin özelliği niteliğini taşıyan uzunluk ayrımını değerlendirmişlerdir. Buna karşılık, Parisliler öbür ünlü türlerinde olduğu gibi burada da, uzunluktan kaynaklanan ayrılığı tını yararına silmeye yönelmişlerdir. Dilin oluştuğu Paris'te Parisliler'den çok taşralılar bulunduğundan, zorunlu olarak bir uzlaşmaya varılmıştır: *tache*'ı [taš], *tâche*'ı da [taš] olarak gerçekleştirenler [taš] ve [tāš] olarak söylendiklerinde bu iki sözcüğü pek birbirinden ayırt edemiyorlardı. Anlaşılabilmek için her iki taraf da karışık durumlardan sıyrılmak istemiş ve birtakım dolambaçlı yollara sapmıştır. *Tâche* denileceğine *travail* ya da *ouvrage* "iş, uğraş; yapıt"; *las* denileceğine *fatigué* "yorgun, yorulmuş" denilmiştir. Bu durumda, karışıklığın dile yerleşmesini artık hiçbir şey önlemiyordu. Gerçekte, "ön" ve "art" tınıları arasındaki ayrım dış mahallelerde gözetilen bir ayrım olduğundan saygınlıktan yoksundur ve silinme eğilimi göstermektedir. Uzunluk ayrılıklarına gelince, bunlar da, günümüz dilinde yararsız oldukları ve koşutluk gösteren başka ayrımlar bulunmadığı için ortadan kalkmaktadır.

6 - 28. BELİRGİN ÖZELLİK AKTARIMI

Fr. *in* ile *un*'deki gibi durumların gözleminden şu sonuca varılır: Bir karşıtlığın yazgısı onun *işlevsel verimi*ne, daha açık bir deyişle, yerine getirdiği ayırıcı işleve bağlıdır. Fransızca'nın iki *a* sesbirimi için söylenenler işlevsel verimin, göz önünde tutulması gereken tek etken olmadığını yeterince ortaya koymaktadır. Ama buna bakarak işlevsel verimin önemini yadsımak yanlış olur: İlk bakışta önemli bir verime

karşın, bir karışıklık olduğu sanılabilecek durumlarda bile, daha derin bir inceleme ya aslında gerçek verimin düşük olduğunu ya da ayrımın ortadan kalkmayarak komşu kesitlere aktarıldığını gösterir.

Fransızca'da, ortaçağ döneminde *cent* "yüz sayısı" ile *face* "surat, yüz" sözcüklerinde *c* ile gösterilen /ts/ yarıkapantılısı [s] ye dönüşmüş, ama *sent* "(özneyle) duyumsar" ve *basse "bas* 'alçak, düşük'ün dişili" sözcüklerindeki ıslıklıyla da özdeşleşmemiştir. O dönemde bu ıslıklı dilucu-dişyuvası ünsüzü [ś] idi. Daha sonraları, bu iki ıslıklı bir tek ıslıklıda karışıp kaynamıştır birbiriyle: Günümüz Fransızca'sındaki /s/dir bu. Bugünün yazımı da, biri *c, ç* ya da *-z,* öbürü *s* ya da *-ss-* biçiminde gösterilen bu iki sesbirimin ne denli sık rastlanan öğeler olduğuna tanıklık etmektedir; bu nedenle söz konusu karşıtlığın silinmesi sonucunda pek çok karışıklığın ortaya çıktığı sanılabilir. Gerçekte, *c* ile gösterilen ön dilüstü ünsüzüyle *s* biçiminde gösterilen dilucu ünsüzü arasındaki ayrılık birçok durumda, söz konusu ünsüzlerden önce gelen ünlülere aktarılmıştır: [ś] nin dilucu ünsüzü olarak söylenişi örneğin, kendisinden önce gelen bir /a/nın daha derinden söylenmesine yol açmıştır; [ś], [s] ye dönüşünce de bu özellik belirgin bir nitelik kazanmıştır: Bugün de birçok konuşucu *lasse'*taki /â/ ile *lace'*taki /a/ arasında karşıtlık gözetmektedir.

6 - 29. SESBİRİMLERİN AYIRICI ÖZELLİKLER BİÇİMİNDE EKLEMLENİŞİ

İlkece, bir dildeki her sesbirimin tüm öbür sesbirimlerden kendine özgü bir eklemlenişle ayrılmasını hiçbir şey önlemez. Gerçekteyse, tüm sesbirimlerin böylesine bir özgüllük gösterdiği bir dil yoktur. Genellikle sesbirimlerin %80'i, birden çok sesbirimde ayırıcı nitelik taşıyan söyleyiş ya da eklemleme özelliklerinden oluşur. Bu koşullarda, her sesbirim, bu özelliklerin belli bir bölümünü yalnız başına taşıdığından tüm öbür sesbirimlerden ayrılır: Fransızca'da

/b/, /d/ gibi "titreşimli", /p/ gibi "genizsil olmayan ya da ağızsıl" ve /m/ gibi "çiftdudaksıl"dır; ama hem "titreşimli", hem "genizsil olmayan", hem de "çiftdudaksıl" tek sesbirimdir. Aynı dilde /l/, yan eklemleme içeren tek sesbirim, /r/, kişilere göre, tek "titrek" ya da tek "art yumuşakdamaksıl"dır. Tüm öbür sesbirimler sesbilimsel açıdan karmaşık niteliklidir.

Sesbirimlerin ayırıcı özellikler biçiminde eklemlenmesinin kuramsal yararları apaçıktır: 12 ünsüz sesbirimi olan bir dil düşünelim; bu sesbirimlerin her biri özgül bir eklemleme içerse, konuşucuların 12 eklemlemeyi birbirinden ayrı tutması gerekir. Ama 6 eklemleme, aynı örgenin değişik 2 eyleminden biriyle ya da öbürüyle herhangi bir güçlüğe uğramadan birleşebilse, 12 sesbirim yalnızca 8 eklemlemenin birbirinden ayrı tutulmasını gerektirir, çünkü ilk 6 eklemlemeden biri her zaman öbür 2 eklemlemeden biriyle birleşir. Fransızca'da bu böyledir: Söz konusu dil, "çiftdudaksıl", "dudaksıl-dişsil", "dilucu", "ıslıklı", "hışırtılı" ve "dilüstü" özelliklerini kimileyin "titreşimli", kimileyin "titreşimsiz" özellikleriyle birleştirerek on iki sesbirim elde eder: /p b f v t d s z š ž k g/. Bir titreşimlilik bağlılaşımının bulunması, 12'ye oranla 8'in belirlediği bir tutumluluk sağlar. Şimdi de, "dudaksıl", "dilucu", "damaksıl" ve "yumuşakdamaksıl" biçimindeki 4 eklemlemenin her birinin sesyarığının dört değişik eyleminden (örneğin "titreşimsizlik", "titreşimlilik", "soluklama" ve "kapantı") biriyle birleştiği bir dil düşünelim: 4 + 4 = 8 değişik eklemleme, 4 X 4 = 16 sesbirim elde edilmesini sağlar. Burada 16'ya oranla 8'in belirlediği bir tutumluluk sağlanır. Her ünsüzün üç ayırıcı eklemlemeden kaynaklanacağı, bunların her birinin yalnızca "titreşimsiz", "titreşimli" ya da "soluklu"; "dudaksıl", "dilucu" ya da "dilüstü" olmakla kalmayıp "damaksıllaşmış", "dudaksıl- yumuşakdamaksıllaşmış" ya da "a tınılı" olacağı bir dilde kuramsal açıdan 3 + 3 + 3 = 9 eklemleme karşılığında 3 X 3 X 3 = 27 sesbirim içeren bir dizge elde edilir. Her ünlünün "ön" ya da "art", "yuvarlak" ya da "düz", "genizsil" ya da "ağızsıl", "uzun" ya da

"kısa" olacağı, 1 ([i]), 2 ([e]), 3 ([ɛ]) ya da 4 ([a]) açıklık derecesi içereceği bir dilde, 2 X 2 X 2 X 2 X 4 = 64 ünlü sesbirime karşılık 2 + 2 + 2 + 2 + 4 = 12 eklemleme türü bulunacaktır.

6 - 30. SESBİLİMSEL BÜTÜNLEŞME

Bu türlü birleşimlerin, oluşturulmaları ve algılama sırasında tanınmaları kolay olduğu ölçüde, bir dizgeye gerçek bir yarar sağlamaları beklenir: Belli sayıda sesbirim için birbirinden ayrı tutulacak daha az sayıda eklemleme gerektirir bu birleşimler; bu eklemlemeler de daha az sayıda olduklarından birbirlerinden daha iyi ayırt edilir; bunların her biri konuşmada daha sık ortaya çıktığından konuşucularca da daha sık algılanır ve oluşturulur, çocukların diline de daha çabuk yerleşir. Bağlılaşım denilen bu karşıtlık demetlerinden biriyle bütünleşmiş olan bir sesbirim, bütünleşmemiş bir sesbirimden ilkece daha kalımlı bir öğe niteliği taşır. Gerçekten de, başka her sesbirimle özgül ve bir tek özelliği aracılığıyla karşıtlaşan bütünleşmemiş bir sesbirim, ayırıcı işlevinin önemsizliğinden ötürü varlığı sarsılınca yalnız kendi olanaklarıyla baş başa kalır: En yaygın Paris kullanımlarında /ɛ̃/ uzun süre dizgedeki tek uzun sesbirim olmuştur; örneğin *faite "faire* 'yapmak'ın geçmiş zaman ortacı *fait'*nin dişili" *-fête* "bayram, şenlik" ikilisinde gerçekleşen /ɛ/ - /ɛ̃/ karşıtlığı gerçekte çok düşük bir verim sağladığından günümüzde silinme yolundadır. Buna karşılık, İngilizce'nin, örneğin *thin* "ince, seyrek; incelmek, seyrekleşmek" ve *this* "bu" sözcüklerinin başında görülen /θ/ ve /ð/ sesbirimleri, verimi hemen hemen hiç olan bir karşıtlığı yüzyıllardır sürdürmektedir: Bunun tek nedeni, söz konusu sesbirimlerin, titreşimliliğin oluşturduğu güçlü bağlılaşımla bütünleşmiş olmalarıdır. Bir bağlılaşımdaki "boş bir hane", daha açık bir deyişle kullanılmayan bir birleşim olanağı boşlukta kalmaz; boşluğu doldurma, olanaktan yararlanma yolunda bir eğilim görülür: Aktarma aracılığıyla gerçekleşebilir bu: Yabancı bir sesbirim, yaygın eklemlemelerin birleşimine dayandığı için büyük bir

güçlüğe yol açmadan alınır; ayrıca, yakın eklemlemesi olan bütünleşmemiş bir sesbirim çekim yoluyla bütünleşmiş sesbirim niteliği kazanabilir: Örneğin, Yahudi Almancasında, bir küçükdil /r/si eklemlenmesini uyarlayarak bir /x/ sesbiriminin titreşimli eşi olduğunda bu durumla karşılaşılır.

6 - 31. ÖRGENLERİN BAKIŞIMSIZLIĞI

Demek ki var olan dizgelerin, sesbirimlerin sayısında azalma olmadan ayırıcı eklemlemelerin sayısını azaltarak tüm sesbirimlerini gitgide daha eksiksiz biçimde bütünleştirmeye yönelmesi beklenebilir. Ancak bu sürece karşı çıkan olgular vardır: Bir yandan, söylemde çok değişik açıklık dereceleri içeren birimler arasında almaşma yapma zorunluğuyla karşılaşırız; bu da, biri ünsüzleri, öbürü ünlüleri kapsayan iki dizgenin her yerde var olması sonucunu verir; öte yandan da, konuşma örgenlerinin bakışımsızlığı söz konusudur. Bu bakışımsızlık nedeniyle, belli türden eklemleme birleşimleri çok yetkin bir nitelik taşıyabilir, daha açık bir deyişle, eklemleme oluğunun belli bir noktasında gerçekleştirilirlerse ya da oluğun belli bir açıklık derecesinde, kolayca söylenebilir ve tanınabilirler; ama başka bir noktada oluşturulduklarında ya da başka bir açıklık derecesinde, ayırıcı nitelik bakımından bu eklemleme birleşimleri pek verimli olmayabilir: Kapalı ünlüler arasında düz bir ön/i/ ile yuvarlak bir art /u/ ayırt etmek oldukça doğal görünür; çünkü hemen hemen tüm dillerde bu karşıtlık vardır. Oysa, ağzın en üst açıklık derecesiyle birleştiklerinde dudakların düzlük ve yuvarlaklık kavramları hiçbir anlama gelmez olur, bu durumda, bir ön /a/ ünlüsüyle bir art /â/ ünlüsünü çok az sayıda dil birbirinden ayırt eder.

Yukarda ana çizgileriyle belirttiğimiz 64 sesbirimli ünlü dizgesine neden hiçbir yerde rastlanmadığını açıklayan da, her şeyden önce, bu bakışımsızlıktır. Fransızca'nın bugün de yaygın olan bir türünde, söz konusu dizge için öngörülmüş on iki özellikten on biri kullanılmaktadır: *Ni "ni...ni"*'de ne... (ne)", nu "çıplak" ve *nous* "biz" dudak ve dil devinimleriyle

birbirlerinden ayrılırlar ve üç ayrı tür (öngörülen dört tür yerine) oluştururlar; *banc* "sıra" sözcüğünün ünlüsü, genizsil niteliğiyle, *bas* "alçak, düşük" sözcüğünün genizsil olmayan ünlüsüyle karşıtlık oluşturur; *faite,* ünlü niceliği aracılığıyla *fête*'le karşıtlaşır; *riz* "pirinç", *ré* "re notası"m *raie* "çizgi, ayrım çizgisi; kedibalığı", *rat* "sıçan" ikinci öğelerinin açıklık derecesiyle birbirlerinden ayrılırlar. Ama dizgedeki sesbirimlerin sayısı 64'e ulaşmak şöyle dursun, 16'yı bile aşmaz: Bu da kuşkusuz çok büyük bir tutumluluk sağlamaz. Elbette, verimi çok yüksek görünen dizgeler de vardır: Örneğin Danca'nin ünlüler dizgesi; bu dizgede dokuz ayırıcı özelliğe karşılık 20 birim vardır. Ama 11'e 16 oranı hiç de olağanüstü bir oran değildir. Bu durum, sesbirimlerin ayırıcı özellikler olarak eklemlenmesine yön veren ilkenin tutumluluk olgusu dışında aranması gerektiğini hiçbir biçimde göstermez; daha çok, sesbilimsel dizgelerdeki tutumluluk düzeninin, çeşitli düzeyden etkenlerin işe karıştığı bir şey olduğunu ortaya koyar.

6 - 32. DİLSEL OLGULARA ÖNCELİK VERİLMELİDİR

Dilsel bir değişimin oluşumunu etkilemiş olabilecek tüm koşulların belirlenmesinde karşılaşılan güçlükler araştırmacıları, nedenleri açıklayıcı bir inceleme yapmaktan vazgeçirmemelidir. Yalnız, olguların nedenlerine ilişkin olarak, salt söz konusu dili ve her türlü dilsel tutumluluk düzeninin anlıksal ve örgensel nitelikli değişmez çerçevesini (en az çaba yasası, bildirişim ve anlatım gereksinmesi, örgenlerin yapısı ve işleyişi) kapsayan yöne her zaman öncelik tanımak uygun olur. Sonra, bir kullanımla ya da bir dille bir başkası arasındaki girişim olguları söz konusu edilecektir. Artsüremci, ne türden olurlarsa olsunlar tarihsel verileri göz ardı etmemekle birlikte, bunlara ancak en son aşamada, yapının kendine özgü evrimine ilişkin incelemenin, girişim olgusunun sonuçlarına yönelik araştırmanın sağladığı tüm açıklama olanaklarından sonuna dek yararlandıktan sonra yer verecektir.

EKLER

E-1. Günümüzde de oldukça yaygınlık gösteren bakış açılarına karşı tepki olarak, en değişik türden dillerin gözlemlenmesi sonucu ortaya konulmuş bulunan ve hiçbir yeni saptamanın, hiçbir yeni düşüncenin dışlamamıza yol açmadığı kimi ilkeleri anımsatmak yararlı olur sanıyoruz:

E-2. Dillerin birbirinden ayrı olması, yakınılacak bir aksaklık değil, doğrudan doğruya dilyetisinin öz niteliğini ortaya koyan bir belirtidir. Diller arasındaki ayrılıkları belirlemek dilbilimcinin görevidir; bu ayrılıkların insandaki ruhsal düzeneğin birliğiyle nasıl bağdaştığını belirleme görevini başkalarına bırakır dilbilimci.

E -3. Bir inceleme nesnesini "bir dil" diye adlandırmak için onda neler bulmamız gerektiğine bir kez karar verdikten sonra, söz konusu dillerin bu tanımla bağdaşabilecek tüm özellikleri göstermesini beklemeliyiz. Dili çift eklemli ve sesli nitelik taşıyan bir bildirişim aracı olarak sunan tanım (1.14) birçok araştırmacıya benimsenebilir bir tanım olarak görünüyor.

E -4. Bir dildeki sesbirimler kapalı bir dizge oluşturur. Bu dizge dile özelliğini verir: Tıpkı dilin anlamlı birimleriyle bunların sözcelerde bir arada bulunma koşulları gibi. Söz konusu dizge, harhangi bir özel göstereni oluşturmak için bireysel sesbirimlerin kullanılışı göz önünde tutulmadan kendi içinde incelenmeye değer.

E-5. Sesbirimlerin özel gösterenler oluşturmak üzere kullanılması yalnız, kesintili ayırıcı birimler olarak (sesbirimler ya da titremler) anlatımını bulan gösterensel biçim bağlama göre değiştiğinde sorun çıkarır. Bu değişimlerin incelenmesi tam anlamıyla biçimbilimin konusunu oluşturur (4.6): Ele alınan bi-

rimlerin anlambirim ya da "sözcük" olması durumu değiştirmez.

E-6. Belli bir dilde, ayırıcı karşıtlıklar (sesbirimler ya da titremler arasındaki), kimi sessel bağlamlarda işlemez duruma girebilir. O zaman karşıtlıkların yansızlaştığı söylenir (3.18'den 3.20'ye). Birimler, daha açık bir deyişle, bir gösterenle bir gösterilenden oluşan anlambirimler arasındaki anlamlı ayrılıklar iki yoldan geçersizleşebilir: Bir yandan, kimi bağlamlarda ayrı olan biçimleri başka bağlamlarda ayrılık göstermez; Latince'de *rosae* "güle", *rosa* "gülle, gülden"de yaklaşma durumuyla çıkma durumu biçimsel bakımdan birbirinden ayrıdır, ama *rosis* "güllere", *rosis* "güllerle, güllerden"de bunlar biçimsel açıdan karışır birbiriyle; *ayrımsızlaşma* denilen durum işte budur. Öte yandan, kimi bağlamlarda ortaya çıkabilen anlam ayrılıkları başka bağlamlarda görülemez: Fr. *ténèbres* "koyu karanlık [çoğul ad]" söz konusu olduğunda, çoğulla bunun yokluğu arasındaki ayrılık belirtilemez: *Yansızlaşma* olarak adlandırılan durum da işte budur.

"Dönüştürüm" denilen işlem, ayrımsızlaşmaları bulup ortaya çıkarmayı, daha açık bir deyişle, kimi bağlamlarda biçimsel bir özdeşliğin ardında varlığını sürdüren bir anlam ayrılığını belirtmeyi amaçlıyordu. Birimler belirlenirken her türden ayrımsızlaşma durumlarını kolladığımızda, dönüştürüm işlemine başvurmamak gibi bir yalınlaştırma yapabiliriz.

E-7. Eksiksiz olabilmek için bir dilbilgisinin, sözlükle bağlantılı biçimde, betimleme konusu olan kullanımda karşılaşılabilecek tüm birleşimleri oluşturmak için zorunlu bilgiyi vermesi gerektiği açık bir gerçek. Bu anlamda, iyi dilbilgileri "üretici" olabilmek için yirminci yüzyılın ikinci yarısını beklememişlerdir.

E-8. Yapıtımızın ilk baskılarında sözdizime ilişkin hiçbir değinmeye rastlanmaması da, dilsel birimlerin anlamlarıyla ilgili herhangi bir işlemle karşılaşılmaması da şaşırtıcı gelebilir. Bu suskunluklar bir ilgisizlik belirtisi olarak yorumlanmamalıdır. Bir yandan, henüz iyi tanımlanmamış bir terimin değeri üstüne ivedi bir karara varmak istemiyorduk; öte yandan da, dilsel inceleme çerçevesinde, gösterilenin yerini tam olarak belirlemeden, ona ilişkin sorunlara değinmekten kaçınıyorduk.

Bugün, terimin geniş anlamıyla sözdizimin ne olduğunu şöyle belirteceğiz: Sözdizim, dinleyicinin, kendisine yöneltilen anlamlı birimlerin ardışıklığından kalkarak bildirinin birliğini yeniden oluşturma biçimine ilişkin incelemedir. Bireysel anlambirimlerle değil, anlambirim sınıflarıyla işlem yapar. Bu sınıflar, özdeş bağdaşırlığı olan anlambirimler bir araya getirilerek oluşturulur: Adlar sınıfı, örneğin Fransızca'da, tanımlıklar, çoğul ve sıfatlarla belirlenebilen anlambirimleri içerir; eylemler sınıfı, belirleyici olarak zaman, kip anlambirimleriyle belirteç alan anlambirimleri bir araya getirir. Böylece, kesinlikle biçimsel bir temele dayanılarak ortaya konulan bu sınıflar, tümüyle değilse de bir bölümüyle, Fransızca'da geleneksel "söylem bölümleri"yle çakışır: Çünkü bu "söylem bölümleri" de bağdaşırlıklardan kalkılarak belirlenmiştir ve kimileyin bunlara ilişkin olarak yapılan anlamsal tanımlar *sonsal* biçimde ortaya konulmuştur.

Anlambirim sınıflarının saptanması, yukarda tanımlandığı biçimiyle sözdizimi ilgilendirir. Çünkü sözdizim kimi anlambirimlerin başka anlambirimleri belirlediği yolundaki gözleme dayanır; bu da sözcedeki anlamlı birimler arasında bulunan ilişkileri aydınlığa kavuşturmaya yardımcı olur. Ama bir kez sınıfların dizelgesi oluşturulup dökümü yapıldı mı, sözdizime özellikle, adlarla eylemler gibi karşılıklı olarak bağdaşırlık gösteren iki anlambirim sınıfı arasında kurulabilecek çeşitli bağıntıları birbirinden ayırt etmek düşer. Bu bağıntılar, dilbilgisel işlevler olarak belirtilen bağıntılardır: Özne işlevi, nesne işlevi, geleneksel olarak koşul ve durum diye adlandırılan çeşitli işlevler gibi. Bunlar, kimi dillerde zorunlu, kimilerinde seçmeli olarak, söz konusu anlambirimlerin karşılıklı konumu ya da işlev belirticilerle (işlevsel öğeler) gösterilir (4.12).

Anlambirim sınıfları bağdaşırlıklardan, daha açık bir deyişle, kesinlikle biçimsel nitelikli bağıntılardan kalkılarak saptanır; bu nedenle de, bir sınıfın tüm anlambirimleri için gösterilen düzleminde bir ortak payda aramakta pek yarar yoktur: *Masa* adı bir nesneyi belirtir; *iyilik* adı bir niteliği gösterir: *İyi* sıfatı gibi; *yanş* adı bir eylemi dile getirir: Tıpkı *koşmak* eylemi gi-

bi. Bir anlam değeri sorunu, bireysel anlambirimler düzeyinde ortaya çıkar. Her zaman belli bir dile özgü olan bu değer her anlambirimde, aynı sınıftan öbür anlambirimlerin değerine bağımlıdır: Fr. *intelligence* "anlak", gibi düşünsel yetileri belirten bir anlambirim, hile ve kurnazlık için ayrı anlambirim bulunmayan bir dilde aynı değeri taşımaz. *Intelligence* sözcüğünün İngilizce'deki değeri, aynı biçimde yazılan Fransızca anlambiriminkinden ayrıdır: Çünkü Fransızca'da *contre-es-pionnage* "karşıcasusluk", İngilizce'de ise türev nitelikli *cleverness* "anlak" sözcüğü vardır. Demek ki anlam değerlerini doğrudan doğruya dilin kendi içinde bulup ortaya koymak yerinde olur. Nasıl biçim düzleminde, dilyetisinin içerdiği sesleri, özel bir dille bağlantısız olarak ele alan sesbilgisiyle, belli bir dizgedeki ayırıcı değerleri inceleyen sesbilim birbirinden ayrılıyorsa, anlam olgularım genel olarak ele alan anlambilimle, konusu anlam değerleri olan ve *değerbilim* diye adlandırılan bir bilimi birbirinden ayırt etmek uygun olur.

E–12. Bu yapıtın beşinci bölümünde incelediğimiz konu, günümüzde "toplumdilbilim" diye adlandırılan alanı -ister istemez ana çizgilerine indirgenmiş olarak- kapsamaktadır. Dilyetisi toplum dışında düşünülemeyeceğinden, sözcüğün tam anlamıyla dilbilim diye adlandırılan dalın karşısına bir "toplumdilbilim" çıkarmak kanımızca yararsız ve belki de zararlı bir davranıştır. Kullanımların çeşitliliğiyle bu çeşitliliğe yol açan koşullar incelenirken, gereksiz yere kimi etkenleri öne çıkarıp öbürlerini göz ardı etmemek uygun olur: Toplumsal bir katmanla bir başkası arasındaki dilsel ayrılıklar çok önemli olabilir ve özel bir dikkat gerektirebilir; ama bir ülkeden öbürüne, bir dönemden bir sonraki döneme, coğrafya uzamındaki değişkenliklerden çok daha az önem de taşıyabilir bunlar.

E –13. Çocuğun dili öğrenmesinden kaynaklanan sorunlar tartışmasız dilbilim incelemesinin alanına girer ve "ruhdilbilim", diye adlandırılan yeni bir dalın kurulmasını hiçbir biçimde haklı göstermez. Dallararası araştırmalar ancak, kesinlikle özerk araştırma düzeylerinden kalkılarak gerçekleştirildiğinde bir anlam ve değer taşıyabilir. Dilin edinilmesindeki devimselliğe ilişkin incelemeye de yer vardır katışıksız dilbilimde.

İŞLEVSEL DİLBİLİM KAYNAKÇASI

Ferdinand de SAUSSURE'ün *Cours de linguistique générale* (Paris Lausanne, 1916) adlı yapıtına göndermede bulunalım bir kez: 5. baskı, ss. 23-32, 97-192, 261-289.

André MARTINET'nin işlevsel dilbilime ilişkin ilk genel sunuşları, elinizdeki yapıt (Rusça'ya, Almanca'ya, Korece'ye, İngilizce'ye, Portekizce'ye, İspanyolca'ya, İtalyanca'ya, Japonca'ya, Rumence'ye, Lehçe'ye, Arapça'ya, Arnavutça'ya, Yunanca'ya çevrilmiş* ve Türkçe'ye, Vietnamca'ya, İzlandaca'ya çevrilmektedir*) dışında *A Functional View of Language*, Oxford, Clarendon, 1962 (İtalyanca'ya, Fransızca'ya, İspanyolca'ya, Sırpça-Hırvatça'ya, Japonca'ya ve bir bölümüyle Lehçe'ye çevrilmiştir) ve *La Linguistique synchronique*, Paris, P.U.F., 1965 (Almanca'ya, İspanyolca'ya, Japonca'ya ve bir bölümüyle Lehçe'ye çevrilmiştir) adlı yapıtlardır.

Daha yakın bir tarihte yayımlanan şu yapıtı da belirtelim:

Studies in Functional Syntax/Études de syntaxe fonctionnelle, München, W. Fink, 1975.

Georges MOUNIN'in yapıtlarına da başvurulmalıdır: *Les Problèmes théoriques de la traduction*, Gallimard, Paris, 1963; *Clefs pour la linguistique*, Seghers, Paris, 1968.

Daha yoğun bir sunuş ise Frédéric FRANÇOIS'nınkidir: *Le Langage, Encyclopédie de la Pléiade*, Paris, Gallimard, 1968, "La description linguistique" başlıklı bölüm, ss. 171-281.

Ayrıca, bak. aşağıdaki yapıtta işlevsel dilbilime ayrılmış yazı ve altbölümler: *La Linguistique, Guide alphabétique* (yöneten André MARTINET), Denoël, Paris, 1969 (Almanca'ya, Japonca'ya, İtalyanca'ya, İspanyolca'ya ve Portekizce'ye çevrilmiştir).

İşlevsel dilbilimin daha mantıksal ve istençli olarak daha az gerçekçi bir betimlemesi için bak. Jan MULDER, *Sets and Relations in Phonology*, Oxford, 1968; S.G.J. HERVEY ile birlikte: *Theory of the Linguistic Sign*,

(*) Burada 1979'daki durum söz konusudur. ÇN.

Mouton, La Haye-Paris, 1972 ve *The Strategy of Linguistics*, Edimburg, Scottish Academic Press, 1980; ayrıca bak. S.G. J. HERVEY, *Axiomatic Semantics*, Edimburg, Scottish Academic Press, 1979.

Sesbilgisiyle sesbilim için bak. André MARTINET: *La Description phonologique*, Paris-Genève, Droz, 1956 ve Jacqueline M. C. Thomas, Luc BOUQUIAUX, France CLOAREC-HEISS, *Initiation à la phonétique*, Paris, P.U.F., 1976. İşlevsel göstergebilim konusunda bak. Jeanne MARTINET, *Clefs pour la sémiologie*, Paris, Seghers, 1973.

İşlevselci araştırma ekseninde, Luis PRIETO'nun, insan davranışıyla bağlantıları bakımından ele alınan gösterge dizgelerine ilişkin çalışmaları vardır: *Principes de noologie*, Mouton, La Haye Paris, 1964; *Messages et signaux*, Paris, P.U.F., 1966; *Études de linguistique et de sémiologie générales*, Genève, Droz, 1975; *Pertinence et pratique*, Paris, Minuit, 1975.

Sözdizimin temel sorunları için bak. Claude TCHEKHOFF, *Aux Fondements de la syntaxe*: l'ergatif, Paris, P.U.F., 1978.

Artsüreme ilişkin uygulamalar konusunda bak. André MARTINET: *Économie des changements phonétiques*, Berne, Francke, 1955 (Rusça'ya, İtalyanca'ya, İspanyolca'ya ve Japonca'ya çevrilmiştir; gözden geçirilmiş ve kısaltılmış Almanca baskısını Klett-Cotta [Stuttgart) yayımlayacaktır), *Évolution des langues et reconstruction*, Paris, P.U.F., 1975; ayrıca, Claude HAGEGE ve André HAUDRICOURT: *La Phonologie panchronique*, Paris, P.U.F., 1978.

Biçemsel incelemeye uygulama konusunda bak. Conrad BUREAU, *Linguistique fonctionnelle et stylistique objective*, Paris, P.U.F., 1976.

Bütün diller arasında özellikle Fransızca işlevsel betimlemeye konu olmuştur. Tarih sırasıyla şu yapıtları belirtelim; André MARTINET ve Henriette WALTER, *Dictionnaire de la prononciation française dans son usage réel*, Paris, France-Expansion, 15, square de Vergennes, 75015, Paris (bu yapıtın giriş bölümü okunacaktır); Denise FRANÇOIS: *Français parlé*, Paris. S.E.L.A.F., 1975; Mortéza MAHMOUDIAN ve arkadaşları: *Pour enseigner le français*, Paris, P.U.F., 1976; Henriette WALTER: *La Phonologie du français*, Paris. P.U.F., 1977; André MARTINET ve arkadaşları: *Grammaire fonctionnelle du français*, Paris, Crédif-Didier, 1979.

Daha başka birçok dil, özellikle de Afrika dilleri devlet doktorası tezlerinde işlevsel betimlemeye konu olmuştur. Bunların ilki J.M.C. THOMAS'nın tezidir: *Le Parler ngbaka de Bokanga*, Paris, 1963. Bu konuda S.E.L.A.F.'ın (5, rue de Marseille, 75010 Paris) kataloğuna başvurulmalıdır. Ayrıca Geneviève N'DIAYE'nin yapıtını da analım: *Structure du dialecte basque de Maya*, La Haye, Mouton, 1970.

Bir uluslararası işlevsel dilbilim kurumu vardır (S.I.L.F. [*Société internationale de linguistique fonctionnelle*], École pratique des hautes études, 4e section, 45-47, rue des Écoles. 75005 Paris); bu kurumun resmi yayın or-

gani *La Linguistique* (P.U.F., 108, boulovard Saint-Germain, 75006 Paris) dergisidir; söz konusu dergi 1965'ten bu yana yayımlanmaktadır.

1974'ten bu yana her yıl uluslararası bir işlevsel dilbilim kolokyumu toplanmaktadır: İlk yıl, Groningen'de (Hollanda [tutanaklar hazırlık aşamasındadır]); 1975'te Clermond-Ferrand'da (Fransa [*Actes du 2^e colloque de linguistique fontionnelle*, Clermond-Ferrand, C.R.D.P., 15, rue d'Amboise]); 1976'da St-Flour'da (Fransa [tutanaklar hazırlık aşamasındadır]); 1977'de Oviedo'da (İspanya [*Acta de IV Colloquio internacional de linguistica funcional*, Oviedo, Universidad, Departemento de lengua espanola, 1978]); 1978'de Yanya'da (Yunanistan [tutanakları 1979'da S.I.L.F, yayımlamıştır: *Actes*]); 1979'da Rabat'ta (Fas); 1980'de kolokyum Saint-Andrews'ta (İskoçya) yapılacaktır.*

(*) Rabat toplantısının tutanakları yayımlanmıştır (*Actes*. VIe colloque international de linguistique fonctionnelle. Rabat. Université Mohamed V. 1980). İskoçya'nın Saint-Andrews kentinde düzenlenen VII. uluslararası kolokyumdan sonra Uluslararası İşlevsel Dilbilim Kurumu: 1981'de Montréal'de (Kanada), 1982'de Toulouse'da (Fransa), 1983'te Tübingen'de (Federal Almanya) ve 1984'te Bologna'da (İtalya) yıllık bilimsel toplantılarını yapmıştır. XII. kolokyum 1985 yılında Mısır'da düzenlenecektir.

İşlevsel Dilbilim Kaynakçası'na özellikle, daha yakın tarihlerde yayımlanmış olan şu yazı ve yapıtları da eklemek yerinde olur:

Christos CLAIRIS: "Questions à André Martinet" *Dilbilim* IV, 1979; "La Fluctuation de phonèmes", *Dilbilim* VI, 1981; *Linguistique fuégienne. Le quawasqar*, thèse de doctorat d'État, Paris, 1982.

Claude GERMAIN; *La Sémantique fonctionnelle*, Paris, P.U.F., 1981.

André MARTINET: "Une langue et le monde" *Dilbilim* V, 1980; "Pour une approche empirico-déductive en linguistique", *Linguistique et sémiologie fonctionnelles* (textes recueillis et présentés par B. Vardar), İstanbul, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu yay., 1981; "Pertinence et fonction communicative", *a.g.y.*; "La synthématique comme étude de l'expansion lexicale", *Dilbilim* VI, 1981 (bu yazı, Ekim 1980'de Türk Dil Kurumu'nda yapılmış bir konuşmayı kapsamaktadır); "Ce que n'est pas la phonologie", *Langue française* 60, 1983.

Jeanne MARTINET: "La sémiologie fonctionnelle" *Linguistique et sémiologie fonctionnelles* (textes recueillis et présentés par B. Vardar), İstanbul, İ.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu yay., 1981; "Les fonctions sémiologiques", *Dilbilim* VI, 1981 (bu yazı, Ekim 1980'de Türk Dil Kurumu'nda yapılmış bir konuşmayı kapsamaktadır).

Henriette WALTER: *Enquête phonologique et variétés régionales du français*, Paris, 1982; "Présentation. La phonologie du français aujourd'hui", *Langue française*, 60, 1983.

Ayrıca, Türkçe'deki işlemsel dilbilim terimleri için bak. B. Vardar, N. Güz, E. Öztokat, M. Rifat, O. Senemoğlu, E. Sözer, *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu yay. 1982; B. Vardar, Ö. Demircan, E. Doğuman, N. Güz, G. Işık, E. Öztokat, O. Senemoğlu, N. Sevil, E. Sözer, *XX. Yüzyıl Dilbilimi. Kuramcılardan Seçmeler*, Ankara, Türk Dil Kurumu yay. 1983. Ç.N.

TERİM DİZİNİ*

Açık, 2-17 ve 18.
"Ad", 4-23, 4-38, 4-42 ve 43, 4-47.
"Ad Çekimi", 4-15, 6-3.
"Adıl", 4-18, 4-46 ve 47.
"Ağız", 1-5, 1-7.
Aktarma (Halk Ağzından ya da Bilgin Dilinden), 5-29.
"Anadili", 5-27.
Anlam, 1-19, 2-7'den 9'a, 4-16, 4-35.
Anlambirim, 1-9.
Anlambirim (İşlevsel), 4-12, 4-20, 4-41, 6-3 ve 4.
Anlambirimlerin Birincil İşlevleri, 4-18, 4-47.
Anlambirimlerin İşlevleri, 1-10, 4-10'dan 12'ye, 4-18, 4-24, 6-3.
Anlaşma, 5-3.
Anlatım İşlevi, 1-4, 6-7.
Anlatımsal İşlev, 3-1.
Ara Ünlü Türleri, 2-19.
Art, 2-17'den 19'a.

(*) ÇN: Bu dizindeki terimlerin büyük bir bölümü, tanımlarının yanı sıra, Almanca, Fransızca ve İngilizce karşılıklarıyla birlikte **Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü** (Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1980) adlı ortak yapıtta yer almaktadır. Onun için burada, değinilen sözlükte bulunmayan önemli terimlerin Fransızca karşılıklarını vermekle yetiniyoruz:
Ayrımsızlaşma: syncrétisme.
Başkalaşık (Seçil): allophone.
Belgeç: épithète.
Bitişke: conjoint.
Bütünleyicilik (Tikel): complémentarité partielle.
Çöküntülü: sulcale.
Değerbilim: axiologie.
Dizimbirim: syllemme.
Eden Durumu: cas ergatif.
Kesintili Gösteren: signifiant discontinu.
Niteç: attribut.
Saltek: confixe.
Saltekleme: confixation.
Sesbilimsel Bütünleşme: intégration phonologique.
Seslem Doruğu: sommet de syllabe.
Sınırlandırma İşlevi: fonction de démarcation.
Uydu: satellite.
Yücelim İşlevi: fonction culminative.

Artdamaksıl, 2-30.
Artıkbilgi, 6-8.
Artsüremli, 2-2.
Ayırıcı İşlev, 3-1.
Aykırılık, 1-20, 2-6, 6-23.
Aykırılık İşlevi, 3-1.
Ayrık Birimler, 1-17.
Ayrımlaşma, 6-26.
Ayrımsızlaşma, Ek-6.
Bağımlı Sıralanma, 4-32 ve 33.
Bağımlı Sıralı Önerme, 4-33, 6-2.
Bağımsız Sıralanma, 4-31, 4-46.
"Bağlaç", 4-18, 4-32, 4-46.
Bağlam, 4-25.
Bağlılaşım, 3-15.
Bağlılaşım Belirtisi, 3-15.
Bakışımsızlık (Örgenlerdeki), 6-31.
Baskı (Dizimsel), 6-23 ve 24.
Baskı (Dizisel), 6-23 ve 24.
"Başkalaşık" (Sesçil), 3-16.
"Belgeç Sıfat", 4-12, 4-44 ve 45.
Belirginlik, Belirgin, 1-10, 2-5, 4-9.
Belirgin Özellik, 3-13'ten 15'e.
Belirleme, 4-19, 4-32.
Belirleyiciler, 4-19, 4-32.
"Belirteç", 4-11, 4-45, 6-3.
Biçim, 2-8.
Biçimbilim, 4-6.
Biçimbilimsel, 3-41.
"Biçimbilimsel Sesbilim", 3-41.
"Biçimbirim", 1-9.
Bildirişim İşlevi, 1-4, 6-5, 6-7.
Bildiri, 1-18.
Bileşim, 4-34'ten 37'ye.
Bilgi, 6-9'dan 11'e.
Binişme, 4-14 ve 15; ayrıca bak. Karışım.
Birimlerin Sırası, 1-10, 4-8 ve 9.
Birinci Eklemlilik, 1-8, 2-10, 6-2, 6-21.
Birleşkebirim, 4-35'ten 40'a, 6-20.
Bitişke, 4-35.
Boğaz, 2-16.
Boğazsıllar, 2-31.
Boğazsıllaşmış Ünsüz, 2-35.
"Boş Hane", 6-30.
Boşluk (En Az), 2-17.
Boşluk (En Yüksek), 2-17.
Boşluk (Orta), 2-19.
Bürünbilim, 1-15, 3-24'ten 35'e.
Bütünce, 2-4.
Bütünleyicilik (Tikel), 3-19.
Cins (Dişil), 4-5, 4-23, 4-42.
"Çekim Eki," (Ad), 4-14 ve 15, 4-40, 4-46.
Çekirdek, 4-32.
Çevriyazılar, 1-12, 2-12.
"Çiftdillilik", 5-4.
Çiftdudaksıl, 2-25.
Çizgisellik (Dilyetisinin Özelliği), 1-10.
Çöküntülü, 2-28.
Çözümleme (Sesbilimsel), 3-8, 4-2 ve 3, 4-8.
Çözümleme ya da Ayrıştırma (Anlambirimlere), 4-3'ten 6'ya.
Dağılım (Bütünleyici), 3-16.
Damaksıl, 2-29.
Damaksıllaşmış Ünsüz, 2-35.
Daraltılı, 2-24.
Değerbilim, Ek-11.
Değişkenlikler (Uzamsal), 2-3.
Değiştirim, 3-22.
Deneyim Olgusu, 1-8, 5-28.
Deneyim Öğesi, 4-11 ve 12, 4-24, 6-3.
Deneyim (Dilsel Olmayan), 1-7 ve 8, 1-12, 4-10, 4-24.
Dışatımlı, 4-34.
Dil (Dilbilimin Konusu), 1-14, 1-18 ve 19.
Dil (Örgen Olarak), 2-17'den 21'e, 2-26'dan 30'a.

Dilbilgisel Anlambirim, 4-19.
Dil Olgularının Nedensizliği, 1-14.
Dilsel Değişimler, 6-1'den 4'e.
Dilucu-dişsil, 2-26.
Dilucu-dişyuvasıl, 2-26.
Dilucu Ünsüzü, 2-26.
Dilüstü Ünsüzü, 2-29 ve 30.
Dilyetisi, 1-1'den 4'e.
Dilyetisinin İşlevleri, 1-4.
Dişlerarası Ünsüz, 2-26.
Dişsil, 2-26.
Dizelge (Açık), 1-13.
Dizelge (Kapalı), 1-13; ayrıca bak. Dizelgeler (Sınırlı ve Sınırsız).
Dizelgeler (Sınırlı ve Sınırsız), 4-19, 4-38, 4-47; ayrıca bak. Dizelge (Açık) ve Dizelge (Kapalı).
Dizim, 4-13.
Dizim (Özerk), 4-13'ten 17'ye, 6-3.
Dizimbirim, 4-39.
Dizimsel, 1-20.
Dizisel, 1-20.
Dudaksıl, 2-25.
Dudaksıl-damaksıl, 2-35.
Dudaksıl-dişsil, 2-25.
Dudaksıl-yumuşakdamaksıl, 2-35.
Dudaksıllaşmış - yumuşakdamaksıllaşmış Ünsüz, 2-35.
Durak (Gücül), 3-5, 4-14.
Durum, 1-8, 1-12, 4-25; ayrıca bak. Durum Dışı Dilsel Kullanım.
Durum Dışı Dilsel Kullanım, 5-22; ayrıca bak. Durum.
Duygusal Dil, 6-19.
Düz, 2-17.
Düzgü, 1-18.
"Eden Durumu", 6-15.
Ek, 4-36'dan 39'a.
Eklemlilik, bak. Birinci Eklemlilik, İkinci Eklemlilik.
En Az Çaba, 6-5.
Erke, 2-39. 3-24.
Eşadlılık, 2-8, 5-22, 6-22.
Eşit Uzaklık (Sesbirimler Arasında), 6-26.
Eşsüremli, 2-2, 2-4.
"Eylem", 4-43.
"Eylemlik", 1-9, 4-30, 4-43.
Ezgisel Titremaltı Birim, 3-29.
Gelme Noktası, 4-11.
Genizsil, 2-22, 25, 26, 29, 30.
Gerçekleşme, Gerçekleştirme, 4-10, 4-25, 4-27 ve 28.
Gergin Ünlüler, 2-21 ve 23.
Geribükümlü, 2-26.
Gevşek Ünlüler, 2-21 ve 33.
Gırtlak, 2-16.
Gırtlak Kapantısı, 2-14, 2-32, 3-3, 3-6.
Gırtlak r'si, Gırtlaktan Çıkarılan r, 2-30, 3-2 ve 3, 3-17.
Gırtlaksıl, Gırtlaksıllaşmış, 2-32 ve 33.
Girdi, 6-12 ve 13.
Girişim, 5-28.
"Görünüş", 4-43.
Gösteren, 1-9.
Gösteren Değişkesi, 4-2, 4-7, 4-14.
Gösterge (Bürünsel), 4-1.
Gösterge (Dilsel), 1-9.
Gösterilen, 1-9, 4-7, 4-17.
Gösterilen Değişkesi, 4-7.
Gücüllükler (Anlamsal), 2-8, 4-25.
Hışırtılı, 2-28.
Islıklı, 2-28.
İçatımlı, 2-33.
İçebakış, 2-8, 4-35.
İçözekli, 4-34.
İçpatlamalı, 2-33.
"İkidilli", 5-2.
İkidillilik, 5-4, 5-27'den 29'a.

İkilenme, bak. Ünsüz İkilemesi.
İkili Ünlü, 2-23.
İkinci Eklemlilik, 1-8, 1-11, 2-10.
"İlgeç", 4-46.
İşlev, 2-6.
İşlevler, bak. Anlambirimlerin Birincil İşlevleri, Anlambirimlerin İşlevleri, Dilyetisinin İşlevleri, Sessel Öğelerin İşlevleri.
İşlevsel, 4-12.
İşlevsel Verim, bak. Verim (İşlevsel).
Kalıplaşma, 4-34, 6-20.
Kapalı, 2-17 ve 18.
Karışım, 4-2, 4-6, 4-14 ve 15, 4-22, 4-35 4-40, 5-28, 6-3, ayrıca bak. Birişme.
Karmaşık Eklemlemeler, 2-35.
Kapantılar, Kapantılı, 2-24.
"Karşılaştırma", 4-32, 4-35.
Karşıtlık, 1-20, 3-1, 4-8.
Kavşak, 3-6.
Kesintili Gösteren, 4-4 ve 5, 4-21.
Kesitleme, 3-4, 3-8.
Kısaltma, 6-6, 6-14.
"Kip", 4-3, 4-43.
Kiplik, 4-19 ve 20, 4-38 ve 39.
Konuşma Zinciri, 1-10.
"Koşaç", 4-42, 4-44 ve 45.
Kreol, 5-16, 5-24.
Kural (Etken ve Edilgen), 5-6.
Kural Biçim, 3-40.
Küçükdil, 2-16.
Küçükdil Sesi, 2-16 ve 30.
Lehçe, 2-3, 5-11'den 15'e, 5-17.
Lehçeleşme, 5-14.
Nedensizlik, bak. Dil Olgularının Nedensizliği.
Nicelik, 3-36.
"Niteç Sıfat", 4-42.
Olasılık, 6-11.
"Ortaç", 4-43.
Orta Dilüstü Süreklileri, 2-30.
Orta Ünlüler, 2-20.
Ön, 2-17 ve 18.
Öndamaksıl, 2-29.
Öndilüstü Ses, 2-28.
Öndilüstü-dişyuvasıl, 2-28.
Öngırtlaksıllaşmış Ses, 2-33.
Örnekseme, 6-21.
"Ötüm", bak. Titreşimsel Ses.
Öyküntü, 5-28.
Özekselleşmiş Ünlüler, 2-20.
Özel Deyimler, 1-5.
Özellik (Belirgin), bak. Belirgin.
Özgül, 1-8, 6-17.
Özgür Anlambirim, 4-35.
Özne, 4-26'dan 28'e.
Patua ya da Taşra Ağzı, 5-9 ve 10.
Picin, 5-23.
Sabir, 5-23.
Saltek, 4-36.
Saltekleme, 4-36.
"Sayı", 4-5, 4-38.
Seçim (Konuşucunun Yaptığı), 1-18 ve 19, 2-6, 3-2, 4-3, 4-8, 4-17, 4-34 ve 35.
Sesbilgisi, 2-5, 2-11.
Sesbilimsel Bütünleşme, 6-30.
Sesbilimsel Gösterim, 2-12.
Sesbirim, 1-9.
Sesbirimbilim, 1-15, 3-5'ten 23'e.
Sesbirim Değişkesi, 3-16 ve 17.
Sesbirimlerin Eklemlenişi, 6-29.
Sesbirimlerin Sıklığı, 3-38.
Sesçil Gösterim, 2-12.
Sesin Uzunluğu (Bir), 2-23, 2-37, 6-27.
Seslem, 2-38. 3-21.
Seslem Doruğu, 3-21.
"Seslenme Durumu", 6-15.
Seslerin Eklemlenişi, 2-11'den 39'a.

Sesli Olma Özelliği, 1-2, 1-10.
Sessel Öğelerin İşlevleri, 3-1'den 4'e.
Sestelleri, 2-14.
Sesyarığı, 2-14.
"Sıfat", 4-42, 4-44.
"Sıfat" (Belgeç), bak. "Belgeç Sıfat".
"Sıfat" (Niteç), bak. "Niteç Sıfat".
Sıfır (Gösteren Değişkesi Olarak), 4-3, 4-4.
Sıfır (Bir Karşıtlığın Öğesi Olarak), 3-6.
Sıklık, 4-19, 6-6, 6-11'den 17'ye, 6-19.
Sınırlandırma, 3-36 ve 37.
Sınırlandırma İşlevi, 3-1, 3-36.
Sıra (Bir Bağlılaşımda), 3-15.
Sızıcı, 2-24.
"Soluklama", Soluklu, 2-32 ve 33.
Sona Sığınık Öğe, 4-15.
Söz, 1-18.
"Sözcük", 4-15'ten 17'ye, 4-35, 4-39, 4-40.
"Sözlükbirim", 1-9.
Sözlüksel Anlambirim, 4-19.
Sözün Ezgisi, 1-15 ve 16, 2-15, 3-25.
Süre (Seslerde), 2-23, 3-24.
Sürekliler, 2-24.
Süreksizler, 2-24.
Sürtüşmeli Ünsüz, 2-24.
Şaklamalılar, 2-34, 3-3.
Takım, 3-15.
"Tanımlık", 4-38 ve 39.
Tekdilli, 5-27.
Titremleme, 1-15 ve 16, 3-3 ve 4, 3-25, 3-30, 4-1, 4-33.
Titremler, 1-17, 3-3, 3-26'dan 30'a, 3-32.
Titremler (Ezgisel), 3-28 ve 29.
Titremler (Noktasal), 3-27, 3-29.
Titreşimli, 2-15.
"Titreşimsel Ses", 4-29.
Titreşimsiz, 2-15.
Topluluk (Dilsel), 5-2.
Tutumluluk (Dildeki), 6-5.
Tümce, 4-33.
"Tümleç", 4-24, 4-26, 4-32.
Türetme, 4-34'ten 39'a.
Uydu, 4-32.
Uyum, 4-5, 4-21'den 23'e, 4-35, 4-42.
Ünlüler 2-16'dan 23'e, 3-21, 3-39.
Ünsüz İkilemesi, 2-37, 6-16, 6-23.
Ünsüzler, 2-24'ten 37'ye, 3-21.
Üstsesbirim, 3-18 ve 19.
Verim (İşlevsel), 6-28.
Vurgu, 3-1, 3-3, 3-31'den 36'ya.
Vurgu Birimi, 3-25, 3-31, 3-35, 4-14 ve 15.
"Yalın Durum", 4-22, 6-15.
Yansız Ünlü, 2-20.
Yansızlaşma, 3-18'den 20'ye, Ek-6.
Yanünsüz, 2-24 ve 27.
Yapı, 6-14, 6-19.
Yarı Kapanfılı, 2-36.
Yayılım, 4-30'dan 34'e.
Yazılı Dil, Yazı, 1-2, 1-17, 2-4, 5-18'den 22'ye.
Yazınsal Yapıt, 1-2, 6-18.
Yöneşme, 5-14.
Yumuşak, 2-29.
Yumuşakdamaksıl, 2-30.
Yumuşakdamaksıllaşmış Ünsüz, 2-35.
Yuvarlak, 2-17'den 19'a.
Yücelim İşlevi, 3-33.
Yüklem, 4-11, 4-26'dan 29'a, 4-37, 4-42'den 44'e.
Yüklemsel Anlambirim, 4-29 ve 30, 4-32.
Yüklemsel Çekirdek, 4-32.
Yüklemsel Dizim, 4-24, 4-47.
Yüklemsi, 4-33.
Yükseklik (Ezgisel), 3-3, 3-24 ve 25.

MULTILINGUAL
Klodfarer Cad. 40/6 Çemberlitaş - İstanbul Tel/Fax: (0 212) 518 47 55